

การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญาณในวรรณคดีของพุทธศาสนิกชน
กับอริสโตเติล

พระมหาพวน ขนุนศิโร (ลี้ดี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๖

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A COMPARATIVE STUDY OF THE CONCEPT OF SOUL IN
THE POINT OF VIEW OF BUDDHADASA BHIKKHU AND
ARISTOTLE**

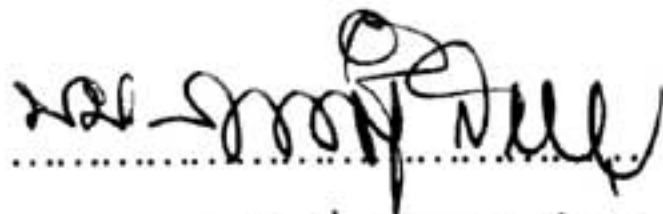

PHRAMAHAPUAN KHUNTITARO (LEEDEE)

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement For the Degree of
Master of Arts
(Philosophy)**

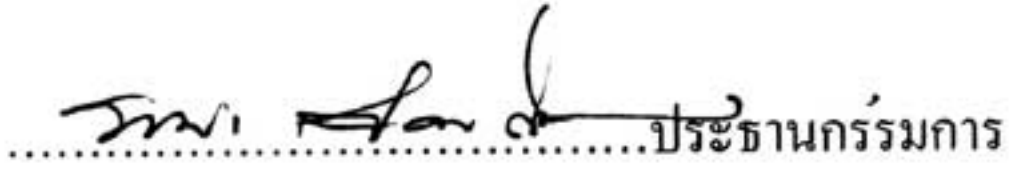
**Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand**

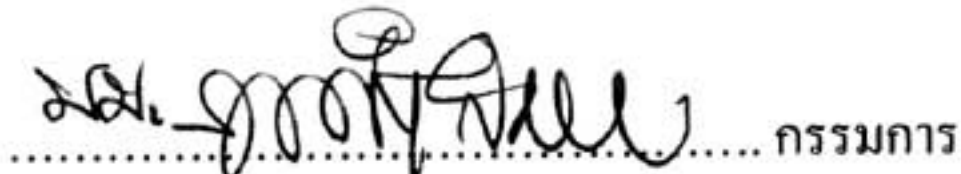
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา

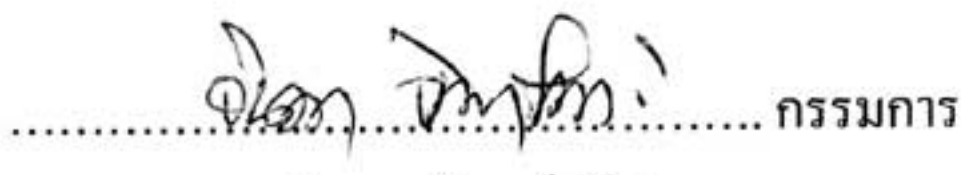
.....

(พระมหาสมจินต์ สมุมาปญฺโญ)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..........ประธานกรรมการ
(พระมหาต่วน สิริธมฺโม)

..........กรรมการ
(พระมหาสมจินต์ สมุมาปญฺโญ)

..........กรรมการ
(รศ.ดร.จินดา จันทรแก้ว)

..........กรรมการ
(ดร.วีรชาติ นิ่มอนงค์)

..........กรรมการ
(นายสนิท ศรีสำแดง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาสมจินต์ สมุมาปญฺโญ	ประธานกรรมการ
รศ.ดร.จินดา จันทรแก้ว	กรรมการ
นายสนิท ศรีสำแดง	กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญูณในทรรณะของท่าน
พุทธทาส กับอริสโตเติล

ผู้วิจัย : พระมหาพวน ขนฺธิชโร (สีดี)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาสมจินต์ สุมมาปญฺโญ ป.ธ. ๘, M.A, Ph.D.

: รศ. ดร. จินดา จันทรแก้ว ป.ธ. ๖, พธ.บ. M.A, Ph.D.

: นายสนิท ศรีสำแดง ป.ธ. ๘, พธ.บ. น.บ. (ม.ธ.) M. Ed.

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๒ เมษายน ๒๕๔๗.

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีความประสงค์ที่จะศึกษาแนวความคิดเรื่องวิญญูณในทรรณะของท่านพุทธทาสกับอริสโตเติล เพื่อที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับแนวความคิดเรื่องวิญญูณ และเพื่อจะ
ตอบปัญหาแนวความคิดเรื่องวิญญูณ ตามทรรณะของท่านพุทธทาสกับอริสโตเติล

ในการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาสาระของงานวิจัยออกเป็น ๕ บท ซึ่งแต่ละบท
จะอธิบายถึงเป้าหมายหรือจุดประสงค์ที่ต้องการศึกษา ดังนี้

บทที่ ๑ กล่าวถึงความสำคัญ และความเป็นมาของปัญหาที่จะต้องศึกษา

บทที่ ๒ กล่าวถึงทรรณะบริบททั่วไปแนวความคิดเรื่องวิญญูณของท่านพุทธทาส

บทที่ ๓ กล่าวถึงทรรณะบริบททั่วไปแนวความคิดเรื่องวิญญูณของอริสโตเติล

บทที่ ๔ กล่าวถึงการนำแนวความคิดเรื่องวิญญูณทั้งในทรรณะของท่านพุทธทาส
และของอริสโตเติล ที่ได้อธิบายไว้ในบทที่ ๒, ๓ มาวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นความสอดคล้อง
คล้อยคล้ายคลึง และความแตกต่างของแนวความคิดเรื่องวิญญูณทั้งสองฝ่าย และเป็นการหาข้อ
สรุปที่แท้จริงว่า แนวคิดเรื่องวิญญูณของท่านพุทธทาสกับอริสโตเติลเป็นวิญญูณนิยมหรือไม่
รวมไปถึงนำกรอบความคิดเรื่องวิญญูณของท่านทั้ง ๒ ไปใช้เป็นกฎเกณฑ์ตัดสินปัญหาจริยธรรม
บางประการและศึกษาถึงอิทธิพลของแนวความคิดเรื่องวิญญูณที่มีต่อสังคมโลกในด้านต่างๆ ด้วย

บทที่ ๕ กล่าวถึงผลสรุปที่ได้ศึกษาวิจัยมาทั้งหมดพร้อมทั้งบทวิจารณ์ และข้อเสนอ
แนะในการนำปัญหาที่ยังไม่ได้ศึกษาไปค้นคว้าต่อไป

จากการศึกษาวิจัยมาทั้งหมด ผู้วิจัยได้พบข้อสรุปอันเป็นประโยชน์เกี่ยวกับเรื่อง ญาณในทรรศนะของท่านพุทธทาสกับอริสโตเติล ดังนี้

๑. คำว่า ญาณในทรรศนะของท่านพุทธทาส หมายถึง ความรู้แจ้ง รู้แจ้งวิเศษ และสิ่งที่ควรรู้แจ้ง(นิพพาน)หรือแปลว่า สิ่งที่ต้องพัฒนาให้ยิ่งขึ้นไป จนถึงขั้นสามารถสัมผัส อยาตนะสูงสุดคือนิพพาน และสามารถปรุง หรือพัฒนาเป็นญาณถึงขั้นอิสระเสรีได้ และมี ลักษณะอาการอยู่ ๓ ประการ คือ ๑.๑ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ต้องแปรปรวน เปลี่ยนแปลงในท่ามกลาง และก่ดับสลายไปในที่สุด. ๑.๒ หลอกลวงให้หลงเข้าใจไปว่าเป็นอัตตา หรือตัวตน ทั้งที่เป็นเพียงญาณธาตุชนิดหนึ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และมีใช้อัตตา หรือตัวตน. ๑.๓ มีอาการเป็นเจ้าหน้าที่ประจำอยู่ที่อยาตนะภายในทั้ง ๖.

๒. ญาณในทรรศนะของท่านพุทธทาสนั้นมีอยู่ ๓ ชนิด ๒.๑ ญาณที่ยังเป็น ธาตุอยู่ตามธรรมชาติ. ๒.๒ ญาณที่ปรุงแต่งขึ้นมาโดยสังขาร สำหรับทำความรู้สึกทางอยาตนะ และมีชื่อตามอยาตนะนั้น ๆ. ๒.๓ เมื่อว่าโดยส่วนย่อย แบ่งประเภทของญาณไปตามชื่ออยาตนะ ๖ เช่น ญาณทางตา ญาณทางหู ญาณทางจมูก ญาณทางลิ้น ญาณทางกาย และ ญาณทางใจ การพัฒนาญาณ หรือจิตภาวนา ย่อมมีประโยชน์แก่สังคมโลก และปัจเจกบุคคล เพื่อพ้นจากโทษทั้งปวงเกี่ยวกับญาณ.

๓. คำว่า ญาณ (Soul) ในทรรศนะของอริสโตเติล หมายถึง ชีวิต ซึ่งเกิดมาจากการประชุมกันของสสารเป็นสิ่งไร้ชีวิต สสารคือธาตุ ๔ มาประกอบกันเข้าเป็นรูปร่าง แล้วต่อจาก นั้น จึงจะมีญาณเข้ามาสิงสถิตอยู่ นิทานกรีกโบราณบอกว่าญาณดั้งเดิมของมนุษย์ อยู่ใน สภาพเป็นสัตว์เครื่องจรรณเช่นนกหรือแมลง และจากนั้นก็ไ้วิวัฒนาการมาเป็นคน รวมความว่า ญาณเป็นสัตว์เครื่องจรรณ ซึ่งต่อมาวิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์. ญาณเป็นหลักการของชีวิต (Life principle) ด้วย ซึ่งมีสภาวะต่าง ๆ ดังนี้ ๓.๑ ภาวนะนิรันดร์. ๓.๒ ภาวนะนามธรรมซึ่งต่างกับร่างกาย และแยกออกจากร่างกายได้. ๓.๓ ภาวนะที่ทำให้เกิดสติสัมปชัญญะ และคำว่า ชีวิต หมายถึง ความสามารถในการรับอาหารเจริญเติบโต และเสื่อมสลายไป.

๔. ญาณในทรรศนะของอริสโตเติลนั้นมี ๓ ชนิด ๔.๑ ญาณมีลักษณะ เคลื่อนไหวได้โดยตัวของมันเอง. ๔.๒ ญาณมีลักษณะโปร่งใส (กายทิพย์). ๔.๓ ญาณมี ลักษณะเป็นธาตุรู้ คือการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ ลักษณะเหล่านี้ทั้งหมดเป็นพื้นฐานของญาณ ซึ่งมีลักษณะที่เที่ยงแท้ถาวรไม่มีการเสื่อมสลายเป็นอมตะนิรันดร์.

อีกประการหนึ่ง อริสโตเติลบอกว่าญาณที่ถูกฝึกฝนอบรม หรือพัฒนาขึ้นนั้น ย่อมมีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายเลว ลักษณะนิสัยฝ่ายดีเรียกว่า คุณธรรม (Virtue) ส่วนลักษณะนิสัยฝ่ายเลว เรียกว่า (Vice) โดยที่อริสโตเติลเห็นว่ามนุษย์ควรบรรลุป่าหมายคือคุณธรรม อริสโตเติลได้แบ่ง

คุณธรรมออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) คุณธรรมด้านพุทธิปัญญา (Intellectual Virtues) หมายถึงความสามารถในการใช้เหตุผลเพื่อแสวงหาความรู้เกี่ยวกับสิ่งสากลและเพื่อการคำนวณในวิชาคณิตศาสตร์ ความสามารถในการคิดค้นหาความจริงเช่นนี้เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน ต้องอาศัยปัญญาภาคทฤษฎี (Theoretical Wisdom). (๒) คุณธรรมด้านศีลธรรม (Moral Virtues) หมายถึงความสามารถในการเลือกทำความดี เกิดจากการฝึกฝนอบรมปฏิบัติจนเป็นนิสัย คุณธรรมเป็นผลของนิตยนั้นอริสโตเติลหมายถึงคุณธรรมที่เกี่ยวข้องกับความสามารถประพฤติดีปฏิบัติชอบทั่วไปในชีวิตจริง.

๕. เมื่อนำแนวความคิดเรื่องวิญญาณของท่านพุทธทาสไปเปรียบเทียบกับแนวความคิดเรื่องวิญญาณของอริสโตเติล และได้ข้อสรุปว่า แนวความคิดเรื่องวิญญาณของท่านพุทธทาสมีความสอดคล้องคล้ายคลึง และแตกต่างกันทั้งในด้านสมมติสัจ และปรมาตสัจ หรือโดยหลักการและรายละเอียด ๒ ประเด็นคือ (๕.๑) ด้านศีลธรรม (สมมติสัจ) ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่สังคมโลกมีไว้เพื่อความสามัคคี และเป็นสุขแก่ชาวโลกเอง ถ้าชาวโลกขาดศีลธรรมก็จะต้องพบกับความพินาศอย่างไม่ต้องสงสัยประเด็นนี้มีความสอดคล้องคลึงกับทรรศนะของอริสโตเติล. (๕.๒) ด้านปรมาตสัจคือด้านรายละเอียดอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์ที่เป็นปัจเจกชนคือนิพพาน ประเด็นนี้จะมีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง โดยที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า สรรพสิ่งทั้งปวงมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป(ยกเว้นนิพพาน)ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แต่อริสโตเติลกล่าวว่า วิญญาณเป็นอมตนิรันดร์.

Thesis Title : A comparative studies on the soul through the notions of Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle.

Researcher : Phramaha Puan khuntidharo (Leedee)

Degree : Master of Arts Philosophy

Thesis Supervisory Committee

: phramaha Somjin Sammapanyo Pali IX, M.A, Ph.D.

: Dr. Chinda Chankaew Pali VI, M.A, Ph.D.

: Ajarn Sanit Sisamdaeng Pali IX, B.A, LL.B M.Ed.

Date of Graduation : April 22, 20004.

ABSTRACT

This thesis has the purpose of studying the soul in the notions of Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle, as to have the answer on soul issues and to answer the ethical questions of ethic through the notions of Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle.

In this work, the researcher had divided it into 5 chapters and in each chapter explained its goal or purpose as follows :

Chapter I : The importance and background of the studied issue.

Chapter II : The general views on soul according to Buddhadasa Bhikkhu.

Chapter III : The general views on soul according to Aristotle.

Chapter IV : On soul of both Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle' as mentioned in the chapters 2 and 3. It is an attempt to and contrast to find out to see the similarity and the difference on soul of both sides and to arrive at the conclusion whether or not the views on soul of Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle are animistic. It also tries to apply both ideas on soul for the solution of in some ethic problems and their contributions to the society as well.

Chapter V : The conclusions or out-comes from the research with its analysis and proposal of further research on unstudied issues.

From the research, the researcher has found the advantages on soul through the notions of Buddhadasa and Aristotle as follows.

1. Soul according to Buddhadasa Bhikkhu is a thorough knowledge, consciousness, everything should be known or that should be developed higher until it's able to feel the highest sense organs or Nibbanna. It is embellished and can be developed to be independent soul. It consists of three characters as; 1.1 arises, existence and decline. After arisen, being is subject to change in the midst and decline in the end. 1.2 deceiving to misunderstand that it is an ego or self despite it is just an element of soul in nature. 1.3 state of being guidance at six sense organs.

2. According to Buddhadasa Bhikkhu's notion, there are three kinds of soul as; 2.1 soul as an element in nature. 2.2 soul embellished by the physical to feel the senses and had named with those senses. 2.3 in brief, soul is divided into 6 kinds as, eye-consciousness, ear-consciousness, nose-consciousness, tongue-consciousness, body-consciousness and mind-consciousness. Developed or well-practiced soul provides advantages to social and an individual person for the sake of escaping from the demerit of soul.

3. Soul in Aristotle's notion means life, which comes from the combination matter. Matter is the four elements that form together into shape or form then the soul stay in it. Greek mythology told that human's original soul was in the form of animal as birds or insects since then it developed into human beings. In brief soul was animal then developed to human. Soul was life principle and its condition as; 3.1 state of permanence. 3.2 state of abstract, which differentiate from the body and be able to exist apart from the body. 3.3 state of being developed into mindfulness and discrimination. The word "life" means the developing and declining.

4. There are three sorts of soul, to Aristotle, as; (4.1) soul is being transited by its own. (4.2) soul is transparent. (4.3) souls acknowledge all existed things. These soul characteristics are permanence, unchanging and immortal.

In addition, Aristotle said the soul that was trained or developed had both good and bad sides. The good side called Virtues while the other side called Vices. Aristotle said that men can achieve those virtues and virtues were divided into two sorts as; 1) Intellectual Virtues mean the abilities of using reasons in search of knowledge in the world and to calculate mathematics. Such abilities are rooted from studies with Theoretical Wisdom. 2) Moral virtues are the abilities of choosing to do good things that are trained habit. These are the Moral Virtues that can be practiced in real life.

5. The comparative studies through the notions of Buddhadasa Bhikkhu and Aristotle can be concluded that Buddhadasa Bhikkhu's soul notion had the harmony and similarity as well as the difference in terms of conventional truth and absolute truth. The two principles and details worth to mention are; (5.1) morality that is much important for social, for united and world happiness. No doubt, if society lack of harmony and united will face great ruin. This point is met with Aristotle notion. (5.2) For absolute truth which is the highest goal of individual person or Nibbanna is absolutely different. Buddhadasa Bhikkhu said all beings are arisen, existente and decline. All are under the law of three characteristics ie; impermanence, suffering and non-self or soullessness but Aristotle said soul is immortal.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี ก็เพราะความช่วยเหลือของบุคคลหลายฝ่ายซึ่งผู้วิจัยขอระบุนามเพื่อเป็นการแสดงความขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้ด้วย คือ พระอาจารย์มหาสมจินต์ สมมาปัญญา รศ. คร.จินดา จันทรแก้ว และ อาจารย์สนิท ศรีสำแดง อาจารย์ที่ปรึกษาที่ช่วยเหลือให้คำแนะนำ และตรวจแก้วิทยานิพนธ์ด้วยความเมตตาเป็นอย่างสูง

กราบขอบพระคุณพระครูวิสุทธิประยุตต์(บุตรดี วิสุทธสีโล) เจ้าอาวาสวัดประชาคมาราม รองเจ้าคณะอำเภอห้วยแถลงรูปที่ ๑ ที่เมตตาและให้ความอบอุ่นรวมถึงให้การอุปถัมภ์ด้านทุนทรัพย์ แก่กระผมผู้วิจัยสำหรับการค้นคว้า และพระอาจารย์สนอง ปากโร เจ้าอาวาสวัดจินดาราม ผู้เป็นพระอาจารย์ บ้านละหานปลาค้าว ตำบลกระเบื้องนอก อำเภอชุมพวง จังหวัดราชสีห์

กราบขอบพระคุณพระศรีรัตนวิมล(เสถียร ฉนุทโก ป.ธ. ๕) เจ้าอาวาสวัดใหม่พิเรนทร์ พระครูวิบูลย์กิจจาลักษณ์(มาก ชาครธมฺโม ป.ธ.๓) พระอาจารย์กมล กิตฺติวณฺโณ (กมล เชื้อคขุนทด ป.ธ. ๕) พระอาจารย์ ฉลอง สุจิตฺโต (ฉลอง ขุนภักดี ป.ธ. ๓) พระศักรพงศ์ สัจญญาภิยาภรณ์ (หมอผี) พระเถระ สุภาจาโร ซึ่งเป็นกัลยาณมิตรที่ดีในทุกด้านเพื่อการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

เจริญพรคุณแม่เสงี่ยม ก้อนทอง และนายบุญธรรม ศรีสุทโท พร้อมด้วยครอบครัวทุกคนที่ให้ความอุปการะทุกอย่างเท่าที่จะสามารถช่วยเหลือได้ และครูฉวีวรรณ ด้งาน และญาติพี่น้องทุกคนที่ให้ความอนุเคราะห์สนับสนุนผู้วิจัยตลอดมา

ท้ายที่สุดนี้ ข้าพเจ้าอุทิศความพยายามทุกอย่างที่แปรเปลี่ยนมาเป็นผลงานฉบับนี้บูชาพระคุณแม่ขวย-คุณพ่อสุนทร ลีดี บุพการีผู้ให้ทุกสิ่งทุกอย่าง และญาติพี่น้องทุกท่าน พร้อมน้อง ๆ ภายในครอบครัวหรือตระกูลลี้คิทุกคน ที่คอยเป็นกำลังใจสำหรับก้าวเดินไปข้างหน้าอย่างมั่นคงตลอดเวลา ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและบารมีที่ทุกคนทุกท่านได้สร้างสมมาจงปกปักรักษาคุ้มครองให้มารดาบิดาครูบาอาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านมีส่วนในการทำงานครั้งนี้ทั้งเอ่ยนามและไม่ได้เอ่ยนาม ขอให้ประสบแต่ความสุขความเจริญตลอดไปด้วยเทอญ.

พระมหาพวน ขนฺติธโร (ลีคิ)

๒๐ มีนาคม ๒๕๔๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้อักษรย่อ

อักษรในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส่วนอรรถกถาใช้อรรถภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลักโดยใช้ระบบย่อคำดังต่อไปนี้

พระสุตตันตปิฎก

ที. ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที. ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที. ปา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม. ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม. ม.	(บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกบาลี	(ภาษาบาลี)
ส. ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส. นิ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส. สพา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพาคตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส. ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง. เอกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ทุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. คิก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	คิกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. จตุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ปญจก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ฉก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. สคก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สคกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. อญจก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ทสก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. นวก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. จตุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
ข. ธ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ข. อิติ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิตติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ข. สุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ข. ชา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ข. ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

๒. การระบุเลขหมาย

ในงานวิจัยฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙. เป็นหลัก การอ้างอิงพระไตรปิฎก ฉบับภาษาบาลีใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น อภ.อุ.(บาลี) ๑๔/๒๐/๑๐๐ = มัชฌิมนิกาย อุปปริปฏ ฅาสก พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ ข้อที่ ๒๐ หน้าที ๑๐๐ อภ.ติก.(ไทย) ๒๒ /๔๒/๓๕ หมายความว่า การอ้างอิงนั้นได้ระบุถึงกัมภีร์สุตตันตปิฎก ฅงคุดตรนิกาย ติกนินบาต พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒ ข้อที่ ๔๒ หน้าที ๓๕ เป็นต้น

๓. ก่าย่อสำหรับกัมภีร์อรรถกถา

กัมภีร์อรรถกถาในงานวิจัยฉบับนี้ใช้กัมภีร์อรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๒ การอ้างอิงนั้นจะระบุก่าย่อของกัมภีร์และตามด้วย เล่ม/ตอน/หน้า เช่น ที.อ. ๕/๘/๕๔ หมายถึง กัมภีร์ ทีฆนิกาย อฎฐกถา (สุมงคลวิลาสินี) เล่มที่ ๕ ตอนที่ ๘ หน้า ๕๔ เป็นต้น.

บทคัดย่อภาษาไทย	(ก)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(ง)
กิตติกรรมประกาศ	(ช)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(ซ)
สารบัญ	(ญ)
บทที่ ๑ บทนำ	

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๔ ขอบเขตในการวิจัย	๑๐
๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๑๐
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑

บทที่ ๒ แนวความคิดเรื่องวิญญานของพุทธทาสภิกขุ

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของวิญญาน	๑๒
๒.๑.๑ ความหมายของวิญญาน	๑๒
๒.๑.๒ ความสำคัญของวิญญาน	๑๕
๒.๒ การตีความเรื่องวิญญาน	๑๗
๒.๒.๑ ลักษณะของวิญญาน	๒๐
๒.๒.๒ วิญญานในขั้นที่ ๕	๒๒
๒.๒.๓ วิญญานทางอายตนะ	๒๕
๒.๒.๔ วิญญานในปฏิจสงมุปบาท	๓๐
๒.๒.๕ วิญญานในสังสารวัฏ	๔๑
๒.๒.๖ วิญญานในไตรลักษณ์	๔๕
๒.๒.๗ วิญญานกับนิพพาน	๔๕

๒.๓	หลักการพัฒนาวิญญาน	๕๓
๒.๓.๑	ไตรสิกขา	๕๔
๒.๓.๒	ภาวนา	๕๖
๒.๔	สรุปวิเคราะห์ความแตกต่างของวิญญานในพระไตรปิฎก และของท่านพุทธทาส	๕๗
บทที่ ๓	แนวความคิดเรื่อง “ วิญญาน ” ของอริสโตเติล	
๓.๑	ความหมายและความสำคัญของวิญญาน	๕๘
๓.๑.๑	ความหมายของวิญญาน	๕๘
๓.๑.๒	ความสำคัญของวิญญาน	๕๙
๓.๒	การตีความเรื่องวิญญาน	๖๐
๓.๒.๑	ลักษณะของวิญญาน	๖๔
๓.๒.๒	วิญญานทางอายตนะ	๖๖
๓.๒.๓	วิญญานในฐานะเป็นสสาร	๗๑
๓.๒.๔	วิญญานในฐานะเป็นพลังงาน	๗๘
๓.๒.๕	วิญญานในฐานะเป็นกฎแห่งไตรลักษณ์	๘๒
๓.๓	หลักการพัฒนาวิญญาน	๘๗
บทที่ ๔	เปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญานของพุทธทาสภิกขุกับอริสโตเติล	๙๒
๔.๑	วิเคราะห์ในทรรศนะที่สอดคล้องหรือเหมือนกัน	๙๕
๔.๑.๑	วิญญานทางอายตนะ	๙๕
๔.๑.๒	วิญญานในสังสารวัฏ	๙๙
๔.๑.๓	หลักการพัฒนาวิญญาน	๑๐๑
๔.๒	วิเคราะห์ในทรรศนะที่แตกต่าง	๑๐๒
๔.๒.๑	วิญญานในไตรลักษณ์	๑๐๒
๔.๒.๒	หลักการพัฒนาวิญญาน	๑๐๔

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย บทวิจารณ์ และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑๐๖

๕.๒ บทวิจารณ์

๑๐๘

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๑๑๐

บรรณานุกรม

๑๑๑

ภาคผนวก

๑๑๔

ประวัติผู้วิจัย

๑๑๖

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์ศึกษาคำบรรพ์ทุกเผ่ามีความเชื่อคล้ายคลึงกันว่า ร่างกายประกอบด้วยธรรมชาติ ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งได้แก่ เนื้อ หนัง กระดูก ที่เห็นภายนอก อีกส่วนหนึ่งได้แก่ สิ่งหนึ่งที่มองไม่เห็น ด้วยตาปรากฏอยู่ภายในสิ่งนั้นคือเจตภูต วิญญาณ (Soul) มนุษย์ศึกษาคำบรรพ์ได้เรียก “วิญญาณ (Soul)” ไว้โดยชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น คนเผ่าอโบริจิน(Aborigins)ในทวีปออสเตรเลีย เรียกวิญญาณว่า “ มูรุป” (Murup) มีความเชื่อว่า “มูรุป” จะออกจากร่างกายไปสู่ที่ต่างๆ เวลาที่คนเรานอนหลับ โดยที่มูรุป(วิญญาณ)จะออกจากร่างกายไปตามทางของมัน มูรุปอาจไปพบปะกับมูรุปของผู้ที่ตายไปแล้วก็ได้ ปรากฏการณ์อันนี้คือภาพที่แสดงเป็นความฝัน(คนบางพวกในปัจจุบันก็ยังมีความคิดเหมือนคนโบราณอยู่)

ความเชื่ออันนี้ยังเป็นมูลเหตุของความเชื่อเรื่องผีบางเทวดา และเป็นผลให้เกิดความเชื่อต่อไปว่า เมื่อดวงวิญญาณยังมีอยู่ดวงวิญญาณก็จำเป็นต้องกินต้องใช้สอยสิ่งทั้งหลายที่เคยมีกินเคยใช้มาแล้ว แม้ตายไปแล้วก็ต้องกินต้องใช้ในชีวิตข้างหน้าหรือโลกหน้าเหมือนอย่างนั้น ต่อจากนั้นความคิดเรื่องการนำสิ่งของเครื่องใช้เอาไปให้แก่ศพจึงมีขึ้น นักโบราณคดีได้ค้นพบสิ่งของเครื่องใช้เหล่านี้ในหลุมฝังศพมนุษย์ศึกษาคำบรรพ์ เช่น เติงนอน แก้ว วัสดุผ้า เครื่องประดับ ภาชนะใส่อาหาร นานาชนิดเป็นต้นวัตถุเหล่านี้ ย่อมเป็นพยานอย่างชัดเจนว่ามนุษย์มีความเชื่อว่าวิญญาณเป็นอมตะ ยังคงอยู่นิรันดร์ ภายหลังร่างกายเน่าเปื่อย และดวงวิญญาณนั้นจะอยู่กับร่างกายตลอดไป เว้นเสียแต่ร่างกายนั้น ๆ ถูกเผาให้หมดซากหากร่างกายยังคงอยู่ตราบใด ก็เป็นอันว่าดวงวิญญาณคงอยู่ด้วย*

เรื่องความเชื่อดวงวิญญาณนี้ ทำให้เกิดคติเชื่อกันขึ้นอีกอย่างกว้างขวางออกไปว่า ดวงวิญญาณมีการเคลื่อนที่ไปเกิดใหม่ (transmigration) ซึ่งอาจจะออกจากร่างนี้ไปสิงอยู่ในร่างอื่นจากร่างมนุษย์ไปสู่ร่างมนุษย์ จากร่างมนุษย์ไปสู่ร่างสัตว์ ต้นไม้ พืชเป็นต้น.

* ประพัฒน์ ศรีธรรมรงค์, รากฐานแห่งปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๐), หน้า

ปัญหาเรื่องความเชื่อว่าดวงวิญญาณ ออกจากร่างท่องเที่ยวไป เล่นไป วิญญาณนี้ แผละเสวยผลกรรมต่าง ๆ หรือท่องเที่ยวไปในวิญญูสงสารกล่าวคือการเวียนว่ายตายเกิดนี้ก็เป็น ปัญหาที่เกิดขึ้นกับพระผู้มีพระภาคเจ้าเช่นกัน ดังปรากฏในสมัยพุทธกาลว่า สมัยหนึ่งภิกษุชื่อว่าสา ตีมี่ความเห็นว่ วิญญาณนั้นเป็นสัตว์ เป็นบุคคล แล้วก็เล่นไป แล้วก็ท่องเที่ยวไปในวิญญูสงสารคือ การเวียนว่ายตายเกิดโดยไม่มีที่สิ้นสุดกล่าวคือสาติภิกษุเห็นว่าวิญญาณเป็นสัตว์หรือบุคคล ด้วยยืน โรงสำหรับเล่นไปในวิญญูสงสาร โดยที่ความเห็นเช่นนี้เป็นความคิดที่เข้าได้กับศาสนาพราหมณ์ เรื่องอาตมันหรือพรหมมันว่าวิญญาณนั้นเป็นอมตะไม่สูญสลาย โดยที่ท่านไม่เข้าใจในหลักการของ พุทธศาสนาเกี่ยวกับวิญญาณหรือกระบวนการเกิดการดับของสรรพสิ่งตามหลักปฏิสมุပ္บาท^๒ จึง ได้มีความคิดเห็นเช่นนั้นและยังได้เที่ยวสั่งสอนคนอื่น โดยกล่าวว่าความเห็นเช่นนี้พระพุทธองค์เป็น ผู้ตรัสสั่งสอน จนภายหลังได้ถูกพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกให้เข้าเฝ้าเพื่อสอบถามความเป็นไป พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามเธอว่า “สาติได้ยินว่า เธอมีทิฎฐิชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมตาม ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญาณนี้เท่านั้น มิใช่สิ่งอื่นท่องเที่ยวไปเล่นไปจริงหรือ” ท่านได้ กราบทูล “จริงพระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์รู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า วิญญาณนี้เท่านั้นมิใช่สิ่งอื่นท่องเที่ยวไปเล่นไป”^๓

เมื่อท่านยืนยันเช่นนั้นพระพุทธองค์จึงทรงตรัสถามว่าวิญญาณเป็นอย่างไร พระภิกษุ สาติจึงอธิบายลักษณะของวิญญาณว่า วิญญาณคือสภาวะที่พูดได้ รับรู้สิ่งต่าง ๆ ได้ เสวยวิบากกรรม ทั้งที่เป็นส่วนดีและไม่ดีได้ ซึ่งนัยนี้ความหมายของวิญญาณในทรรณะของท่านสาติก็ไม่แตกต่าง อะไรรกับมนุษย์ที่เสวยรับรู้อารมณ์ได้ โดยลำพังเป็นสภาวะที่เป็นอิสระแก่ตนเอง(Independent) ไม่อิง อาศัยสิ่งอื่นเกิดซึ่งทรรณะเช่นนี้ เป็นทรรณะที่ขัดกับคำสั่งสอนของพระพุทธองค์เรื่องกระบวนการ เกิดสรรพสิ่งที่ เป็นไปตามกฎปฏิจสงมุပ္บาทที่ทรงสั่งสอนว่า วิญญาณนั้น มีสังขารเป็นปัจจัยจึง เกิดได้^๔ ซึ่งเป็นเหตุให้ท่านถูกพระพุทธองค์ตำหนิอย่างรุนแรงในโทษฐานที่ท่านสาติภิกษุกล่าวคู่ พระองค์โดยที่นำเอาคำที่พระองค์ไม่ได้สั่งสอนมากล่าวว่าเป็นคำที่พระองค์ทรงสั่งสอน โดยที่พระ พุทธองค์ได้ทรงชี้แจงความจริงเอาไว้ว่า “โมฆบุรุษ เธอรู้ธรรมอย่างนี้ที่เราแสดงแก่ใครเล่า วิญญาณ อาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น เรากล่าวไว้แล้วโดยปริยายอนกว่า “ปราศจากปัจจัยก็ไม่มีวี่แวงเกิดขึ้นแห่ง วิญญาณ?” ก็เมื่อเป็นดังนี้ เธอชื่อว่ากล่าวคู่เรา ขูดตนเอง และจะประสบสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก เพราะทิฎฐิที่ตนถือผิด โมฆบุรุษ “ความเห็นของเธอนั้นจักเป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ เพื่อความ

^๒ เรื่องเคียวกัน, หน้า ๔๓๑.

^๓ ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๓๕๖/๒๔๕.

^๔ พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปฏิจสงมุပ္บาทจากพระโอษฐ์, (กรุงเทพมหานคร :

ทุกซ์ตลอดกาลนาน”^๕ ที่แท้จริงวิญญานเป็นเพียงปฏิจสมุปป็นนธรรม หมายความว่าไม่มีตัวตน เพียงแต่อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้นสืบต่อกันไปชั่วคราว ๆ เท่านั้นอย่างนี้เรียกว่า “เห็นว่า วิญญานนั้นเป็นปฏิจสมุปป็นนธรรม ซึ่งตามนัยแห่ง ปฏิจสมุปบาทแสดงให้เห็นว่าตัวตนไม่มี”

แม้ว่าจะถูกพระพุทธองค์ดำหนิเช่นนั้น สาตถิกษุก็ยังไม่ยินยอมว่ามีตัวตนหรือยืนยันว่า วิญญานนี้เป็นตัวตน คือเป็นสิ่งที่ป็นตัวตนสามารถท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏได้ หรือว่าขณะเป็น อยู่นี้ ท่านก็พูดว่าวิญญานเป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกรารมณ์ต่าง ๆ แล้วก็เสวยวิบากของกรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล คือว่าตัวตน มีตัวเราที่เป็นอย่างนั้นแล้วเรียกมันว่า “วิญญาน”^๖ จะเห็นได้ว่าความเห็นเช่น นี้ก็มีปรากฏอยู่ทั่วไปแม้ในปัจจุบันนี้ก็เช่นกัน และแม้ในความเป็นจริงจะจัดว่าความคิดเช่นนี้เป็น มิจฉาทิฏฐิก็ตามแต่คนเราก็คงไม่รู้ว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิกลับจะพากันยึดมั่นถือมั่นอยู่อย่างนั้น เกี่ยวกับ ปัญหาเรื่องวิญญานนี้จะเห็นได้ว่าเป็นปัญหาที่ได้รับการถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์กันมาแต่ยุคสมัย ก่อน และในประเด็นของปัญหานี้หากจะถามว่า แล้วพุทธศาสนาจะให้คำตอบในเรื่องนี้อย่างไรบ้าง ในทรรศนะของพุทธปรัชญานั้นคำตอบเบื้องต้นเกี่ยวกับปัญหาเรื่องวิญญานนั้นพระพุทธองค์ทรง ได้อธิบายเอาไว้ในพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญานที่เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับ ว่า “วิญญาน” ตามปัจจัยนั้น ๆ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ก็นับว่า “จักขุ วิญญาน” วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโศตะและสัททารมณ์ก็นับว่า “โศตวิญญาน” วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า “วิญญาน” ตามปัจจัยนั้นๆเป็นต้น”

โดยนัยนี้ “วิญญาน” ในทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น เป็นสภาวะของธรรมชาติที่ อาศัยสิ่งอื่นเกิด เช่นความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะตาเห็นรูปรับรู้ว่าเป็นจักขุวิญญานหมายถึงการ รับรู้ทางตา ในประเด็นของเสียง กลิ่น รส สัมผัส(โผฏฐัพพะ) หรือการคิดคำนึง(ธรรมารมณ์)ก็เช่น กัน ซึ่งในความหมายนี้วิญญานจึงไม่ใช่ตัวตน หรือสิ่งที่ป็นตัวรับรู้ารมณ์ได้โดยตัวเองอย่างทีสาตถิกษุเข้าใจ และวิญญานจะเกิดดับได้ก็เพราะการอาศัยปัจจัยที่เป็นแหล่งเกิดนั้น ๆ โคขที่พระพุทธ องค์ทรงเปรียบเทียบในประเด็นนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า”

ภิกษุทั้งหลาย ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยเชื้อใด ๆ ก็นับว่า “ไฟ” ตามเชื่อนั้น ๆ ไฟที่ติดขึ้น เพราะอาศัยไม้ก็นับว่า “ไฟไม้” ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็นับว่า “ไฟป่า” ไฟที่ติดขึ้น เพราะอาศัยหญ้าก็นับว่า “ไฟหญ้า” ไฟที่ติดขึ้นอาศัยมูลโคก็นับว่า “ไฟมูลโค” ไฟที่ติดขึ้น

^๕ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/ ๓๕๘/๔๓๐.

^๖ พุทธทาสภิกขุ (เลื่อน อินฺทปญฺโญ), ปฏิจสมุปบาทจากพระโอบุฏ, หน้า ๔๖.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๐๐/๔๓๑.

อาศัยแถบที่นับว่า “ไฟแถบ” ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อที่นับว่า “ไฟหยากเยื่อ” แม้ฉันใด วิญญาณที่ฉันนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า “วิญญาณตามปัจจัยนั้น ๆ”

จึงจะเห็นได้อย่างชัดเจนถึงทรรณะที่เป็นจุดยืนของพุทธปรัชญาว่า แท้จริงวิญญาณนั้นพุทธปรัชญาไม่ได้มุ่งไปที่ความยิ่งใหญ่หรือเป็นอมตะของสถานะที่เรียกว่าวิญญาณนั้นเหมือนดังที่สาตถิกษุเข้าใจหรือว่าปรัชญาสำนักอื่น ๆ ในสมัยพุทธกาลได้สั่งสอนกัน ดังนั้น เราจึงจะเห็นคำว่าวิญญาณนั้น แท้จริงแล้วแปลว่าความรู้ที่ต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นเกิด โดยเฉพาะแล้วก็ได้แก่อายตนะทั้ง ๖ ไม่ได้เป็นสิ่งที่ เป็นอมตะหรือยิ่งใหญ่อย่างลัทธิอื่น ๆ เข้าใจกันแต่ประการใดเลย.

จะเห็นได้ว่าปัญหาเรื่องวิญญาณนี้เป็นปัญหาที่ได้รับการถกเถียงกันมาเป็นระยะเวลายาวนานแม้ว่าจะมีนักคิดนักปรัชญาบางท่านได้เสนอทรรณะอันเป็นข้อสรุปเอาไว้บ้างแล้วก็ตาม แต่กระบวนการการแสวงหาความรู้ของมนุษย์เราก็ยังไม่มีวิวัฒนาการที่จะได้ข้อสรุปที่แน่นอน ดังนั้นจึงเป็นปัญหาที่ได้รับการกล่าวถึงเรื่อยมา แม้ในสังคมพุทธศาสนาอย่างสังคมไทยก็เช่นกัน ปรากฏว่าเรื่องวิญญาณเป็นเรื่องที่ได้รับการกล่าวขวัญกันเป็นอย่างมาก แต่โดยมากสังคมไทยจะยึดมั่นในลักษณะของวิญญาณที่เป็นส่วนของภูตผี ปีศาจ หรือมีความเชื่อเรื่องวิญญาณของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งนักวิชาการทางพุทธศาสนาหลายท่านก็ได้ออกมาแสดงทรรณะเพื่อเป็นการชี้แจงให้สังคมได้รับรู้ข้อเท็จจริงของความรู้เรื่องวิญญาณ โดยเฉพาะแล้วในกระแสสังคมชาวพุทธปัจจุบัน ท่านพุทธทาสถือได้ว่า เป็นหนึ่งในหมื่นนักคิดชาวพุทธที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดของคนรุ่นใหม่มาก เกี่ยวกับทรรณะเรื่องวิญญาณนี้

ท่านพุทธทาสได้แสดงความคิดเห็นต่อปรากฏการณ์ เรื่องวิญญาณในสังคมไทยเอาไว้ว่า “ชาวพุทธในปัจจุบันก็มีความเชื่อเรื่องวิญญาณหรือเจตภูตที่เป็นตัวตนเข้าออกร่างกายตามแบบของอุปนิษัตซึ่งมิใช่พุทธศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะว่าประเทศไทยเราก่อนพุทธศาสนาเข้ามาก็มีพวกฮินดูคือพวกพราหมณ์ที่มีคัมภีร์อุปนิษัตเชื่อวิญญาณที่เป็นตัวตนอย่างนั้นให้มีความรู้อย่างนั้นให้มีความเชื่ออย่างนั้นเข้ามาอาศัยอยู่ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้นคนไทยเราทุกคนจึงมีความรู้หรือความเชื่อต่อวิญญาณชนิดที่เป็นตัวตนตามแบบของอุปนิษัตเป็นต้นทุนอยู่ในจิตใจของคนทุกคน จึงได้ยึดถือเอาวิญญาณเป็นตัวตนเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์กายสิทธิ์ เป็นตัวตนที่ไม่รู้จักตาย ที่เรียกว่า “อาตมัน”^๕

ครั้นพุทธศาสนาเข้ามาถึงประเทศไทยในคอนหลัง มันจึงยากลำบากที่จะเลิกล้างลัทธิอย่างนี้ ฉะนั้นประชาชนจึงถือลัทธิมีตัวตน เจตภูตวิญญาณอยู่ แล้วก็มารับฟังคำสอนใหม่ที่ว่า วิญญาณไม่ใช่ตัวตน เป็นเพียงสิ่งที่เกิดขึ้นโดยการปรุงแต่งตามธรรมชาติจากธาตุทั้งปวง บางพวกก็

^๕ พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปฏิธกสมุปบาทจากพระโอบุส, หน้า ๓๘.

เข้าใจ และเปลี่ยนความเชื่อได้ แต่บางพวก ส่วนมากไม่เข้าใจเปลี่ยนความเชื่อไม่ได้ จึงต้องถือว่า วิญญาณชนิดนี้มีตัวตน อันเป็นของศักดิ์สิทธิ์ไม่รู้จักแตกจกดับ เวียนวายตายเกิดได้ ซึ่งเป็นสัจตทฤษฎี ในพระพุทธศาสนา^๙

จากพรรณนาดังกล่าว เราก็พอที่จะมองเห็นภาพสังคมไทยได้ว่ามีความเชื่อเรื่อง วิญญาณที่ไม่แตกต่างจากสังคมพราหมณ์ในอดีตมากนัก แต่ถึงอย่างนั้น ท่านพุทธทาส ก็ได้พยายาม อธิบายความจริงเรื่องนี้เอาไว้ว่า ความจริงแล้วคำว่า “วิญญาณนั้นก็คือธาตุหรือวิญญาณธาตุ คือ เป็นสภาวะที่รับรู้อารมณ์ และเป็นธาตุที่สามารถรู้สึกรู้สีกได้” แต่จะคิดได้หรือชั่วก็ขึ้นอยู่กับ ปัจจัยที่เข้ามาปรุงแต่ง และธาตุนี้ก็ไม่ใช่ว่าสภาวะที่เป็นตัวตน แต่เนื่องจากเป็นสภาวะที่ต้องอาศัยสิ่ง อื่นเป็นตัวรับรู้ ดังนั้น ธาตุในพรรณนาของท่านพุทธทาส จึงไม่ใช่ลักษณะของอาตมันเหมือนกับ ลัทธิอุปนิษัทของฮินดู อนึ่ง ธาตุในพรรณนาของท่านพุทธทาสนี้ก็ธาตุที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ ธาตุอื่น ๆ ในกระบวนการเกิดเป็นชีวิตหรือขั้น ๕ เช่น ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ หรือรูปเวทนา สัญญา สังขารธาตุ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวจะต้องเป็นไปตามหลักปฏิจจนุปบาทอันถือได้ว่าสำคัญใน พระพุทธศาสนา และท่านพุทธทาสภิกขุ ก็ได้พยายามที่จะชี้แจงเพื่อให้สังคมไทยได้เข้าใจในเรื่องนี้ มาโดยตลอด นอกจากจะมีนักวิชาการทางตะวันตก โดยเฉพาะนักปรัชญาทางพระพุทธศาสนา จะ ได้กล่าวถึงเรื่องวิญญาณเอาไว้แล้ว ยังมีนักวิชาการทางตะวันตกที่เป็นเมธีทางปรัชญา ในพรรณนา ของนักปรัชญาตะวันตก ผู้มีชื่อเสียงหลายท่านก็ได้ให้ความสนใจในเรื่องดังกล่าวไว้เช่นกัน ใน พรรณนาของนักปรัชญาตะวันตกนั้นอาริสโตเติลถือว่าเป็นผู้หนึ่งที่มีความสนใจในเรื่องของ วิญญาณและท่านก็ได้แสดงความคิดเห็นผ่านทางผลงานที่ทรงคุณค่าเอาไว้หลายเล่ม

ในพรรณนาของอาริสโตเติลนั้นได้แบ่งสรรพสิ่งในโลกออกเป็น ๒ ประเภท คือ^{๑๐}

๑. อนินทรีย์สาร(Inorganic Matter) หมายถึงสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลาย เช่น ภูเขา กรวด หินทรายเป็นภาวะระดับต่ำที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่มิมีสสารมากแต่มีแบบน้อย

^๙ พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), อิตฺตปฺปิยจจตา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๒๔), หน้า ๓๘.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ฟ้าสาบระหว่าง ๕๐ ปีที่สวนโมกข์(ตอน๒), (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๘), หน้า ๑๔๘.

^{๑๒} พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐๑ .

๒. อินทรีย์สาร (Organic Matter) หมายถึงสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายซึ่งจัดอยู่ในระดับสูงกว่าอนินทรีย์สารเพราะเป็นสิ่งที่มีส่วนของแบบ (Form) มากกว่าสาร

คำว่า Form ในทฤษฎีของอริสโตเติลก็คือวิญญาณนั่นเอง อริสโตเติลเห็นว่าสิ่งมีชีวิต(อินทรีย์สาร)มีปริมาณวิญญาณมากกว่าอนินทรีย์สารเพราะว่าอินทรีย์สารนั้นเป็นสิ่งที่มีความเคลื่อนไหว ส่วนอนินทรีย์สารนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีวิญญาณเคลื่อนไหว และอริสโตเติลได้แสดงทฤษฎีเรื่องวิญญาณไว้ในงานนิพนธ์ ว่าด้วยวิญญาณ (On the Soul) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ “Psyche” ซึ่งมักแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “ Soul = วิญญาณ” ในงานนี้อริสโตเติลเสนอทฤษฎีเรื่องวิญญาณไว้ดังนี้

คำว่า วิญญาณ หมายถึงหลักการแห่งชีวิต (Life Principle) และคำว่า “ชีวิต” หมายถึงความสามารถในการรับอาหาร เจริญเติบโตและเสื่อมสลายไป

มนุษย์เป็นสิ่งที่มีความมีชีวิตในระดับสูงสุด ซึ่งมีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ

๑. ร่างกายเป็นองค์ประกอบทางสสารทำหน้าที่เป็นเครื่องรองรับชีวิต (Substratum)

๒. วิญญาณเป็นหลักการแห่งการมีชีวิต

รวมความว่า มนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและวิญญาณ ร่างกายคือสสาร วิญญาณคือแบบ สสารและแบบเป็นของคู่กันที่ไม่แยกจากกันฉันใด ร่างกายและวิญญาณก็ฉันนั้น คือเป็นของคู่กันที่ไม่แยกจากกัน นั่นคือถ้าสมมติว่าร่างกายคือตา การเห็นก็คือวิญญาณ.

อินทรีย์สารนั้นอริสโตเติลได้แบ่งอินทรีย์สารออกเป็น ๓ ระดับคือ

๑. ระดับต่ำสุดคือพืชเป็นสิ่งที่มีความมีชีวิตที่สามารถรับอาหารเจริญเติบโต และขยายพันธุ์ได้

๒. ระดับกลาง คือสัตว์ครึ่งจัน ซึ่งเหมือนกับพืชตรงที่สามารถหาอาหารเจริญเติบโตและสืบพันธุ์ แตกต่างจากพืชตรงที่สัตว์สามารถรับรู้ทางสัมผัสและมีความสุขความทุกข์ได้

๓. ระดับสูงสุด คือมนุษย์เหมือนกับพืช และสัตว์ตรงที่สามารถหาอาหารเจริญเติบโตสืบพันธุ์ได้และมีการรับรู้ผัสสะ แต่ที่พิเศษไปกว่านั้นก็คือมนุษย์สามารถคิดอย่างมีเหตุผลด้วยพุทธิปัญญา ดังนั้น ส่วนประกอบที่ทำให้อินทรีย์สารแตกต่างจากอนินทรีย์สารก็คือ วิญญาณ.

จะเห็นได้ว่า ในระบบชีวิตของมนุษย์ตามทฤษฎีของอริสโตเติลนั้น วิญญาณ หรือ Form เป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากในฐานะที่วิญญาณเป็นตัวกำหนดระดับการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ กล่าวคือในระหว่างมนุษย์กับสัตว์ และพืช จะเห็นว่าระดับวิญญาณของมนุษย์มีมากกว่าดังนั้นทำให้มนุษย์เป็นผู้ที่มีศักยภาพในการใช้เหตุผลและการดำเนินชีวิตมากกว่าสัตว์.

รวมความว่า เรื่องทั้งหมดเมื่อเรานำทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุมาเปรียบเทียบกับแนวคิดของอริสโตเติลก็จะพบข้อแตกต่างในเบื้องต้นว่า ท่านพุทธทาสมองว่า “วิญญาณเป็นเพียงธาตุรู้หรือเป็นสภาวะที่รับรู้อารมณ์ของมนุษย์” และวิญญาณธาตุนี้ก็เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับองค์ประกอบ

ของชีวิตตามหลักปรัชญาอุปมา แต่อริสโตเติลเห็นว่าวิญญาณเป็นแบบ (Form) ของชีวิตเป็นหลักการที่แท้จริงของคนเรา กายกับจิตเป็นของที่คู่กันมาเป็นสิ่งที่แยกไม่ออก และเป็นระบบเหตุผลที่มนุษย์พึงมีได้ ซึ่งกล่าวได้ว่าวิญญาณในทฤษฎีของอริสโตเติลนั้นเป็นปรมาัตตัตตา ซึ่งยากที่จะเข้าใจได้ แต่ในทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุวิญญาณไม่ใช่อัตตาคือเป็นอนัตตานั้นเอง.

จากปัญหาทั้งหมดที่กล่าวมานั้นผู้วิจัยเห็นว่า เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาทั้งหมดที่จะต้องทำการศึกษาค้นคว้า เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ชัดเจน ทั้งที่เป็นแนวคิดของท่านพุทธทาส และของอริสโตเติล เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ใคร่ต่อการศึกษา ค้นคว้าต่อไป.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องวิญญาณในทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องวิญญาณในทฤษฎีของอริสโตเติล
- ๑.๒.๓ เพื่อเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิญญาณในทฤษฎีของท่านทั้ง ๒ ให้เห็นความสอดคล้องคล้ายคลึงกัน และความแตกต่างกัน.

๑.๓ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เนื่องจากการวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร(Documentary Reserch) และศึกษาเปรียบเทียบ(Acomparative Study)จึงจำเป็นต้องทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยย่อ ่ ๆว่า

๑.๓.๑ พระฟอง อภิวัฒน์ (สวัสดิ์) วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตว่าง ของท่านพุทธทาส พอสรุปโดยสังเขปได้ดังนี้

ความหมายของจิตว่างตามทฤษฎีของท่านพุทธทาส ตามที่ปรากฏอยู่ในเอกสารคำบรรยายในที่ต่าง ๆ โดยศึกษาถึงวิธีการที่นำพุทธธรรมนี้จากพระไตรปิฎกและการสอนแก่สาธุชน อุปสรรคของการสอน และการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งคนส่วนมากเข้าใจว่าจิตว่างนี้ เป็นธรรมะสำหรับพระอรหันต์เท่านั้น ส่วนปุถุชนควรศึกษาและปฏิบัติในเรื่องการทำบุญ หรือเรื่องสอนให้คนเป็นคนดี เรื่องนรก สวรรค์ก็เพียงพอแล้ว แต่ท่านพุทธทาสกลับยืนยันว่า จิตว่าง นี้ เป็นสิ่งมีความจำเป็นแก่มนุษย์ทั้งโลก ไม่ว่าจะนับถือศาสนาใด เชื้อชาติใด ภาษาใดก็ตาม มนุษย์ทุกข้อมเป็นกันทั้งหมด นอกจากพระอรหันต์เท่านั้น.

ผลจากการศึกษาและวิจัยทำให้ทราบแนวความคิดของท่านพุทธทาสในเรื่องจิตว่างนี้ ท่านพุทธทาสได้อธิบายไว้อย่างละเอียดทุกแง่มุม โดยเฉพาะการให้คำจำกัดความสุญญตาว่า จิตว่าง นั้นถือเป็นสภาพที่จิตว่างจากความรู้สึกที่เป็นตัวตน ของตน เป็นความว่างจากความทุกข์ ว่าง

จากกิเลสซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ ว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเรา ของเรา แนวคิดเช่นนี้สอดคล้องกับหลักการเดิมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ที่พระพุทธเจ้าตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่าให้มีสติมองเห็นโลกตามความเป็นจริง โดยความเป็นของว่าง คือว่างจากความมีตัวเรา ของเรา เข้าใจต่อสิ่งที่ฟังว่า ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา ท่านพุทธทาสได้เสนอแนวคิดในการดำเนินชีวิตประจำวันให้มีชีวิตอยู่ด้วยคว่าง ว่าง เช่น ทำความรู้สึกที่เป็นคว่างจากตัวเรา ของเรา แล้วทำงานทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มีผลงานจากการทำงานก็ยกให้เป็นผลงานของโลก แก่กรรมะหรือคว่าง การกินอาหารก็เพียงเพื่อบำรุงธาตุคือร่างกายนี้ แล้วจะมีแต่ความสงบเย็น เพราะการสิ้นทุกข์ สิ้นปัญหาโดยสิ้นเชิง^{๙๙}.

๑.๓.๒ พระมหาอภินันท์ อภินนุโท (ภาคสุโพธิ์) วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาวิเคราะห์มัชฌิมาปฏิปทาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับทางสายกลางของอาริสโตเติล พอสรุปความได้ดังนี้

จากการศึกษาวิจัยพบว่า หลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางของอาริสโตเติล หมายถึงถึงหลักคุณธรรมความดีที่เป็นกลาง ๆ (Mean) อยู่ระหว่างความสุดโต่งทั้งสองคือส่วนเกินพอดีและส่วนที่ขาดความพอดี เพื่อให้เกิดความถูกต้อง เหมาะสมกับบุคคลและสังคม แต่ไม่มีมาตรฐานที่ตายตัว ขึ้นอยู่กับความจำเป็น เวลา บริบททางสังคม และความต้องการของแต่ละบุคคล โดยบุคคลนั้นจะต้องมีการศึกษา การใคร่ครวญอย่างรอบคอบ และความสามารถในการยับยั้ง สร้างให้เกิดความพอดี หรือเป็นกลางได้ อนึ่ง จุดกึ่งกลางอาจเปลี่ยนแปลงไปสู่ที่สุดโต่งข้างน้อยหรือสุดโต่งของมากได้ ถ้าเวลา สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป และปริมาณที่มากขึ้นหรือน้อยลง แต่ที่สำคัญต้องประกอบด้วยความรอบคอบ ๕ อย่างคือ ในความรู้สึกและเวลาที่เหมาะ (Right Time) เพื่อที่จะบรรลุจุดหมายดี (Right End) อันทำให้เกิดกำลังหรือแรงจูงใจที่ดี (Right Motive) จากบุคคลที่ดีและเพื่อความเป็นบุคคลดี (Right People) และต้องอยู่ในวิถีทางที่ถูกต้อง (Right Way) หรือวิถีทาง (Mean) และจุดหมาย (Aim) ต้องสัมพันธ์กัน เพื่อให้เกิดการเป็นอยู่ที่ดี (Living Well) เป็นหลักที่มนุษย์มีได้ขณะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ในชีวิตส่วนตัวและที่เกี่ยวข้องกับสังคมเท่านั้น มุ่งความพอดี ความสุข หรือประโยชน์ปัจเจกชนและแผ่ขยายออกไปสู่สังคมส่วนรวม^{๑๐๐}.

^{๙๙} พระฟอง อภิวัฒนโธ (สวัสดิ), การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่าง ของท่านพุทธทาส, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนคัมภีร์มหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕, หน้าบทคัดย่อ.

^{๑๐๐} พระมหาอภินันท์ อภินนุโท (ภาคสุโพธิ์), การศึกษาวิเคราะห์มัชฌิมาปฏิปทาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับทางสายกลางของอาริสโตเติล, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนคัมภีร์มหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖, หน้าบทคัดย่อ.

สรุปสั้น ๆ ว่า หลักมัชฌิมา คือหลักคุณธรรมความดีที่เป็นกลาง ๆ (Mean) อยู่ระหว่างความสุดโต่งทั้งสอง คือส่วนหนึ่งเป็นส่วนเกินความพอดี และอีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนที่ขาดความพอดี คุณงามความดีทุกชนิดมีลักษณะเป็นกลาง ๆ และนี่ก็เป็นความจริงของคุณธรรม.

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

เนื่องจากการวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงวิเคราะห์เปรียบเทียบแนวความคิดของนักปราชญ์ทั้ง ๒ กระแสวัฒนธรรมระหว่างนักปราชญ์พุทธศาสนาชาวตะวันตกอย่างท่านพุทธทาสภิกขุ กับนักปราชญ์ชาวตะวันตกอย่างอาริสโตเติล ประเด็นหลักของการวิจัยนี้ คือเรื่องของวิญญาณ (Soul) และเน้นวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นความเหมือน และความต่างของแนวคิดในเรื่องเดียวกันนี้ โดยชี้ให้เห็นความหมาย และขอบเขตของแต่ละท่านแล้ววิเคราะห์ แต่จำกัดอยู่ในเฉพาะประเด็นหลักดังกล่าวนี้เท่านั้น.

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

- วิญญาณ - หมายถึงความรู้สึกทั่ว ๆ ไป หรือหมายถึงสาระแห่งชีวิตซึ่งมีภาวะต่าง ๆ. (Soul vs Consciousness)
- จิต - หมายถึง สิ่งที่มีทำหน้าที่คิดหรือนึกถึงอารมณ์ หรือสิ่งที่ปรุงแต่งสร้างสรรค์ อะไรขึ้นมา (Mind) หรือ (Feeling) หรือ (Thought)
- มโน - หมายถึง สิ่งที่มีหน้าที่คิด ตรงกับคำว่า Mind.
- Soul - non-material part of a human body believed to exist for ever.
- aspiritual sustance

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร(Documentary Research) โดยสามารถจัดลำดับดังนี้

๑.๖.๑ ในส่วนปรัชญาของพุทธทาสภิกขุ นั้นจะใช้งานด้านวิชาการชุดธรรมโมฆณ์ ที่เป็นแนวความคิดของท่านพุทธทาสภิกขุมาเป็นเอกสารหลักและมีภาษาไทยเป็นหลัก

๑.๖.๒ ในส่วนปรัชญาของอาริสโตเติลจะใช้งานเขียนหรืองานนิพนธ์ของอาริสโตเติลเป็นหลักและงานของนักวิชาการงานแปลบทวิเคราะห์วิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดของอาริสโตเติล โดยมีภาษาไทยที่แปลมาจากภาษาอังกฤษเป็นหลัก

๑.๖.๓ ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดทั้ง ๒ นั้น ในประเด็นหลัก เพื่อให้เห็นความเหมือนและความต่าง แล้วสรุปพร้อมเสนอแนะประเด็นเพิ่ม.

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่อง “วิญญาน” ของพุทธทาสภิกขุ

๑.๗.๒ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่อง “วิญญาน” ของอาริสโตเติล

๑.๗.๓ ทำให้ทราบถึงความเหมือนและความต่างของทั้งสองแนวคิดนี้อย่างหลายแง่มุมอันจะมีส่วนเข้าใจในความเป็นจริงมากขึ้น.

บทที่ ๒

แนวความคิดเรื่อง “วิญญาน” ของพุทธทาสภิกขุ

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของวิญญาน

๒.๑.๑ นิยามความหมายของวิญญาน

โลกหกละเมนเพราะขาดเรื่องวิญญาน โลกมนุษย์เราหันหลังกลับ เพราะไม่มีคำว่า “วิญญาน” ในทฤษฎีกำเนิดชีวิตของสรรพสิ่ง ซึ่งมีแต่ความคลุมเครือ ผู้ที่เชื่อก็เพราะว่าไม่รู้จริง ไม่ได้ติดตาม ไม่รู้ข้อมูลตรง แกรู้จักการตัดต่อเรื่อง การทำเรื่องให้ง่าย การทำประชาสัมพันธ์ เพราะวิวัฒนาการจากธรรมชาติคือวิญญานธาตุนั้น จิตเป็นประธาน จิตเป็นใหญ่ มีความสงบ มีเสรีภาพ สันติภาพเป็นหลัก ซึ่งในยุคปัจจุบันนี้ได้ถือการอยู่รอดของชีวิตเป็นใหญ่ เป็นวิวัฒนาการของตัวกู ของกู หรือวิวัฒนาการของความหลงหรืออวิชชาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น.

คำว่า วิญญาน ในความหมายของวิทยาศาสตร์ หมายถึงอนุภาคหรือทุกอนุภาคต่างก็กำลังเคลื่อนที่(เกิดดับ)ในความว่าง กล่าวอีกนัยหนึ่ง นักวิทยาศาสตร์เข้าใจสังขารแห่งอนัตตาว่า เป็นที่เกิดของสมบัติของอนุภาคทั้งปวง เพียงแต่ไม่มีคำว่าวิญญาน อยู่ในความรู้วิทยาศาสตร์ จึงปราศจากประโยคที่ว่า จิตทั้งปวงกำลังเกิดดับในความว่าง.

คำว่า วิญญาน ในความหมายของนักปรัชญาทั้งฝ่ายตะวันออกและฝ่ายตะวันตก หมายถึงปรมาณูัตตา คืออัตตาชั้นละเอียด สุขุม ลึกซึ้งอย่างยิ่ง ยากที่จะเข้าใจได้ นักปรัชญาฝ่ายตะวันออกเรียกว่า อาตมัน พรหมมัน หรือปรมาตมัน นักปรัชญาฝ่ายตะวันตกเรียกว่าพระเจ้า.

คำว่า วิญญาน ในความหมายของนักจิตวิทยา หมายถึง พฤติกรรมของบุคคลและกระบวนการทางสมอง(Mental process) ซึ่งนักจิตวิทยาทั้งหลายพยายามที่เข้าใจอิทธิพลทางด้านชีววิทยา ด้านร่างกายและด้านสังคมโลกว่า มีผลต่อพฤติกรรมอย่างไร ซึ่งวิชาจิตวิทยาจะช่วยให้เข้าใจถึงเรื่องเหล่านั้น และเข้าใจตัวเองอีกด้วย.

คำว่า วิญญาน หมายถึง การรู้แจ้ง, รู้อย่างทั่วถึง คือรู้ลึกต่าง ๆ ทั่วไป และเป็นสิ่งจะทำให้แจ้ง หรือปรากฏชัดเจนขึ้นในจิต* (หมายถึงนิพพาน) โดยเนื้อความของวิญญานแล้ว ก็มีหลาย

* พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), *ธรรมโฆษณ์อรรถาณุกรม*, (กรุงเทพฯ : สวณธุสมมูลนิธิ, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๐.

ความหมาย เช่นวิญญูณธาตุ” ซึ่งมีสภาวะเป็นวิญญูณธาตุล้วน ๆ มีอยู่ตามธรรมชาติเหมือนกับธาตุ ๔ ทั่วไป อีกอย่างวิญญูณธาตุ จะกลายเป็นวิญญูณจันท์ เมื่ออายตนะภายในสัมผัสกับอายตนะภายนอกนั้น และสามารถปรุงแต่งสร้างสรรค์จนกลายเป็นวิญญูณตามอายตนะนั้น ๆ ได้” นี้หมายความว่า เมื่อก่อนนี้เรียกว่าเป็นธาตุนั้น ธาตุนี้ ซึ่งมีหลายร้อยหลายพันธาตุ และต่อมาสิ่งที่เรียกว่าธาตุนั้นเปลี่ยนชื่อมาเป็นอายตนะคือเปลี่ยนรูปลักษณะกลายมาเป็นอายตนะ เหมือนอย่างตา ก็เรียกว่าจักขุธาตุ เป็นสิ่งสำหรับทำหน้าที่เห็นโดยเฉพาะ ต่อมาตานั้นก็เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ว่า จักขวายตนะ อายตนะคือตา ภาษาธรรมเรียกว่าตา ถ้าเป็นภาษาธรรมที่ลึกซึ้งก็เรียกว่า อายตนะธาตุ คำว่าวิญญูณในทางพระพุทธศาสนาถือเอาวิญญูณหกเท่านั้น แนวความคิดของท่านพุทธทาสนี้สอดคล้องกับวิญญูณในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณ มีเท่าไร วิญญูณมี ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขุวิญญูณ(รู้แจ้งอารมณ์ทางตา). ๒. โสทวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู).
๓. จ्ञานวิญญูณ(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก). ๔. ชิวหาวิญญูณ(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น).
๕. กายวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย). ๖. มโนวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ) นี้เรียกว่า “วิญญูณ”

และเป็นบ่อเกิด หรือสิ่งที่ต้องรู้แจ้งต่ออารมณ์ที่มาสัมผัสทางอายตนะนั้น และดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในลักษณะที่ทรงถาม และตอบเองว่า “ภิกษุทั้งหลาย คนทั่วไป กล่าวกันว่า วิญญูณ เพราะอาศัยความหมายอะไรเล่า? ภิกษุทั้งหลาย เพราะกิริยาที่รู้แจ้ง(ต่ออารมณ์ที่มากระทบ)ได้ มีอยู่ ในสิ่งนั้น ดังนั้น สิ่งนั้น จึงถูกเรียกว่า วิญญูณ สิ่งนั้น ข่อมรู้แจ้ง ซึ่งอะไร ? สิ่งนั้น ข่อมรู้แจ้ง ซึ่งความเปรี้ยวบ้าง, ข่อมรู้แจ้ง ซึ่งความขมบ้าง, ข่อมรู้แจ้ง ซึ่งความเผ็ดร้อนบ้าง, ข่อมรู้แจ้งซึ่งความหวานบ้าง, ข่อมรู้แจ้งซึ่งความขื่นบ้าง, ข่อมรู้แจ้งซึ่งความไม่ขื่นบ้าง, ข่อมรู้แจ้งซึ่งความเค็มบ้าง, ข่อมรู้แจ้งซึ่งความไม่เค็มบ้าง, คดังนี้เป็นต้น ภิกษุทั้งหลาย เพราะกิริยาที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ที่มากระทบได้ มีอยู่ในสิ่งนั้น เช่นนี้แล ดังนั้น สิ่งนั้นจึงเรียกว่า วิญญูณ”^๕.

^๒ พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปรมัตถสภาวะธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘), หน้า ๔๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕ - ๒๓๐.

^๔ ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๒/๗.

^๕ ศ.บ. ๑๗/๑๐๖/๑๕๙.

คำว่า วิญญาณ^๖ หมายถึงการรับรู้ความต่างต่างจำเพาะ รู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง ซึ่งความหมายเหล่านี้ตรงกับของท่านพุทธทาส แต่พระธรรมปิฎกได้ให้ตัวอย่างไว้ชัด เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็นนั้น แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการ เช่น สี สัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกันเป็นพื้นอยู่พร้อมด้วยเสร็จ นี่เป็นความรู้ชั้นวิญญาณ เพราะวิญญาณรู้เห็นความแตกต่างนั้นอยู่ รวมความว่าวิญญาณเกิดขึ้นก็คือมองเห็น ได้ยิน เป็นต้น ที่จริงแล้วจะเป็นการเห็น การได้ยินจำเพาะบางแง่ บางมุมของสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยินเท่านั้น กล่าวอีกแบบหนึ่งว่า จะเป็นการเห็น การได้ยินตามความหมายจำเพาะแง่จำเพาะอย่างที่ไม่ให้แก่สิ่งนั้น ทั้งนี้ทั้งนั้นก็สุดแต่สังขารที่เป็นปัจจัยให้วิญญาณนั้นเกิดขึ้น^๗ เมื่อมีเจตนามุ่งหมายตั้งใจ หรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้เรื่องอะไร ๆ จึงจะเกิดมีวิญญาณ คือมองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รับรู้รส รู้สัมผัส รู้คิดนึกต่อเรื่องนั้น ๆ สิ่งนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตวิญญาณให้คิดนึก ให้รับรู้ไปในเรื่องที่ต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นฐานของวิญญาณนั้นให้กลายเป็นจิตที่คิยามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ตามแต่เจตนาที่ดี หรือชั่วนั้น ๆ ด้วย^๘.

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษของสุชีพ ปิณฺณานุภาพ ได้ให้คำหมายของวิญญาณว่า วิญญาณ หมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์ ทางตา จมูก ลิ้น ทางกาย และใจ.

คำว่า วิญญาณ หมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา จมูก ลิ้น เป็นต้น ความว่าวิญญาณมิได้หมายเลยไปถึงความหมายของศาสนาอื่นซึ่งแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า Soul, Spiritual, Ghost คือผีหรือเจตภูต^๙ ซึ่งเป็นผลงานสนับสนุนท่านพุทธทาส ก็ยืนยันความหมายของวิญญาณตรงกัน.

อนึ่งยังเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า วิญญาณ ๖ หมายถึงรับรู้ทางอารมณ์ (consciousness, sense-awareness) ดังนี้คือ^{๑๐} ๑) จักขุวิญญาณ คือรับรู้ด้วยตา, มองเห็น (eye-consciousness). ๒) โสตวิญญาณคือรู้เสียงด้วยหู, ได้ยิน (ear-consciousness). ๓) จณวิญญาน คือรับรู้กลิ่นด้วยจมูก, ได้กลิ่น (nose-consciousness). ๔) ชิวหาวิญญานคือรู้รสด้วยลิ้น, รู้รส (tongue-consciousness). ๕) กายวิญญาน คือรู้โผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้สัมผัส (body-consciousness) มโนวิญญานคือรู้

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^๙ ปุ่น จงประเสริฐ, คนตายแล้วมีวิญญาณหรือไม่, (กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต),พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม,(กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๑๖.

ธรรมารมณ์ด้วยใจ, รู้ความนึกคิด (mind-consciousness). ซึ่งว่าโดยเนื้อหาสอดคล้องกัน วิญญาณจึงหมายถึงธาตุ มีลักษณะพิเศษคือ “รู้แจ้ง” เมื่อทำหน้าที่ผ่านทางอายตนะใด ก็ได้ชื่อตามอายตนะนั้น เช่น ทำหน้าที่ผ่านทางประสาทตาเรียกว่า “จักขุวิญญาณ” ดังที่ชาวบ้านทั่วไปเรียกไฟ ที่อาศัยแกลบว่า ไฟแกลบ หรือไฟ ที่อาศัยไม้ว่า ไฟไม้นั่นเอง.

คำว่า วิญญาณคือ^{**} หมายถึงรู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่มิได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญา เป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือมองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญาณทางตา ก็คือวิญญาณเห็น วิญญาณทางหู ก็คือวิญญาณได้ยิน วิญญาณทางจมูก ก็คือวิญญาณได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ก็คือวิญญาณรู้รส วิญญาณทางกาย ก็คือวิญญาณรู้สัมผัส วิญญาณทางสมอง ก็คือวิญญาณนึกคิด.

เมื่อกล่าวถึงวิญญาณยังมีคำศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญาณ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ๑๐ คำคือ^{***} จิต, มโน, หทัย, มนัส, ปิณฑระ, มนายตนะ, มนินทริย, วิญญาณขันธ, มโนธาตุ, และวิญญาณธาตุ. ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น.

สรุปว่า ความหมายของวิญญาณตามพระคัมภีร์ท่านพุทธทาสตรงกับวิญญาณ ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก และสอดคล้องกับนักปราชญ์รุ่นหลัง คือวิญญาณหมายถึงความรู้สึกทั่ว ๆ ไปของจิตใจ ซึ่งวิญญาณตามความหมายพระพุทธศาสนา แปลว่ารู้แจ้งอารมณ์ ๖ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจเท่านั้น มิได้แปลว่าผี เจตภูต อัดดาที่ไม่รู้จักดับไปตามร่างกายที่แตกสลาย.

๒.๑.๒ ความสำคัญของวิญญาณ

๑. วิญญาณเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป

๒. มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก

๓. มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์

และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลง กุศลหรืออก

๔. เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือเป็นอนัตตา^{***}

^{**} พร รัตนสุวรรณ, วิญญาณคืออะไร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๘), หน้า ๓.

^{***} จุ.ม. (ไทย) ๒๕/๔/๓. จุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๖/๒๗. จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑๒/๒๑๐. อภิธ. (ไทย) ๓๔/๖๕/๓๗๓/๔๐. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕. ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๑๐๑/๑๒๐. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕/๘๕.

ความสำคัญของวิญญานก็คือเป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่างๆได้และมันเป็นความรู้ประเภทбинพื้น หรือเป็นตัวหลักของความรู้ ซึ่งเป็นฐาน และเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่น ๆ ซึ่งมีเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด^{๔๔} หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตาม ที่เป็นปฐมเหตุ หรือความรู้เริ่มแรก นั่นคือเมื่อเห็น เมื่อได้ยินเป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญานขึ้น)จึงรู้สึกชื่นใจ หรือบีบคั้นใจ(เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่(สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาน) รู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายรูนํ้าตก มีสีขาว ไสสะอาด ชอบใจ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธความมืดนั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใส สะอาดนั้นสบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ (สังขาร) ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน) พึงสังเกตว่ารู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกบีบคั้นจิตใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรูนํ้าตกอย่างนั้นเป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นพื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาน.

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญานมีอยู่ ๒ อย่าง คือ^{๔๕}

๑. วิญญานที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร.

๒. วิญญานที่ถูกปรุงแต่งขึ้นโดยสังขาร หรือถูกอวิชชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญานนี้จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้น ๆ เช่น วิญญานทางตา วิญญานทางหูดังกล่าวแล้ว และวิญญานเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “นามรูป” ขึ้น และก็ทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๔๖} ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก็คลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น รวมความว่าความสำคัญของวิญญานในความหมายแรกเพิ่งถึงถึงนิพพานก็ได้ ส่วนความสำคัญของวิญญานที่ ๒ เป็นวิญญานที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญานในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวง หรือตกนรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารตลอดกาล.

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมโฆษณํอรรถาณุกรม, หน้า ๑๘๑.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๘.

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมโฆษณํอรรถาณุกรม, หน้า ๑๘๒.

^{๔๗} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๕๔.

สรุปความได้ว่าวิญญานเป็นส่วนที่สำคัญอย่างยิ่งของรูป ถ้ารูปปราศจากวิญญานแล้วก็ไร้ความหมายของสิ่งที่มีชีวิต เพราะวิญญานเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิต ตัวชีวิตจริง ๆ นั้นมีองค์ประกอบ ๒ อย่างคือ รูปกับนาม ถ้าไร้วิญญาน ก็ไม่เรียกว่าชีวิต ถ้าวิญญานปราศจากร่างกาย ก็ไม่สามารถปรากฏเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ได้ เพราะทั้ง ๒ อย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะเป็นเหตุปัจจัยกันและกัน.

๒.๒ การตีความเรื่องของวิญญาน

การตีความในเรื่องของวิญญานนี้เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะถ้าเราไม่เข้าใจเรื่องของวิญญานอย่างแท้จริง หรือตามความเป็นจริงแล้ว เราจะกลายเป็นพวกมิจฉาทิฎฐิไปโดยไม่รู้สีกตัว ดังเคยเป็นมาแล้วในอดีต และจะเป็นต่อไปอย่างไม่รู้จักจบสิ้น ด้วยเหตุนี้เอง ท่านพุทธทาสจึงกล่าวว่า สิ่งที่เราเรียกกันว่า วิญญานนี้ ได้มีนักปราชญ์ทั้งตะวันออก และตะวันตก ต่างก็ได้ตีความคือได้ให้พรรณนาไว้หลากหลายความหมาย แต่เมื่อกล่าวโดยสังเขปแล้วก็มีอยู่เพียง ๒ ประการเท่านั้นคือ วิญญานมีรูปร่าง (อัตตา) และวิญญานปราศจากรูปร่าง (อนัตตา).

นักปราชญ์ฝ่ายตะวันออกได้จารึกไว้ในคัมภีร์ ซึ่งเรียกกันสมัยปัจจุบันว่าพุทธปรัชญา โดยเฉพาะสิ่งที่เรียกว่า มนุษย์ ถ้าพูดตามความเป็นจริงแล้ว ก็คือขั้น ๕ ซึ่งเรียกได้อีกอย่างว่า นามรูป และส่วนที่ดี ชั่ว หรือไม่ทั้ง ๒ อย่างนั้น ก็รวมอยู่กับสิ่งที่เรียกว่าเบญจขันธ์นั้น ไม่มีสิ่งอื่นนอกไปจากขั้น ๕ ทั้งสิ้น สิ่งที่เราสร้างปัญหาให้แก่มนุษย์เองก็คือสิ่งที่เรากล่าวว่า ความสุข ความทุกข์ หรือจะว่าสุขก็มีไข่ จะทุกข์ก็ไม่เชิง (อุเบกขา) สิ่งเหล่านี้แหละพุทธปรัชญาเรียกว่า “นิเวรณ” อันเป็นตัวยงสลับแล ซึ่งเป็นความไม่รู้ตามความเป็นจริงของสรรพสิ่งทั้งปวง เป็นผลของอวิชชาเป็นตัวถ่ายทอดความมืดมอดให้เกิดแก่มนุษย์เอง เพราะฉะนั้นอวิชชาคือความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่จำเป็นจะต้องเกิดแต่เฉพาะกับพระนักวิปัสสนาเท่านั้น มันจะเกิดขึ้นในมนุษย์ทุกชาติทุกภาษาไม่ว่าวันแม้แต่พวกเทวดา หรือพวกผี เจตภูตทั้งหลายถ้าสมมติว่ามันมีจริง ซึ่งตามที่จริงแล้วในโลกนี้ความสุขแท้จริงหาไม่มี จะมีแต่ความทุกข์เท่านั้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ทุกข์เป็นอย่างนี้ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างนี้ ความดับทุกข์เป็นอย่างนี้ ทางให้ถึงความดับทุกข์เป็นอย่างนี้” นี้ก็หมายความว่าเรื่องนี้กล่าวถึงสิ่งที่มีชีวิต ซึ่งมีความรู้สึกเกี่ยวกับเวทนาอยู่ ถ้าไม่รู้สึกก็จะพูดกันไม่รู้เรื่อง เป็นอันว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องจะพูดสำหรับมนุษย์ที่รู้สึกนึกคิดได้”^{๑๑} สรรพสิ่งที่มีชีวิตมีสัตว์เป็นต้น ก็มีวิญญานในลักษณะเดียวกับมนุษย์เรา และรู้สึกว่าสัตว์จะมีไม่ปัญหา แต่หม่อมมนุษย์ที่มีความรู้สึกต่อ

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปรมัตตสภาพธรรม, หน้า ๘๑.

สิ่งทั้งหลายได้ดี กลับเป็นตัวสร้างปัญหา คือสร้างความทุกข์เข้าใจตัวเอง โดยความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเรื่องวิญญูณนั่นเอง.

คำว่า มนุษย์ นี้ หมายถึงชีวิตชนิดหนึ่ง และชีวิตนี้ ก็มีองค์ประกอบของธาตุถึง ๖ ชนิดด้วยกันนี้หมายความว่าสรรพสิ่งที่มีชีวิต โดยเฉพาะมนุษย์แล้ว จึงหมายเอาเพียงการประชุมของธาตุ ๖ ชนิดเท่านั้น เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งก็จะพบเพียงธาตุพื้นฐานของสรรพสิ่งมีชีวิต และสรรพสิ่งไร้ชีวิต เช่น ส่วนที่เป็นโครงร่างสรรพสิ่งที่มีชีวิตก็มีธาตุ ๔ ชนิดเป็นพื้นฐาน และส่วนที่เป็นโครงร่างสรรพสิ่งที่มีชีวิต ก็มีวิญญูณเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นธาตุจิตเข้ามาสำหรับที่จะปรุงแต่งเป็นความรู้สึกนึกคิดขึ้น และอากาศธาตุเป็นธาตุว่าง ซึ่งเป็นที่ตั้งอาศัยของธาตุทั้งปวง^{๙๙} ก่อนหน้านี้ไม่มีการปรุงแต่งสร้างสรรค์ (สังขตธรรม) เรียกสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติว่าวิญญูณธาตุ หรือมนธาตุ ซึ่งยังไม่มีการปรุงจะมาปรุงแต่ง (สังขาร) ยังไม่เกิดความรู้สึกรู้คิด และยังไม่ปรากฏตัว ดังนั้น มนุษย์ก็คือกระบวนการของธรรมชาติมาประชุมกันเท่านั้น แล้วทำให้เกิดความรู้สึกรู้คิดในมันเอง ด้วยเหตุนี้เอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเป็นนักวิทยาศาสตร์ทางจิตหรือทางวิญญูณ^{๑๐๐} หมายความว่าไม่ว่าจะเป็นคำสอน วิธีการสอน เรื่องที่สอนก็มีอยู่ในรูปแบบทางจิตวิญญูณทั้งสิ้น ธรรมะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าค้นพบนั้น ตั้งรากฐานอยู่บนความรู้สึกรู้คิดทางวิญญูณอย่างแท้จริง(นิพพาน) ไม่ใช่ตรรกะ ซึ่งคำนวณเอาด้วยเหตุผล(รูปธรรม)เป็นค้ำ แต่เป็นข้อเท็จจริงตามรูปแบบมรรคมืองค์ ๘ หรือไตรสิกขา หรือวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นสิ่งที่อาศัยความจริงเป็นหลัก การตรัสรู้ การสอนก็ไปตามหลักวิทยาศาสตร์ การตรัสรู้ของพระองค์ ก็คือจิตสัมผัสกับความจริง จิตรู้สึกต่อสิ่งที่นั่นจริง ๆ เช่น ความทุกข์เป็นอย่างไร จิตก็สัมผัสความทุกข์จริง ๆ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร จิตสัมผัสเหตุให้เกิดจริง ๆ ไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่น เชื่อความรู้สึกที่มันรู้สึกขึ้นมาจากการสัมผัส และการที่จะพ้นทุกข์ได้ ก็คือดับความทุกข์นั้นเสีย จิตชนิดที่สามารถดับเหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้ ก็กลายเป็นจิตไม่มีความร้าวร้อนเป็นทุกข์ เป็นวิญญูณที่อิสระ มีเสรีภาพจากกิเลสทั้งปวง แล้วก็สัมผัสกับความเย็นคือนิพพาน ด้วยความรู้สึกรู้คิดของพระองค์เอง.

พวกนักวิทยาศาสตร์ได้ค้นพบความจริงว่า^{๑๐๑} “สสารและพลังงาน มีสภาพเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ” สิ่งเหล่านี้พระพุทธศาสนาได้ค้นพบก่อนแล้ว มีพุทธภาษิตยืนยันว่า “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา” แปลว่าสรรพสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีสภาพเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา สรรพสิ่งทั้งหลายทั้ง

^{๙๙} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺญ โง), ธรรมในฐานะวิทยาศาสตร์, (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๔), หน้า ๑๗.

^{๑๐๐} ปุ่น จงประเสริฐ, กนดาชแล้วมีวิญญูณหรือไม่, หน้า ๔๕.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ปวง ย่อมดับสลายเป็นธรรมดา (การดับสลายมิได้หมายความว่าสูญเป็นแต่เพียงเปลี่ยนแปลงสภาพ กลายเป็นอย่างอื่นเท่านั้น) และข้อนี้ไปตรงกับกฎแห่งพลังงาน(Theory of Conservation of energy) ของวิทยาศาสตร์นั่นเอง หมายความว่ารูปเป็นปัจจัยให้เกิดนามได้. และพวกนักชีววิทยาก็บอกให้ เราทราบว่าภายในตัวมนุษย์เองมีความกระสันอยากอยากรู้เป็นทุนเดิมอยู่แล้ว และเมื่อทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับร่างกายของมนุษย์ก็พบร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยเซลล์ (Cells) เล็กที่สุดที่เรียกกันว่า^{๒๑} “โพรโทพลาสม์” ในเรื่องนี้พระพุทธศาสนาก็ทราบมาสองพันกว่าปีแล้ว และยังบอกให้ทราบว่า ร่างกายของมนุษย์เรานี้เป็น “กรชกาย” แปลว่ากายเกิดแต่ธุลีในน้ำ ผู้ฟังอาจไม่เข้าใจเพราะเป็นภาษาบาลี และไม่คุ้นหูสำหรับคนสมัยนี้ แต่ถ้าไปควิชาด้านชีววิทยา จะบอกให้ทราบว่าโพรโทพลาสม์ ก็คือสารผสมทางเคมีชนิดหนึ่ง ซึ่งละลาย หรือลอยอยู่ในน้ำ กล่าวคือว่าโพรโทพลาสม์ นั้นมันประกอบด้วยน้ำเป็นส่วนใหญ่ ในน้ำนั้นมีสารผสมทางเคมีเล็กน้อย (ปริมาณ) และบางเบา จนจมน้ำไม่ลง จึงลอยอยู่ ซึ่งศัพท์ทางชีววิทยาเรียกว่า “Colloidal particles” ซึ่งมีลักษณะไปตรงกับ ความหมายของศัพท์ว่า “ธุลีในน้ำ” ของพระพุทธศาสนานั้น.

ด้วยเหตุนี้เอง สิ่งที่เราเรียกว่า วิญญาณ ถ้าไม่พยายามศึกษาค้นคว้ากันจริง ๆ แล้วก็จะทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้โดยง่าย ดังกรณีพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำหนิพระภิกษุที่ชื่อว่า “สาติ” ซึ่งมีความเชื่อว่า ดวงวิญญาณเป็นตัวตนเหลืออยู่ไม่แตกสลายไปกับร่างกาย และดวงวิญญาณนั้นท่องเที่ยวไปแสวงหาที่เกิดในภพอื่น จึงเป็นเหตุพระพุทธเจ้าตรัสว่า การเชื่อเช่นนั้นเป็นมิจฉาทิฎฐิ ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปจากหลักการที่พระองค์สั่งสอน ซึ่งในเรื่องนี้ก็มีปรากฏอยู่ในพระสูตรคัมภีร์ มหาคัมภีร์สังขยสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า^{๒๒}

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า “วิญญาณ” ตามปัจจัยนั้น ๆ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ และรูปารมณ์ ก็นับว่า “จักขุวิญญาณ” วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสต และสัททารมณ์ ก็นับว่า “โสตวิญญาณ” วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ และคันธารมณ์ ก็นับว่า “ฆานวิญญาณ” วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหา และรสารมณ์ ก็นับว่า “ชีวหาวิญญาณ” วิญญาณที่เกิดขึ้นอาศัยกาย และโผฏฐัพพารมณ์ ก็นับว่า “กายวิญญาณ” วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ก็นับว่า “มโนวิญญาณ”. ซึ่งในเรื่องนี้ ก็มีปรากฏอยู่ในพระสูตรคัมภีร์ สังขยคัมภีร์ นิกายนวกวว่า^{๒๓}

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๒๒} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๒๓} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

ภิกษุทั้งหลาย การที่ปุณณซึ่งหนาไปด้วยกิเลส มิได้สดับพระธรรม แล้วถือเอาภพซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ โดยความอวดอ้างประเสริฐกว่า ส่วนการยึดถือเอาธรรมชาติ ที่เรียกกันว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง โดยความเป็นอวดอ้าง หรือเป็นตัวตน ไม่ประเสริฐเลย.

ดังนั้นสิ่งที่เรียกกันว่า วิญญาณนี้ ก็คือกระบวนการปรุงแต่ง อันเป็นปัจจัยอยู่อย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น คับอยู่ตลอดเวลา ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงอุปมาการเกิด คับของวิญญาณว่า เปรียบเหมือนกับสิ่งที่จับกึ่งไม้กึ่งหนึ่ง แล้วปล่อยไปจับอีกกึ่งหนึ่งว่า “วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกึ่งไม้ ปล่อยกึ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกึ่งไม้อื่น ปล่อยกึ่งนั้นแล้วย่อมจับกึ่งอื่นต่อไปเรื่อย ดังนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนั้นว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้นดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน” ด้วยเหตุนี้ วิญญาณจึงไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในรูปแบบของอวดอ้างเป็นพื้นฐาน แต่ในพุทธปรัชญาบอกว่า มีอยู่ในรูปแบบขององค์ประชุมแห่งปัจจัยปรุงแต่ง แล้ววิญญาณจึงเกิดขึ้น ซึ่งจิตวิญญาณจะปรากฏการณ์เฉพาะสิ่งมีชีวิตเท่านั้น เมื่อชีวิตแตกดับแล้ว วิญญาณแห่งการรับรู้สึกก็มีไม่ได้ เช่นรูปแตก นามก็ดับ พุทธปรัชญาปฏิเสธวิญญาณในลักษณะมีตัวตนหรืออาคัมมัน ซึ่งลัทธิสัจจทิฏฐิถือว่ามีนทรงตัวอยู่ได้โดยอิสระไม่ต้องอาศัยร่างกายที่มีชีวิต แต่พระพุทธศาสนาชี้เฉพาะเจาะจงลงไปว่า สิ่งมีชีวิตเท่านั้น จึงจะมีการรับรู้ทางวิญญาณได้ และชีวิตใหม่ก็สืบทอดชีวิตเก่าโดยการแบ่งเซลล์มีได้ขาดสาย คุณดวงไฟที่จุดติดต่อกันเรื่อย ๆ ไป ไม่ใช่ร่างกายที่ไร้ชีวิต จะมีวิญญาณลอยเข้าไป จึงทำให้เกิดสิ่งมีชีวิตและมีการรับรู้ขึ้น นั่นเป็นสัจจทิฏฐิ.

โดยความเป็นจริง “ชีวิต”^{๒๔} ก็คือร่างกายกับวิญญาณที่อยู่ร่วมกัน มิได้หมายความว่ามิได้อยู่เป็นแห่ง เป็นก้อน เป็นก้อนเดียวเช่นนั้นตลอดไป แต่มีอยู่อย่างเกิด ดับ ติดต่อกันเป็นสันตติ สังเกตง่าย ๆ เช่น ผม เล็บซึ่งมิใช่เป็นสิ่งเดียวกันตลอดปี จะมีเซลล์ใหม่เข้ามาแทนที่เซลล์เก่าอยู่ตลอดเวลา.

สรุปว่าพระพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ทางจิตหรือทางวิญญาณ ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องวิญญาณเป็นตัวตนอย่างเหนียวแน่นตลอดมา จนกระทั่งพระพุทธเจ้าได้อุบัติขึ้นในโลก พระองค์ได้ทรงค้นหาความจริงในเรื่องนี้ด้วยการวิจัย(Research) และก็ค้นพบว่า วิญญาณที่เป็นตัวตน โดยแท้จริงไม่มี พระองค์จึงได้ตั้งกฎแห่ง “อนัตตา” นับเป็นการปฏิวัติในด้านวิญญาณที่เป็นตัวตน เป็นประวัติศาสตร์ของมวลมนุษยชาติจึงเรียกว่า “กฎแห่งอนัตตา” นับว่าเป็นผลงานชิ้นโบแดงของมนุษย์ที่สามารถเอาชนะความทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ซึ่งไม่ต้องอาศัยปัจจัยภายนอก ขอร้องต่อสิ่งศักดิ์ทั้งหลายมีพระผู้เป็นเจ้า และเทวดาเป็นต้น พระองค์ทรงค้นคว้าพบด้วยวิธีวิเคราะห์การ(Analysis) เหมือนทางวิทยาศาสตร์ได้ค้นพบพลังงานปรมาณูเช่นกัน พระพุทธเจ้าตรัส

^{๒๔} ปุณ จงประเสริฐ, คนตายแล้วมีวิญญาณหรือไม่, หน้า ๑๕๘.

ว่าการที่มนุษย์ส่วนมากมีความเชื่อมงายในเรื่องวิญญาณที่เป็นตัวตน มีเจตภูตเป็น(อัตตานุทิฏฐิ) และไม่เข้าใจในเรื่องอนัตตา รวมความว่า หลักอนัตตาของพระพุทธเจ้านั้นปฏิเสธทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรมว่าเป็นอัตตา หมายความว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตานั้นเอง.

๒.๒.๑ ลักษณะของวิญญาณมี ๒ ลักษณะคือ

๑. เกิด คับ แปรปรวนไปตามธรรมดาของสิ่ง ที่เรียกว่าสังขตธรรม
๒. เป็นมายาหลอกลวงทำให้หลงเข้าใจไปว่าเป็นตัวตน ทั้งที่เป็นเพียงธาตุตามธรรมชาติ และไม่ใช่อัตตา หรือตัวตน^{๒๕}

อธิบายถึงลักษณะอาการของวิญญาณ แล้วยังสามารถแยกออกไปได้ตามหน้าที่การทำงานของมันได้ถึง ๔ ประการด้วยกันคือ

- ๑) เป็นความเกิด คับบางครั้งคราวเพราะขาดเหตุปัจจัยตามสังขตธรรมทั้งหลาย.
- ๒) วิญญาณเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งและมันก็ปรุงแต่งสิ่งอื่น พุคฺงาย ๆ ก็คือเป็นทั้งกัตตุ วาจก และกรรมวาจก.

๓) วิญญาณเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งให้เกิดนามรูปขึ้น เมื่อนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ หรือนามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา วิญญาณก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไปด้วย.

๔) เมื่อกล่าวเฉพาะกรณีแล้ว มนุษย์เราสามารถทำให้วิญญาณที่เกิดขึ้นแล้วไม่สงบ ระวัง หรือไม่ทำหน้าที่ต่อไปด้วยอำนาจของสติปัญญาขั้นสูงสุด(นิพพาน) รวมความสั้น ๆ เมื่อว่า โดยลักษณะอาการของวิญญาณมันก็เป็นสิ่งที่ประกอบด้วยอยู่เจตสิก ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น คับไปตามเจตสิก และที่สำคัญมันมีถ้า(กุหาขั)คือกายเป็นที่อาศัย มีอาการที่ควบคุมยาก รักษายาก มีปรกติเที่ยวไปดวงเดียวในที่ไกล (ทुरเ เอกจรั จิตฺต) รวดเร็วเหมือนสายฟ้าแลบ มีอารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว มีความเอนเอียง หรือไหลไปสู่แสแห่งความใคร่^{๒๖} (กามโอฆะ คือ กระแสแห่งความใคร่).

สรุปความได้ว่าลักษณะของวิญญาณ ก็คือการทำหน้าที่ ซึ่งมีถึง ๔ ลักษณะอาการ คือ

- ๑) มีหน้าที่เสพเสวยสุข หรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกรวมย่อว่า ทุกขเวทนา.
- ๒) ทำหน้าที่จำได้หมายมั่นได้เรียกว่า สัตถุญา.
- ๓) มีหน้าที่รู้สึกคิดนึกได้เรียกว่า สังขาร.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม, หน้า ๑๘๐.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

๔) เมื่อทำมันทำหน้าที่รวมขอดอีกทีหนึ่ง คือรู้แจ้งในอารมณ์ภายในทั้ง ๖ เรียกว่า วิญญาณ. และมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า เจตสิก ซึ่งแปลว่าลักษณะอาการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไปพร้อมกับวิญญาณ. และอีกประการหนึ่งลักษณะอาการของวิญญาณ ก็ถือเป็นผลของการเชื่อมต่อระหว่างอายภายใน และอายตนะภายนอก และยังเป็นผลผลิตของอวิชชาตามกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อมีลักษณะพิเศษเช่นนี้ดูเหมือนว่า มันสามารถอำนวยสิ่งที่มนุษย์ต้องการให้ได้ทุกสิ่งทุกอย่างตามความปรารถนา แต่แล้วก็เป็นเพียงมายามีลักษณะหลอกลวงให้มนุษย์หลงผิด เข้าใจผิดได้อย่างสนิท.

๒.๒.๒ วิญญาณในขันธ ๕

เบญจขันธ แปลว่า ขันธ ๕ คำว่า ขันธ^{๒๗} ซึ่งแปลว่า ส่วน, ดัน, ลำ, หรือกองถือว่าเป็นหน่วยหนึ่ง ๆ ซึ่งแยกออกมา แต่คำว่า ขันธ นั้น จะนิยมแปลกันว่า ส่วน มากกว่า เพราะฉะนั้นเบญจขันธ ก็คือ ๕ ส่วน หรือทั้ง ๕ ส่วน ที่ประชุมกันขึ้นกลายเป็นคน ๆ หนึ่งนั่นเอง. การที่จะศึกษาถึงเรื่องของชีวิตให้เข้าใจชัดเจน ก็ต้องรู้หลักกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเรื่องขันธ ๕ ที่เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง เพราะชีวิตของคนมีส่วนสำคัญในชีวิตนั้น ๆ หรือในคนนั้น ๆ ถึง ๕ ส่วน ได้แก่รูป ขันธ และนามขันธ ประชุมกันอยู่ หรือทำกิจร่วมกันอยู่ เมื่อพูดโดยสมมติถือว่า คน มนุษย์เราคนหนึ่ง ๆ มีส่วนประกอบถึง ๕ ส่วน เรียกว่า เบญจขันธ^{๒๘}.

ส่วนที่สำคัญมิใช่รูปที่เรียกกันว่า นามขันธ^{๒๙} ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า จิต ซึ่งเป็นนาม ก็ยังแบ่งย่อยได้ถึง ๔ ส่วน คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ.

เมื่อได้กล่าวถึงชีวิตพร้อมองค์ประกอบชีวิต ในระดับแนวเดียวกับท่านพุทธทาส การที่จะอธิบายถึงส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น ย่อมทำได้ในหลายรูปแบบ แต่ส่วนนี้ใช้หลักการอธิบายในรูปแบบของขันธ ๕ ซึ่งถือรูปแบบที่นิยมอธิบายกันในพระสูตร โดยวิธีแบ่งแยกขันธ ๕ (The Five Aggregates) พระพุทธศาสนาแบ่งแยกชีวิตพร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมด ซึ่งบัญญัติเรียกว่า “สत्त्व บุคคล ตัวตน เราเขาเป็นต้น” ออกเป็นส่วนประกอบ ๕ ประเภท หรือ ๕ กองเรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ คือ^{๓๐}

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ (เจื้อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๒๓๑.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๒.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๓.

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๖.

๑) รูป(Corporeality)ได้แก่องค์ประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น.

๒) เวทนา (Feeling or Sensation) ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์คือเฉย ๆ ซึ่งเกิดมาจากผัสสะทางระบบประสาททั้ง ๕ และทางใจ.

๓) สัญญา(Perception) ได้แก่ความกำหนดได้หรือหมายรู้ คือกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเหตุให้จำอารมณ์ (object) นั้น ๆ ได้.

๔) สังขาร (Mental Formations or Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำซึ่งปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ปรุงแต่งการคิดนึก ตรึกตรอง ในใจ และการแสดงออกมาทางกายวาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น สรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ พรหมวิหาร ๔ และรากเหง้าของกิเลสคือมานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ ปัญญาเป็นต้น รวมความก็คือเป็นปัจจัยปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงแต่งความคิดนึก หรือปัจจัยปรุงแต่งกรรม.

๕) วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางระบบประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสทางกาย และรู้อารมณ์ทางใจ ขั้นทั้ง ๕ ซึ่งเป็นพวกนามขั้น.

กระบวนการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่าง ๆ ของขั้น ๕ แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงด้านวิญญาณขั้น โดยถือร่างกายเป็นเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของวิญญาณ ถือว่าวิญญาณเป็นจุดศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิต มีความกว้างขวาง สลับซับซ้อนและลึกซึ้งมาก และความหมายแก่ชีวิต ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงอย่างยิ่งกับนามขั้นทั้ง ๔ มีความสัมพันธ์กับอย่างใกล้ชิด และส่งอิทธิพลเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน การเกิดขึ้นของนามขั้นทั้ง ๔ เหล่านั้น จะดำเนินไปตามกระบวนการธรรมชาติของมันดังนี้^{๓๑} “เพราะผัสสะคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นเหตุปัจจัย การเสพเสวยอารมณ์(เวทนา) จึงมีบุคคลเสพเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา) หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมคิดนึกอารมณ์นั้น(สังขาร)หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมหมายรู้แจ้งอารมณ์นั้น (วิญญาณ)”.

มูลเหตุที่ทำให้วิญญาณขั้นปรากฏตัวขึ้น ซึ่งปรากฏในพระสูตรตันปิฎก มัชฌิมนิกาย อปริปิฎกสว่า^{๓๒} “ภิกษุ มหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็น

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๓๒} ม.ญ. (โท) ๑๔/๕/๕๘.

ปัจจัยทำให้เวทนาขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารขั้นปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณขั้นปรากฏ”.

เบญจขันธ์เป็นธรรมชาติฝ่ายสมมติสังข จึ่งเป็นสิ่งที่แตกสลายได้ และกฎไตรลักษณ์ เป็นอริยสังข จึ่งเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย ซึ่งมีปรากฏอยู่ในสังขตคณิกาย ขันธวารวรรคไว้ว่า^{๓๓} “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งที่แตกสลาย(เบญจขันธ์)และสิ่งที่ไม่แตกสลาย (กฎไตรลักษณ์) เธอทั้งหลาย จงฟัง อะไรเล่าเป็นสิ่งที่แตกสลาย และอะไรเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย? คือรูปจักเป็นสิ่งที่แตกสลาย ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปนั้น จักเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย เวทนาจักเป็นสิ่งที่แตกสลาย ส่วนความดับ สงบระงับ การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งเวทนานั้น จักเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย สัญญาจักเป็นสิ่งที่แตกสลาย ส่วนความดับ สงบระงับ การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสัญญานั้น เป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย สังขารจักเป็นสิ่งที่แตกสลาย ส่วนความดับ สงบระงับ การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสังขารนั้น จักเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย วิญญาณจักเป็นสิ่งที่แตกสลาย ส่วนความดับ สงบระงับ การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งวิญญาณนั้น จักเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย” ดังนี้. ดังนั้น วิญญาณในขันธ์ ๕ จึงตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งไตรลักษณ์ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสยืนยันว่า^{๓๔} “ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยสติ ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยสติปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนัด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสต่อไปอีกถึงสาเหตุอันเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญาณ นั้นก็เป็นอนัตตาเช่นกันว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเป็นอนัตตา ถึงแม้เหตุที่ทำให้วิญญาณเกิดขึ้นก็เป็นอนัตตา วิญญาณที่เกิดจากสิ่งที่เป็อนัตตาแล้ว ที่ไหนจะมีอัตตาเล่า”.

สรุปความได้ว่าวิญญาณในขันธ์ ๕ นั้น เมื่อว่าโดยเนื้อหาสาระมันมีขอบเขตจำกัดอยู่แค่สิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ไม่ครอบคลุมถึงสิ่งที่ไร้ชีวิต จะว่าไปแล้ววิญญาณในขันธ์ ๕ มีลักษณะอาการอยู่ ๓ ประการคือ

(๑) วิญญาณมีลักษณะไม่เที่ยง ถึงแม้สาเหตุอันเป็นปัจจัยที่ทำให้วิญญาณเกิดขึ้นนั้นก็ไม่ใช่เที่ยงเช่นกัน.

(๒) วิญญาณมีลักษณะเป็นทุกข์ ถึงแม้สาเหตุอันเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญาณขึ้นนั้นก็เป็อนทุกข์เหมือนกัน.

(๓) วิญญาณเป็นอนัตตา.

^{๓๓} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๑๒/๔๕.

^{๓๔} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๔๕/ ๖๓.

๒.๒.๓ วิญญาณทางอายตนะ

คำว่า อายตนะหมายถึงสิ่งที่ เป็นเครื่องเชื่อมต่อ^{๓๕} หรือการติดต่อ ซึ่งเป็นทางติดต่อ เป็นบ่อเกิดแห่งวิญญาณ โดยเนื้อความอายตนะแปลว่า สิ่งที่รับความรู้สึกได้ด้วยการติดต่อ และเป็น สิ่งทำหน้าที่ติดต่อ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ต้องการจะติดต่อ เช่น การฟังธรรม การแสดงธรรม การ สาธยายธรรม การใคร่ครวญธรรม เป็นต้น ซึ่งเรียกว่า “วิมุตตอายตนะ”^{๓๖} ซึ่งได้แก่เหตุให้บรรลุเป้าหมาย และเมื่อกล่าวถึงประเภทของอายตนะก็มี ๒ อย่าง คืออายตนะภายใน ซึ่งมีองค์ประกอบที่เป็น รูปธรรมอยู่ภายในหมายถึงตา หู จมูก ลิ้นกาย และใจ สิ่งเหล่านี้จะต้องประกอบด้วยอวัยวะสำหรับ อายตนะนั้น ๆ ก็คือระบบประสาทและจิตที่จะทำหน้าที่ปรุงแต่งเกี่ยวกับอวัยวะ หรือระบบประสาท นั้น ๆ ส่วนนามธรรมที่เป็นจิตใจไม่มีระบบอวัยวะ แต่เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งอย่างเดียวกับระบบ ประสาท และจิต(น่าจะได้แก่เยื่อเซลล์ในสมองและหทัยวัตถุ). และอายตนะภายนอกซึ่งมีองค์ ประกอบเป็นรูปธรรมได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เมื่อว่าโดยลักษณะอาการของอายตนะ ภายใน แล้วเหมือนเครื่องรับ หรือการรับ อายตนะภายนอกมีลักษณะอาการแห่งการสั่ง และทั้ง อายตนะภายในภายนอกมีลักษณะอาการเหมือนเครื่องรับ เครื่องสั่งแก่กันและกัน^{๓๗}.

อีกความหมายหนึ่งของอายตนะ ซึ่งแปลว่าที่มา หรือทางมา^{๓๘} ที่แปลว่าที่มา ก็คือมัน เป็นแหล่งทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ขึ้น และเป็นหนทางมาที่จะทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ เข้ามาสู่ แล้วสิ่งนั้นก็เกิด ขึ้นมา หรือเป็นแหล่งที่ ๆ สิ่งต่าง ๆ จะเข้ามาสู่ แล้วเกิดสิ่งนั้นขึ้นมาเรียกกันว่า อายตนะ และที่แปล ว่า เป็นที่มา หรือเป็นทางมาของสิ่งที่เรียกว่า โรค แปลว่าทึบแทง เสียคแทง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในรูป ของพุทธภาษิตว่า “โรคนํ อายตนํ” แปลว่าแหล่งที่มา หรือบ่อเกิดแห่งโรคภัยไข้เจ็บ หรือหนทางมา แห่งโรค และเชื้อโรคต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นความบกพร่องใด ๆ ทางร่างกายที่ทำให้เกิดโรคขึ้นก็เรียก ว่า แหล่ง หรือบ่อเกิดของโรคซึ่งเป็นที่มา เป็นหนทางมาของโรคนั้น ๆ และอายตนะนี้เป็นได้ทั้ง รูปธรรมและนามธรรม ซึ่งถ้าเป็นนามแปลว่า บ่อเกิดสำหรับเกิดเรื่อง หรือเกิดปัญหานั้น^{๓๙}.

ในเรื่องอายตนะนี้ท่านพุทธทาสมีแนวความคิด และให้ความหมายเกี่ยวกับอายตนะ สอดคล้องกับท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก โดยที่พระธรรมปิฎกกล่าวว่า^{๔๐} “อายตนะเป็นตัวละคราจะ ซึ่งแปลว่าที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ ซึ่งเป็นแหล่งที่

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมโฆษณธรรมานุกรม, หน้า ๓๑๓.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕.

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๒๓๖.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๐.

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๔.

มาของความรู้ คือเป็นทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกกันตามภาษาทั่วไปว่า ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ และที่ว่าที่ต่อหรือ เชื่อมต่อ เพื่อให้เกิดความรู้ต่อหรือเชื่อมต่อกับโลก คำว่าโลก ก็คือกามคุณ ๕ ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่นุสัยเป็นส่วน ๆ ด้าน ๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแดน หรือเครื่องมือสำหรับรับรู้คือเท่าจำนวนอายตนะ ๖ เท่านั้น ดังนั้นอายตนะ ๖ จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลกเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับแต่ละอย่าง ๆ โดยเฉพาะสิ่งที่ถูกรับรู้หรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลกเหล่านี้เรียกชื่อว่า อายตนะเหมือนกันเพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่งความรู้เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภทจากกันให้เห็นประจักษ์ชัด จึงเรียกอายตนะภายนอก(แดนต่อความรู้ภายนอก)อายตนะนอกมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อารมณ์”^{๔๑} ซึ่งแปลว่า สิ่งสำหรับจิตหน่วงอยู่ หรือเป็นสิ่งที่สำหรับยึดเหนี่ยวของจิต ซึ่งหมายความว่าสิ่งที่ถูกรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง.

เมื่อกล่าวสั้น ๆ ว่าอายตนะ ๖ หรืออารมณ์ ๖ มีความเกี่ยวเนื่องกันดังต่อไปนี้^{๔๒}

- ๑) จักษุคือตา ที่คิดต่อรับรู้ รูปร่างคือรูป แล้วก็เกิดความรู้คือจักษุวิญญาณได้แก่การเห็น.
- ๒) โสตะคือหู คิดต่อรับรู้ สัททวะคือเสียง แล้วเกิดความรู้คือโสตวิญญาณมีการได้ยิน.
- ๓) จ्ञานะคือจมูก ที่คิดต่อรับรู้ กลิ่นระคือกลิ่น แล้วเกิดฆานะวิญญาณมีการได้กลิ่นขึ้น.
- ๔) ชิวหาคือลิ้นเป็นที่คิดต่อรับรู้ รสคือรสแล้วเกิดความรู้คือชีวหาวิญญาณรู้สึกรสขึ้น.
- ๕) กายคือร่างกาย เป็นแดนเชื่อมต่อรับรู้ โภญฐัพพะคือสิ่งที่ถูกต้องกาย แล้วเกิดความรู้คือกายวิญญาณ รู้สึกละสิ่งที่ถูกต้องกายขึ้น.
- ๖) มโนคือใจ เป็นแดนคิดต่อรู้รับธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นเรื่องราวในใจ แล้วเกิดความรู้คือมโนวิญญาณ รู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นกับใจ.

เมื่อเราพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วก็จะพบว่า อายตนะนั้นหมายถึงสิ่งที่จะทำให้เกิดความรู้สึก ทำให้เกิดความรู้ได้ และเป็นบ่อเกิดของความรู้สึกทางตา หู และทางจมูกเป็นต้น ในทางพระพุทธศาสนาได้จำกัดความชัดเจนไปที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจพวกนี้เรียกว่าอายตนะภายในและรูป เสียง กลิ่น รส โภญฐัพพะ ธรรมารมณ์พวกนี้เรียกว่าอายตนะภายนอก ซึ่งทั้งหมดเหล่านี้เป็นบ่อเกิดของ “เรื่องหรือปัญหา” ที่ว่าเป็นบ่อเกิดปัญหานั้นก็คือการปรุงแต่งทางจิตวิญญาณ ที่จะทำให้เกิดกิเลสตัณหา และความทุกข์นั้นคือตัวเรื่อง เป็นตัวปัญหา หรือถ้าจะกล่าวตามความเป็นจริงแล้วที่ว่า ความทุกข์นั้นคือตัวเรื่อง และเป็นตัวปัญหา ซึ่งเป็นแดนเชื่อมต่อ หรือหนทางมา ซึ่งเป็นที่มาของอายตนะ ๑๒ นี้กล่าวอย่างปรมาัตถธรรม.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

ไม่ว่าบุคคลใดใครผู้หนึ่ง เมื่อเข้าไปส่องเสพงามทั้งหลาย เท่ากับเข้าไปหาความตาย ดังมีปรากฏอยู่ในพระสูตรคณปิฎกขุททกนิกาย อติวุตตกะ สุตตนิบาตไว้ว่า^{๓๖}

สัตว์ทั้งหลายมีคมนเพราะงาม ถูกข่ายรักรังไว้แน่น ถูกเครื่องมุงบังคือคณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องผูกคือความประมาทผูกมัดไว้เหมือนปลาในข้องก็เข้าไปสู่ปากแหล่งเครื่องดัก สัตว์เหล่านั้น จึงไปสู่ความแก่ และความตายเหมือนลูกโคที่ยังไม่อดนมวิ่งตามแม่โค หรือเหมือนลูกโคที่ยังค่อมนม ย่อมวิ่งตามแม่โค ฉะนั้น.

คำว่างามคุณ ๕ นั้นคืออายคนะได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ยกเว้นใจกับธรรม มารมณ ซึ่งพระองค์ทรงตรัสชี้แนะให้เห็นว่า อายคนะภายนอกนั้นแหละคือโลก เพราะฉะนั้นโลก ก็คืองามคุณ ๕ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีคุณสำหรับความใคร่ของมนุษย์ ลำพังแต่เพียงงามคุณ ๕ นั้น จะทำหน้าที่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น จะต้องมาคู่กับอายคนะภายใน จึงจะเกิดเป็นงามคุณอย่างสมบูรณ์แบบ และ งามคุณ ๕ เหล่านี้แหละเป็นบ่วงแห่งมาร ซึ่งเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรคณปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาส์ เรื่องมียู่ว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า^{๓๗}

ภิกษุทั้งหลาย งามคุณมี ๕ อย่างเหล่านี้คือ (๑) รูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด. (๒) เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด. (๓) กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด. (๔) รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ ชวนให้รัก พาใจให้กำหนัด. (๕) โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าพิศวาส น่าพอใจ งามคุณมี ๕ ประการนี้แล.

คำว่า คุณ^{๓๘} ในที่นี้ หมายถึง ค่า หรือราคา ซึ่งหมายถึง สิ่งเป็นที่ต้องการของมนุษย์ สิ่งใด สิ่งหนึ่งที่จะมีคุณขึ้นมาได้ สิ่งนั้นต้องมีค่าหรือราคา สิ่งใดจะมีค่าหรือราคาขึ้นมาได้ สิ่งนั้นต้องเป็นที่ต้องการของมนุษย์ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่มีค่า ไม่มีราคา สิ่งใดจะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก ความชอบใจทำให้มนุษย์รู้สึกเป็นสุขตามแบบอำนาจของกิเลส นั่นคือคุณแห่งงาม ในเรื่องนี้มีปรากฏในพระสูตรคณปิฎก สังขยคณปิฎก สฬายคณวรรคว่า^{๓๙} “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวง แก่เธอทั้งหลาย จงฟัง ก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวงคือ ๑) จักขุกับรูป. ๒) โสตะกับสัททะ. ๓) ฉานะกับคันธะ. ๔) ชิวหากับรส. ๕) กายกับโผฏฐัพพะ. ๖) มโนกับธรรมารมณ” เหล่านี้เรียกว่าสิ่งทั้งปวง.

^{๓๖} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๔/๓๑๓.

^{๓๗} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๕.

^{๓๘} ทุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๒๔๓.

^{๓๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

และคำว่า กามคุณ ๕ นี่เป็นสิ่งที่มีความค่า มีราคาสำหรับความต้องการ ความปรารถนา ของมนุษย์ ซึ่งมีชื่อเรียกอีกว่าโลก คำว่า“โลก” หมายถึงโลกข้างนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระสูตรคัมปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนะวรรคว่า^{๔๗}

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลก โลกนั้นด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ จึงชื่อว่า โลก หรือการบัญญัติว่าโลก” พระองค์ตรัสตอบว่า “ดูก่อนสมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ที่นั่น โสตะ สัทตะ โสตวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางโสตวิญญาณมีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ที่นั่น ฆานะ คันธะ ฆานวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางฆานวิญญาณมีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่า โลกก็มีอยู่ที่นั่น ชิวหา รส ชิวหาวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางชิวหาวิญญาณมีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ที่นั่น กาย โผฏฐัพพะ กายวิญญาณ ธรรมที่พึงแจ้งทางกายวิญญาณ มีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั่น มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด การบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั่น.

ความเกิดขึ้นแห่งอายตนะ และความดับแห่งอายตนะเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในพระ สูตรคัมปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนะวรรคว่า^{๔๘} พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ความเกิดแห่งโลก (อายตนะ) เป็นอย่างไร คือเพราะอาศัยจักขุกับรูป จักขุวิญญาณจึง เกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย คัมहाจึงเกิด เพราะคัมहाเป็นปัจจัย ราคะจึงเกิด เพราะราคะเป็น ปัจจัย อุปาทานเป็นจึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิดขึ้น เพราะชาติปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์มี ได้ด้วยประการฉะนี้ ความเกิดแห่งโลก (อายตนะ) เป็นอย่างไรแล และเพราะอาศัยโสตะกับ สัทตะ โสตวิญญาณจึงดับ เพราะอาศัยฆานะกับคันธะ ฆานวิญญาณจึงดับ เพราะอาศัย ชิวหากับรส ชิวหาวิญญาณจึงดับ เพราะอาศัยกายกับโผฏฐัพพะ กายวิญญาณจึงดับ ฯลฯ เพราะอาศัยมโนกับธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงดับ ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาเป็นปัจจัย คัมहाดับ เพราะ คัมหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติ ดับ ชรามรณะและทุกข์จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย ความดับแห่งโลกเป็นอย่างไรแล.

^{๔๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๘/๕๘.

^{๔๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๒๑-๑๒๒.

สรุปความว่าอายตนะก็คือสิ่งที่เป็นคู่ปรุงแต่งให้เกิดวิญญาณขึ้น^{๔๘} เช่น คู่แรกคือตา เมื่อได้กระทบกันเข้ากับรูปก็เกิดการเห็นทางตา นี่เรียกว่าจักขุวิญญาณ หรือจักขวายตนะเป็นอายตนะที่ ๑ ถ้าเสียงกระทบหูก็เกิดโสตวิญญาณ หรือโสตายตนะเป็นอายตนะที่ ๒ กลิ่นมากระทบจมูก ก็เกิดฆานวิญญาณ หรือฆานายตนะเป็นอายตนะที่ ๓ รสกระทบลิ้นก็เกิดชีวหาวิญญาณ หรือชีวหาตนะเป็นอายตนะที่ ๔ โผฏฐัพพะมากระทบผิวหนัง ก็เกิดกายวิญญาณ หรือกายายตนะเป็นอายตนะที่ ๕ ธรรมารมณ์รู้สึกนึกคิดเกิดขึ้นในใจก็กระทบใจก็เรียกว่ามโนวิญญาณ หรือมนายตนะเป็นอายตนะที่ ๖ ตามหลักพุทธศาสนาถือว่าสิ่งเหล่านี้ไม่ได้เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนตายตัวมันเกิดขึ้น ปรุงแต่งกัน ทำหน้าที่ของมัน จึงจะเรียกว่ามันมีอยู่ เช่นตาถ้าไม่ได้เห็นรูป ก็มีค่าเท่ากับว่าไม่มีตา เพราะฉะนั้นมนุษย์เรามีก็คือเมื่อตามันหน้าที่ของมันคือเห็นรูป หูก็เหมือนกัน เมื่อได้ยินทำหน้าที่ฟังเสียงก็พูดว่าหูเกิดขึ้น เพิ่งเกิดขึ้นในขณะที่มีการฟังเสียง จมูก ลิ้น กาย ใจ เหมือนกันรวมความว่ายึดหลักว่าอายตนะภายในหก มันเกิดขึ้นหรือมีชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น ในขณะที่มันทำหน้าที่ที่ของมัน หลังจากนั้น ก็เรียกว่ามันดับหรือมันไม่มี. รวมความว่าวิญญาณทางอายตนะมีอยู่ ๒ อย่างคือ^{๔๙} อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก อายตนะภายในหรือทวาร ๖ ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ ๖ คำว่า อินทรีย์ แปลว่าเป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในเรื่องนั้น ๆ เช่น ตา เป็นใหญ่ในการรับรู้รูป หูเป็นใหญ่ในการรับรู้เสียงเป็นต้น หรือมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง “โคจร” คือที่เที่ยวไปหากิน และยังเป็นนิสัยคือสิ่งผูกพัน ซึ่งนิยมใช้เฉพาะกับอารมณ์ ๕ อย่างแรก มนุษย์เราต้องรู้จักคุณค่าของอายตนะอย่างถูกต้อง. อายตนะตามความเป็นจริงย่อมจะเกิดผลได้ผลเสียดังต่อไปนี้คือ^{๕๐}

(๑) อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของการแยกระหว่างกุศลกับอกุศล นำไปสู่ความประมาทมัวเมา ความชั่ว และการหมกมุ่นอยู่ในโลก ตามปกติวิสัยของมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งผลประโยชน์เห็นแก่ตัว เพื่อเสพสุขอย่างโลก ๆ คือทำงานต่าง ๆ เพียงเพื่อแสวงหากามคุณ ๕ ที่ชอบอกชอบใจ และสนุกสนานเพลิดเพลิน มาบำรุงบำเรอตา หู จมูกเป็นต้น โดยเฉพาะวัยรุ่นหนุ่มสาวไม่เคยได้รับการเตือนสติให้สำนึก หรือยังคิดที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตน และอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติฝึกฝนอบรม หรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะของตน จึงมีแต่ความมัวเมาลุ่มหลงยิ่งขึ้น ๆ.

(๒) อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความทุกข์ทั้งปวง ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั่วไป และความอูตสาห์ พากเพียรพยายามกิจกรรมแทบทุกอย่างของมนุษย์

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๗๓.

^{๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๑.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๖๔.

ด้านความสุขก็เป็นการเสาะแสวงหา ตามหาความสุขจากการเสาะแสวงหาจนเหน็ดเหนื่อยเมื่อขำแล้วที่สุคติผิดหวัง มนุษย์บางพวกต้องจบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งตามความสุขแท้ไม่พบ.

(๓) อาจคนะในอีกแง่หนึ่งซึ่งเป็นเรื่องของการรับรู้ และการแสวงหาปัญญา เพราะถ้าปฏิบัติไม่ถูกต้องในตอนเริ่มแรก การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลับกลายเป็นการรับรู้ที่รับใช้การเสพส่วยโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเลย ทำให้เกิดความรู้ที่คลาดเคลื่อน มีอคติ ไม่ถูกต้องตรงความจริง.

๒.๒.๔ วิญญาณในปฏิจสมุปบาท

คำว่า ปฏิจสมุปบาท แปลว่า อาศัยกันเกิดขึ้น^{๔๒} (ปฏิจ=อาศัย, สมุปบาท=เกิดขึ้นพร้อมกัน) หรือมีชื่ออีกอย่างว่า อิทัปปัจจยตา^{๔๓} ซึ่งแปลว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น ลักษณะอาการของอิทัปปัจจยตานี้เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท.

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงความสำคัญของวิญญาณในปฏิจสมุปบาท โดยการอ้างพุทธพจน์ที่ว่า^{๔๔} “โย ปฏิจสมุปปาหิ ปสฺสติ โส ธมฺมํ ปสฺสติ โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส ปฏิจสมุปปาหิ ปสฺสติ” ซึ่งแปลว่า ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้เห็นปฏิจสมุปบาท” และอ้างข้อความที่พระองค์ตรัสถึงการเกิดดับของโลกไว้ว่า^{๔๕} “โดยที่แท้ อริสาวกผู้ได้สดับ จึงมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะจึงไม่มี ฯลฯ อุปาทานจึงไม่มี ภพจึงไม่มี ชาติจึงไม่มี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี อริยสาวกนั้นรู้ชัดแจ้งอย่างนี้ว่า โลกนี้เกิดขึ้นและก็ดับอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดแจ้งความเกิดและดับไปแห่งโลกตามเป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้น อริยสาวกนี้ เราเรียกว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิรู้บ้าง ผู้ถึงพร้อมด้วยทัศนะบ้าง ผู้ถึงพร้อมด้วยสัทธรรมบ้าง เห็นสัทธรรมนี้บ้าง ประกอบด้วยญาณเป็นเสขะบ้าง ประกอบด้วยวิชาเป็นเสขะบ้าง บรรลุกระแสแห่งธรรมบ้าง เป็นอริยะมีปัญญาเพิกถอนกิเลสบ้าง ดำรงอยู่ใกล้ประคองตะนิพพานบ้าง”.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺญ โย), ธรรมโฆณฺธอรรถาณุกรม, หน้า ๑๑๖.

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺญ โย), อิทัปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๗), หน้า ๔๖๘.

^{๔๔} ม. ม. (บาลี) ๑๒/ ๓๕๕, ๓๖๐/๓๔๖.

^{๔๕} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

พุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติดังนี้ว่า^{๕๖} “ตถาคคจะเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตาม ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคครู้ บรรลุชานันั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า เชอทั้งหลาย จงดูเถิด เพราะชาติเป็นปัจจัยขราและมรณะจึงมี ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะสพายคณะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สพายคณะจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ ในกระบวนการนี้ตถาคค อวิตถตา อนัญญุตตา อิทัปปัจจยตา ดังพรรณนามาจะนี้แล เรียกว่า วิญญาณแห่งปฏิจจสมุปบาท”. ท่านพุทธทาสคิดเห็นว่าปฏิจจสมุปบาท เป็นกฎสากล ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติไม่เกี่ยวข้องกับการอุปบัติ หรือไม่อุปบัติของศาสนาทั้งหมด.

ท่านพุทธทาสยังอ้างถึงการกำเนิดเรื่องวิญญาณแห่งปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าได้เล่าถึงการออกผนวชของพระองค์เองที่ได้ทรงทำความเพียรพยายามถึง ๖ ปี นั้นเป็นระยะเวลาที่ได้ทดลองฝึก ทดลองถูกลงถึง ๖ ปีเต็ม จนในที่สุดก็มาค้นพบเรื่องวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทนั้น ดังมีอยู่ในพระสูตรต้นปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า^{๕๗}

ภิกษุทั้งหลาย ครึ่งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพรตัสตว์อยู่ ได้เกิดความรู้สึกนี้ขึ้นว่า โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิดทุกข์ แก่ เจ็บ ตาย จูติ และอุปบัติ ก็บุคคลไม่รู้ อุบายเครื่องสลัดออกจากทุกข์ คือขรา มรณะนี้ แล้วเมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ได้ และได้ตรัสอีกว่า ภิกษุทั้งหลาย ความกึณณิกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เมื่ออะไรมี ขรามรณะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยขรามรณะจึงมี เพราะมนสิการโคขแบบกาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติมี ขราและมรณะจึง เพราะชาติเป็นปัจจัย ขราและมรณะจึงมี จากนั้นจึงดำริว่า เมื่ออะไรมี ชาติจึงมี ฯลฯ วิญญาณจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะมนสิการโคขแบบกาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่ออวิชชา มี สังขารจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ดังพรรณนามาจะนี้ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้” พระองค์ตรัสซ้ำอีกว่า ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่เราว่า สมุทัย สมุทัย”.

^{๕๖} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔.

^{๕๗} ส. น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕-๑๖.

เหล่านี้ทั้งหมด คือการค้นพบวิญญานแห่งปฏิจจสมุปบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเป็นการค้นพบห้วงแห่งลูกโซ่ของความทุกข์ พบว่าความทุกข์เกิดขึ้นโดยอาการ ๑๒ วงจร เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงเป็นบุคคลแรกที่ค้นพบต้นกำเนิดของเรื่องวิญญานในปฏิจจสมุปบาท.

ถึงอย่างไรก็ดียังมีพุทธพจน์ตรัสเตือนสติไว้ไม่ให้เกิดความประมาทเกี่ยวกับเรื่องวิญญานแห่งปฏิจจสมุปบาทนี้ไว้เป็นหลักวิชาการประกอบด้วยเหตุผลที่ เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องที่พระอานนท์เข้าไปกราบทูลพระพุทธองค์และได้ตรัสตอบเตือนสติดังนี้ว่า^{๔๘} “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง แต่ถึงอย่างนั้นก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่าย ๆ พระพุทธเจ้าข้า” พระองค์ตรัสเตือนสติไว้ว่า “อานนท์ อย่างพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่างพูดอย่างนั้น ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง สุกจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุธรรมนี้ หมู่สัตว์จึงบ่งเหมือนขอดค้ายของช่างหูก เป็นปมม้วนงมเหมือนกระจุกค้ายเหมือนกับหม้ายมุงกระด้ายและหม้ายปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสาร”.

เมื่อครั้งตรัสรู้ใหม่ ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพรหมจรรย์ ในครั้งนั้นพระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในลักษณะที่จะไม่ทรงประกาศพรหมจรรย์ ดังปรากฏอยู่ในพระสูตรคันปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสกัไว้ว่า^{๔๙} “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความดำริว่า ธรรม ที่เราได้เรอบรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตเท่านั้นจึงรู้ได้ ส่วนหมู่ประชาผู้ร้นรมย์ด้วยความอาลัย (กามคุณ๕) ยินได้ในอาลัยเพิลิเคเพิลินในอาลัย ฐานะที่หมู่สัตว์ผู้ร้นรมย์ด้วยอาลัย ยินคิในอาลัย เพิลิเคเพิลิเคในอาลัยนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักปฏิจจสมุปบาท ถึงแม้ฐานะนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นคันหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรมและผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะพึงเป็นความเหินคเหินน้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความยากลำบากแก่เรา”.

เป็นที่น่าสังเกตเห็นได้ว่าพุทธคำริตรงนี้จะกล่าวถึงหลักธรรมสุดยอดถึง ๒ อย่างคือ ปฏิจจสมุปบาท และนิพพานเป็นการตรัสย้ำเน้นทั้งความยากลึกซึ้งของหลักธรรมทั้ง ๒ ข้อนี้ และความสำคัญยิ่งของหลักธรรมทั้ง ๒ นี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ และจะทรงนำประกาศแก่หมู่ประชาทั้งปวง หลักการวิญญานแห่งปฏิจจสมุปบาทตามที่ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายนี้ แปลความหมาย และอธิบายโดยนัยต่าง ๆ ซึ่งพอสรุปเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ได้ดังนี้^{๕๐}

^{๔๘} ส. น. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓.

^{๔๙} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕.

^{๕๐} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปฐกฺโก), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๔.

(๑) การอธิบายแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความหมายพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธคำรัสว่า โลกคือสมุทัย เป็นต้น การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิตคือแบบข้ามภพ ข้ามชาติ เป็นการแปลความตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง. ๒) เป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอน และคำบัญญัติเรียกต่าง ๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้ศึกษากันกว่าทั้งใหม่ เก่า.

(๒) แสดงการการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นแบบแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑ นั้นเอง แต่เล็งเอานัยลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น เจตนาสูตร และ โลกนิโรธสูตร เป็นต้น.

หลักเกณฑ์ความสัมพันธ์ของวิญญูณเนื่องกันอยู่ในปฏิจสงมุปปาทในรูปแบบนี้คือ^{๖๖}

๑) จะมีภพหรือชาติ ทุกคราวที่มีการกระทบทางอายตนะที่ปราศจากสติปัญญาในเรื่องวิมุตติหรือในกระบวนการกระทบนั้นมีแต่อวิชชา จึงปรุงเป็นปฏิจสงมุปปาท.

๒) วิญญูณในภาษาของปฏิจสงมุปปาท ไม่เป็นบุคคล ตัวตน เรา เขา ซึ่งเป็นผู้ก่อทุกข์ หรือผู้ดับทุกข์ หรือท่องเที่ยวไปในวัฏสงสาร หรือมีผู้รับกรรมดี รับกรรมชั่วดังเข้าใจกันอยู่ในปัจจุบัน.

๓) วิญญูณในภาษาแห่งปฏิจสงมุปปาท ไม่มีวิญญูณที่เป็นตัวตนรับความสุข มีแต่ความทุกข์ และดับสิ้นไปแห่งทุกข์.

๔) ปฏิสนธิวิญญูณ ชนิดที่เป็นบุคคล ตัวตน ไม่มีในภาษาปฏิจสงมุปปาท ดังนั้นคำว่าวิญญูณในปฏิจสงมุปปาท จึงระบุไปยังวิญญูณ ๖ เท่านั้น.

๕) วิญญูณเป็นวงจรของปฏิจสงมุปปาท มีแต่สมุปปันนธรรม คือสิ่งที่ได้อาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น ปรากฏอยู่ชั่วขณะ เพื่อปรุงแต่งให้เกิดสิ่งอื่นต่อไป ลักษณะอาการที่ปรุงแต่งกันนั้นเรียกว่าปฏิจสงมุปปาท.

๖) ถ้าจะกล่าวถึงเรื่องทางกรรม ปฏิจสงมุปปาทมุ่งหมายแสดงกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และเป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้ง ๒ นั้น โดยจัดบุญ บาป และไม่บุญ ไม่บาปไว้เป็นเรื่องราวทุกข์ทั้งหมด.

๗) แก่นพุทธศาสนาต้องประกอบอยู่ด้วยปัจจุบันธรรม เป็นสันติปฏิริโก อกาลิโก.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ, ปฏิจสงมุปปาทจากพระโอษฐ์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๑), หน้า ๓๕-๓๗.

๘) หลักสูตรของปฏิจจสมุปบาทนั้นตรัสไว้ในรูปแบบอนุโลม จากอวิชชาไปหาความทุกข์ และแบบปฏิโลมจากความทุกข์ไปหาอวิชชา ซึ่งมีทั้งฝ่ายนิโรธคือการดับ และฝ่ายอวิชชาคือเหตุให้เกิดทุกข์รวมกันในส่วนนั้น.

๙) วิญญาณแห่งปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของขณิกวาท ไม่ใช่สัตสสควาท เช่นคำว่าเกิดและวิญญาณเป็นต้น ย่อมหมายถึงการเกิดในขณะแห่งปฏิจจสมุปบาทสาย ๆ หนึ่งในชีวิตประจำวันของคนธรรมดา.

๑๐) และวิญญาณแห่งปฏิจจสมุปบาทมีอยู่รูปแบบของอภิปรัชญา หรืออภิธรรม.

อนึ่งเรื่องเกี่ยวกับการจำแนกวิญญาณแห่งปฏิจจสมุปบาทนี้ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า^{๖๒}

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง จักจำแนกปฏิจจสมุปบาท แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว วิญญาณในปฏิจจสมุปบาทมีเท่าไร? ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณมี ๖ ประการคือ ๑) จักขุวิญญาณ(รู้แจ้งอารมณ์ทางตา). ๒) โสทวิญาณ (รู้แจ้งอารมณ์ทางหู). ๓) ชานะวิญญาณ (รู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก). ๔) ชิวหาวิญญาณ(รู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น). ๕) กายวิญญาณ(รู้แจ้งอารมณ์ทางกาย). ๖) มโนวิญญาณ(รู้แจ้งอารมณ์ทางใจ) นี้เรียกว่า วิญญาณ.

การหยั่งลงแห่งวิญญาณปฏิจจสมุปบาทนั้น มีปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า^{๖๓} “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ วิญญาณย่อมหยั่งลง เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”.

ท่านพุทธทาสให้ทรรศนะถึงความหมายของวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทว่า^{๖๔} เป็นความหมายทางภาษาธรรมของผู้รู้ธรรม มิใช่ของผู้ไม่เป็นบัณฑิต ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดมี ๒ ภาษา คือ ภาษาคนคือภาษาพูดของคนธรรมดา และภาษาธรรมคือภาษาพูดของท่านผู้รู้ธรรมทั้งหลาย วิญญาณในปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นภาษาธรรม ถ้ายึดตามภาษาคนธรรมดา ก็จะเกิดความสับสนยุ่งยาก เข้าใจผิดได้ง่าย เช่นพอพระพุทธเจ้าตรัสรู้ ก็สิ้นพระชนม์ได้ค้นโพธิ์ตันที หมายความว่าพออวิชชาดับ วิญญาณดับ สิ้นลมหายใจที่ตรงนั้น นี่ถือเป็นจุดสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่ภาษาพูดของคนธรรมดา แต่เป็นภาษาพูดของท่านผู้รู้ธรรมทั้งหลาย.

^{๖๒} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

^{๖๓} ส. น. (ไทย) ๑๖/๕๕/๑๑๒.

^{๖๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า ๕๑.

อีกคำหนึ่งว่าปฏิสนธิวิญญาน ถ้าแปลว่า สัตว์มาเกิด หรือวิญญานมาเกิดชนิดเป็นตัวตนท่องเที่ยวไปตามนภากาศแล้วเข้าไปสู่ครรภ์มนุษย์ นั้นไม่ใช่วิญญานแห่งปฏิจกสมุปบาทแน่นอน ดังนั้น ถ้าเป็นวิญญานในภาษาปฏิจกสมุปบาท ต้องระบุตรงลงไปยัง “วิญญานหก”^{๖๕} เท่านั้น.

ท่านพุทธทาสยังกล่าวซ้ำอีกว่าวิญญานปฏิจกสมุปบาทที่สื่อเจตนาไปในทางภาษาพูดของคนทั่วไป มีไว้สำหรับเพื่อสอนด้านศีลธรรม หรือเป็นหลักสูตรด้านวิชาการที่สอนตามโรงเรียนและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ เท่านั้น ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบแห่งการเกิดในครรภ์ ดังมีปรากฏอยู่ในพระสูตรคณปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสกัว่า^{๖๖}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ ในโลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดา还没有มีระดู และกันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือเอากำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ สัตว์ในโลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่กันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือเอากำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาร่วมกัน มารดามีระดู และกันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือเอากำเนิดในครรภ์จึงมีได้.

ตรงนี้ท่านพุทธทาสบอกว่า เป็นบุคคลลาธิฐาน คือสมมติสัจจะเพื่อประโยชน์ของชาวโลก เพื่อความสามัคคีแก่ชาวโลก ซึ่งอยู่ในชั้นโลกียะ เพราะมีการแสวงหาหนทางที่จะเอาตัวรอด จึงต้องมีตัวตนเพื่ออาศัยตัวคนนี้เป็นหนทางก้าวขึ้นสู่โลกุตระ และก็ไม่ขัดกับพุทธพจน์แต่ประการใดเพราะเกิดคนในลักษณะนี้เป็นการสมมติจากชั้น ๕ ชั้น หรือนามรูป ซึ่งทั้งเบญจขันธ์ทั้งนามก็คือชีวิตนั่นเอง สรรพสิ่งที่มีชีวิตก็คือกระแสแห่งปฏิจกสมุปบาทคือฝ่ายให้เกิดทุกชั้นนั่นเอง.

อีกอย่างเกี่ยวกับกระบวนการเกิดวิญญานในปฏิจกสมุปบาท ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสูตรคณปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสกัว่า^{๖๗} “นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญานเป็นต้นเหตุ เป็นแดนเกิด เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” พระองค์ตรัสซ้ำอีกว่า “ข้อความที่เรากล่าวแล้ว และข้อความนี้ก็ตรงกับที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาน ถ้าหากวิญญาน ไม่ก้าวลงในท้องมารดาแล้วนามรูปจักปรุงแต่งขึ้นในท้องมารดาได้ไหม (มิได้พระเจ้าข้า)” พระองค์ตรัสต่อไปว่า^{๖๘} “ถ้าหากว่าวิญญานก้าวลงในท้องมารดาแล้ว จักสลายไปเสียแล้วนามรูปจักบังเกิดขึ้นเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้ไหม (หามิได้ พระเจ้าข้า) ทรงตรัสซ้ำอีกว่า “ถ้าหาก วิญญานของเด็กอ่อน ที่เป็นชายก็ตาม เป็นหญิงก็ตาม จินดาลงเสียแล้ว นามรูป จักถึงซึ่งความเจริญ ความงอกงาม ความ

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

^{๖๖} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓-๔๔๔.

^{๖๗} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖.

^{๖๘} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๕๒.

โพบูลย์บ้างหรือ (ข้อนั้น ห้ามมิได้ พระเจ้าข้า) เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัยของนามรูป นั่นคือวิญญาน”

ข้อนี้แหละที่ทำให้คนส่วนมากเข้าใจผิดว่า คนจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต้องอาศัยวิญญาน ลอยมาเข้าท้องมารดา เพราะเข้าใจว่าวิญญานในที่นี้หมายถึงผี เจตภูต ดวงวิญญาน ซึ่งเป็นภาษาอังกฤษแปลว่า Soul, Spirit, Ghost แต่คำว่าวิญญาน ของพระพุทธศาสนานั้น ท่านผู้รู้ทั้งหลายแปลว่า Conciouasness หรือ Knowing ที่หมายถึงการรู้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กายและใจเท่านั้น.

อนึ่งโดยที่วิญญานในปฏิจสุมุปบาทเป็นกระบวนการหมุนเป็นวัฏฏะ ซึ่งไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรจำกัดคำอธิบายในหัวข้อที่ต้องการจะศึกษาเท่านั้น เช่นคำว่า วิญญานแห่งปฏิจสุมุปบาท ก็เพ็งเล็งไปยังวิญญานหกเท่านั้น. ความหมายของวิญญานตามนัยปฏิจสุมุปบาทคือวิญญานหกนี้ ทำให้นักปราชญ์ในทางพุทธศาสนา ก็ยอมรับการมีอยู่ของปฏิสนธิวิญญาน ซึ่งเกิดเกิดจากกระบวนการของปฏิจสุมุปบาทเช่นกัน ดังข้อความต่อไปนี้ว่า^{๖๕}

อวิชาเข้าใจไปว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดของความสุข เข้าใจว่าการฆ่าตัวเพราะความรักไม่สมหวัง หรือถือว่าตายเพื่อบูชารักอันแท้จริง เข้าใจว่าการเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีกรรมในรูปแบบต่าง ๆ แล้วจะได้บุญมาก เมื่อตายจะไปอยู่บนสรวงสวรรค์ ฯลฯ จึงมีสังขารคตินึก ตั้งเจตนา เจตจำนงไปตามแนวทาง หรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้น ๆ ประมัตต์วิธีการ และลงมือกระทำการ ด้วยเจตนาเช่นนั้นเป็นกรรมดีบ้าง และเป็นกรรมชั่วบ้าง เป็นอเนญชาบ้าง จึงเกิดความตระหนักและรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เฉพาะที่เป็นไปตามเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ เพื่อให้เข้าใจง่ายก็ว่าวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตายพลั้งแห่งสังขาร คือกรรมที่ปรุงแต่งไว้ จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวเอง ปฏิสนธิวิญญาน และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น จึงมีนามรูปคือกระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ ต่อไปอีกจึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติ และข้อบกพร่องต่าง ๆ ตามพลั้งปรุงแต่งของสังขารคือกรรมที่ทำมาและภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ คริธจนา เทวดาเป็นต้น ฯลฯ ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลั้งแห่งกรรมที่สร้างสมอบรมไว้ ก็จะผลักดันให้เกิดสืบต่อเป็นสันตติอีกคือชาติ เริ่มปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติขรรณะสอดคล้องกับพลั้งแห่งกรรมนั้น

^{๖๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๕-๑๐๑.

ปฏิสนธิวิญญานขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้น ๕ ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินไปคือเกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนาขึ้นหมุนเป็นวงจรอีกเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี ขรามรณะความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิต สำหรับปุถุชน ขรามรณะนี้ ย่อมคุกคาม บีบคั้นทั้งโดยตรง และแฝงอยู่ในส่วนลึกของวิญญานตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ขรามรณะจึงเตรียมพร้อมด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเรียกว่าความทุกข์นั่นเอง นี่คือการว่าวิญญานในปฏิจสนุปบาทจึงมีว่ากองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยการอย่างนี้”.

เมื่อพิจารณาตามรูปแบบที่อธิบายมานี้ มีข้อทำให้เกิดความเข้าใจได้ดังต่อไปนี้ คือ^{๙๐}

๑. วงจรวิญญานแห่งปฏิจสนุปบาทในลักษณะแบบนี้นิยมเรียกว่า “ภวัจกร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือสังสารจักร ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ และจะพบว่าอธิบายในลักษณะนี้ คาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิตคืออวิชชากับวิญญานช่วงหนึ่ง วิญญานกับภพ ช่วงหนึ่ง และชาติกับขรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อีกช่วงหนึ่ง กำหนดเอา วิญญานถึงภพ เป็นช่วงกลางเป็นชีวิตปัจจุบัน ชีวิตทั้ง ๓ ช่วง ซึ่งประกอบด้วยองค์ถึง ๑๒ หรือเรียกอีกว่า ครอบ ๓ ภพ ๓ ชาติ จึงแบ่งเป็น ๓ กาลดังนี้ ๑) อวิชชา สังขาร เป็นอดีตกาล. ๒) วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นปัจจุบันกาล. ๓) ชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอนาคตกาล.

๒. เมื่อแบ่งแยกออกเป็น ๓ กาลอย่างนี้ ย่อมถือเอา ชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ ซึ่งเป็นช่วงกลาง เป็นตัวหลัก ก็ย่อมแสดงความเกี่ยวเนื่องในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (อดีตเหตุ ปัจจุบันผล) และฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผลคือชักโยงจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะเกิดอะไรในอนาคต (ปัจจุบันเหตุ อนาคตผล) นับนี้เฉพาะช่วงกลางคือปัจจุบันอย่างเดียว จึงมีพร้อมทั้งผล และเหตุในตัวเอง. รวมความว่า แต่ละหัวข้อ จะเห็นความหมายที่เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ พอจะรวมกลุ่มได้ดังนี้ อวิชชา กับตัณหา อุปาทาน จะปรากฏชัดเจนว่ามีเรื่องของความอยาก และความยึดมั่น โดยเฉพาะความยึดติดในเรื่องตัวตน เข้าแอบแฝงตัวผสมอยู่ด้วยทุกกรณี เพราะไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และยึดถือเพื่อตัวตน มันก็คือเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง เมื่อกล่าวถึงอวิชชา ก็จะเชื่อมสัมพันธ์ไปถึงตัณหาอุปาทานเสมอ เมื่อกล่าวถึงวิญญาน ก็จะเชื่อมต่อไปถึงเวทนากับชาติ ขรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์เสมอ วิญญานกับเวทนาเป็นตัวชีวิตปัจจุบัน เป็นผลมาจากเหตุในอดีต การที่แสดงไว้เป็นอย่าง ๆ ตามลำดับอย่างนี้.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

ท่านพุทธทาสให้พรรณนาระดับแย้งเกี่ยวกับเรื่องข้ามภพข้ามชาตินี้ว่า การอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นถึง ๑๑ อาการ ของปฏิจสงมุปปาทรอบหนึ่ง หรือวงหนึ่งใน ๑๑ อาการนี้ จะเห็นได้ว่า^{๙๙} “ติดต่อกันไป ไม่มีอะไรมาทันเลย” ไม่เอา ๒ ตอน คืออวิชา และสังขารแยกไปไว้ในอดีตชาติเอา ๘ ตอน คือวิญญาณ-ภพตรงกลางมาไว้ในชาติปัจจุบัน อีกตอนสุดท้ายคือชาติ ชรา อุปายาสไปไว้ในชาติหน้า ถ้าเป็นอย่างนั้นรอบ หรือวงหนึ่ง ก็จะกินเวลา ๓ ภพ ๓ ชาติ เมื่อเป็นเช่นนี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติมีนงสับสน และควบคุมและปฏิบัติก็ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง เพราะว่ามันแยกกันอยู่คือเหตุอยู่ยุคหนึ่ง ผลก็อยู่อีกยุคหนึ่ง ซึ่งก็ทำอะไรไม่ได้ คือไม่สามารถทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เท่ากับว่าการตรัสรู้ของพุทธเจ้าก็ไม่มีประโยชน์ต่อมวลมนุษย์เลย.

กระแสแห่งวิญญาณในปฏิจสงมุปปาทมีอยู่ในชีวิตประจำวันดังตัวอย่างต่อไปนี้^{๑๐๐}

เด็กคนหนึ่งร้องให้ขึ้นมา เพราะตุ๊กตาดกแตก เมื่อพิจารณาตุ๊กตาก็จะเห็นเด็กคนนั้นร้องให้จ้าขึ้นมา เพราะเด็กเห็นตุ๊กตาดกแตก นี้เรียกว่าตากับรูปกระทบกัน แล้วทำให้เกิดจักขุวิญญาณขึ้นรู้ว่าตุ๊กตาดกแตก เพราะว่าเด็กไม่รู้ธรรมเลข (อวิชา) เมื่อตุ๊กตาแตกนั้น จิตที่ถูกอวิชาครอบงำอยู่จึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คืออำนาจชนิดหนึ่งที่ทำให้เกิดความนึกคิดอันหนึ่ง ที่จะทำให้เกิดวิญญาณ คือความรู้สึกขึ้นมา เพราะฉะนั้น วิญญาณรับรู้สึก เมื่อตาเห็นตุ๊กตาแตก แล้วเกิดความรู้ว่าตุ๊กตาแตก ซึ่งตรงนี้เป็นเหตุทำให้เกิดวิญญาณทางตา คือเกิดความรู้สึกว่าตาเห็น (จักขุวิญญาณ) เพราะอาศัยตาที่มองเห็นรูปคือตุ๊กตาแตก ในขณะที่นั้นเด็กปราศจากสติสัมปชัญญะ (อวิชา) ฉะนั้น จึงเกิดอำนาจการปรุงแต่งให้มองเห็นรูปนี้ ไปในทางลักษณะที่บีบบังคับให้เกิดทุกข์ และความประจวบกันของตากับรูปคือมองเห็นรูป และวิญญาณที่เกิดความรู้สึก รวมกันอย่างนี้ จึงเรียกว่า ผัสสะ ผัสสะนี้เองได้ปรากฏแก่เด็ก จากนั้นก็จะปรุงแต่งให้เกิดนามรูปคือร่างกายกับใจของเด็กคนนี้ขึ้นมา คือหมายถึงเด็กเกิดความยึดมั่นถือมั่นในนามรูปนั้นว่าเป็นตัวเอง หรือของตัวเอง (แง่มุมลึกซึ้ง) ชนิดพร้อมสำหรับที่จะเป็นทุกข์เสมอ รวมความตรงนี้เป็นเรื่องความคิดที่เป็นธรรมารมณ์ แล้วธรรมารมณ์กับจิตก็สัมผัสกันทำให้เกิดมโนวิญญาณเกิดความรู้สึก แล้วก็ปรุงแต่งสร้างนามรูปคือกายกับจิตขึ้น ในขณะที่นั้น ก็ที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของอายตนะนั้น จากนั้นอายตนะก็เป็นที่ตั้งที่อาศัยของเวทนาคันหาอุปาทาน ในที่สุดก็เกิดความทุกข์ทรมานโดยปริยาย ซึ่งที่จริงแล้วก็เกิดจากความคิดที่ปรุงแต่งทบอบ ๆ เป็นลำดับกันอย่างนี้ จึงเรียกว่า วิญญาณปฏิจสงมุปปาท ซึ่งมีอยู่ในชีวิตประจำวัน.

การกล่าวถึงกระบวนการกระแสวิญญาณแห่งปฏิจสงมุปปาทเกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นการอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างเข้าใจง่าย ๆ ดังต่อไปนี้^{๑๐๑}

^{๙๙} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ปฏิจสงมุปปาทจากพระโอษฐ์, หน้า ๕๐.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑-๕๒.

๑) อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร เพราะไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจนหรือขาดปัญญาพิจารณาในขณะที่ประสบการณืนั้น ๆ จึงคิดปรุงแต่งไปในลักษณะต่าง ๆ เคาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่างๆ.

๒) สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาน เมื่อมีเจตนามุ่งมั่นตั้งใจเลือกที่เกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้เรื่องอะไร จึงจะเกิดมีวิญญาน คือเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้นึกคิดถึงเรื่องนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญานให้คิดนึก มันก็จะปรุงแต่งสภาพอันพื้นฐานของวิญญานนั้น ให้กลับกลายมาเป็นวิญญานที่คิดงาม หรือชั่วร้ายมีคุณสมบัติต่าง ๆ ตามเจตนาที่ดี หรือชั่วนั้นด้วย.

๓) วิญญานเป็นปัจจัยแก่นามรูป เมื่อมีวิญญานที่รู้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่นเป็นต้น ก็ต้องมีรูปนามที่ถูกรู้ ถูกเห็น ถูกได้ยินเป็นต้น อยู่พร้อมกันไปด้วย และวิญญานขณะนั้นก็ถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติไปตามรูปนามทั้งหลายที่แสดงออกมาทำหน้าที่ในขณะนั้น ๆ เช่นเมื่อวิญญานประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกมาผสมโรงด้วยจะเป็นสัญญาที่เกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำคำเป็นต้น เมื่อวิญญานเป็นไปในสภาพอย่างใดชั่วบ่อย ๆ นามรูปที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะกายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น.

๔) นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ เมื่อนามรูปทำหน้าที่พร้อมอยู่ในรูปแบบลักษณะหรือทิศทางอย่างใดอย่างหนึ่ง มันจำเป็นต้องอาศัยอายตนะอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อเป็นสื่อสารป้อนข้อมูลความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะ ๆ นั้น ก็จะถูกระดมให้ทำหน้าที่ต่อไป.

๕) สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ เมื่ออายตนะต่าง ๆ มี การสัมผัส การรับรู้รับอารมณ์ด้านต่าง ๆ เหล่านั้นจึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีสัมผัสคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้.

๖) ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบายหรือไม่ก็เฉย ๆ.

๗) เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้รับความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ คิดใจ อยากได้อารมณ์นั้น เกิดกามตัณหา อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครอง เสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง ขัดใจ อยากกำจัดให้พ้นหรือทำลายเสีย เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉย ๆ อยู่ในโมหะ.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๑๐-๑๑๒.

๘) ค้นหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน เมื่อความอยากนั้นรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด ถือมั่น เหมือนจับค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีจิตใจคล้อยตามมันไป ย่อมแสดงออกซึ่งการส่งเสริมและเป็นไปด้วยกับความยึดติดถือมั่นเชิดชูคุณค่า ความสำคัญของสิ่งนั้นที่นำมาปรนเปรออำนวยความสะดวกความสุขที่จะถูกขัดแย้ง(กาม).

๙) อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ เมื่อมียึดติดถือมั่น ซึ่งมีทำที่ต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวะอันใด อันหนึ่ง อย่างใดอย่างหนึ่ง คนก็สร้างภพขึ้นตามความยึดถือหรือทำที่อย่างนั้นทั้งในพฤติกรรมทั้งหมด และในด้านบุคลิกภาพที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น(อุปปัตติภพ) เช่น คนชอบอำนาจ ชอบเด่นดัง เป็นต้น.

๑๐) ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตนแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกอันรุนแรงชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครอง หรือยอมรับภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือยืนยันพื้นว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้กระทำ ผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นต้น.

๑๑) ชาติ เป็นปัจจัยแก่ขรามรณะ เมื่อเกิดมีตัวตนขึ้นมาครอบครองภพ การที่จะประสบกับความเสื่อม และทางเจริญในภพนั้น นี่แหละคือสิ่งที่นำความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา.

สรุปความว่าข้อเท็จจริงอันลึกซึ้งเกี่ยวกับเรื่องวิญญูณในปฏิจสงมุปปาทนี้มีอยู่ว่า พระพุทธเจ้าประกาศพรหมจรรย์ต้องตรัสด้วยภาษาถึง ๒ ภาษาในคราวเดียวกัน คือตรัสโดยภาษาธรรม สำหรับสอนผู้มีรู้ในดวงตาเบาบาง เพื่อให้รอดพ้นจากสัสสตทิฏฐิเป็นสมบัติดั้งเดิมและตรัสโดยภาษาคนสำหรับสอนศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาด้วยสัสสตทิฏฐิ เมื่อพระองค์สอนศีลธรรมก็ต้องตรัสอย่างมีสัจว์ มีตัวตน กระทั่งมีตถาคคเอง กระทั่งสอนให้ทำบุญกุศล ตายแล้วจะได้รับผลบุญกุศลที่สร้างสมอบรมไว้ ครั้นเมื่อพระองค์ทรงสอนปรมัตถธรรมก็ตรัสอย่างไม่มีสัจว์ กระทั่งตถาคคเอง มีแต่สิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นชั่วขณะ ๆ ทบอยกันไปเรื่อย ที่เรียกว่าปฏิจสงมุปปาทนธรรมคือกระแสวิญญูณแห่งปฏิจสงมุปปาทซึ่งจะพูดไม่ได้ว่าตัวใคร แม้ในขณะนี้ จึงไม่มีใครเกิด หรือใครตาย ไปรับกรรมเก่าในลักษณะสัสสตทิฏฐิ และก็ไม่ใช่ตายแล้วก็ขาดสูญในทำนองอุจเฉททิฏฐิ เพราะว่าไม่มีคนที่จะต้องตาย หรือที่จะต้องขาดสูญตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว นี่แหละคือความอยู่ที่ตรงกลางของเรื่องวิญญูณแห่งปฏิจสงมุปปาท หรือมัชฌนธรรม หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งใช้ได้กับศีลธรรมตามปรกติธรรมคนทั่วไป ที่เข้าไปยึดถือทางศีลธรรม.

รวมความโดยความแท้จริงเรื่องวิญญูณแห่งปฏิจสงมุปปาทนั้น ก็จัดเป็นมัชฌิมาปฏิปทาฝ่ายปรมัตถธรรม ดังปรากฏในพระสูตรตันคปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า^{๔๔} “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาปฏิปทาเป็นอย่างไรคือเพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

^{๔๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๕.

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่าสัมมาปฏิบัติ” และในพระสูตรเดียวกันก็ได้ทรงระบุสัมมาทิฐิ ว่าได้แก่ทิฐิที่ไม่เอียงไปทาง สัสสตทิฐิ และอุจเฉททิฐิ ด้วยความรู้เรื่องวิญญาณปฏิจสมุปบาทนั่นเอง ซึ่งมันเป็นเรื่องที่อยู่ระหว่างกลางความมีอัตรากับความขาดสูญจากอัตร และเป็นสิ่งที่มิใช่หลักการของตัวเองว่า^{๔๕} “วิญญาณเป็นอย่างนี้ การเกิดวิญญาณเป็นอย่างนี้ การดับวิญญาณเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้” ซึ่งหลักการนี้เอง ที่ทำให้พุทธศาสนาไม่ให้ตกไปฝ่ายสัสสตทิฐิ และไปฝ่ายอุจเฉททิฐิ แต่อยู่ตรงกลาง คือมัชฌิมาปฏิบัติ.

๒.๒.๕ วิญญาณในสังสารวัฏ

คำว่า วัฏฏสงสาร^{๔๖} แปลว่า วนเป็นวงกลม หมายความว่าถึงจ้ารอยอยู่เป็นวงกลม หรือแปลว่า วนวาย^{๔๗} หมายถึงการปรุ่งแต่ง อีกความหมายหนึ่งของสังสารวัฏ^{๔๘} แปลว่าหมุนไปแห่งวงล้อ หมายถึงวงล้อของชีวิต หรือห่วงโซ่แห่งพฤติกรรมของจิตวิญญาณ หรือวนเวียนอยู่ในกองทุกข์ทั้งปวง หมายความว่าถึงการทรมานอยู่ในวงกลมที่เรียกว่าสังสารวัฏ^{๔๙}.

คำว่าวัฏฏ^{๕๐} แปลว่า วง, วงเวียน (Vatta, cycle), วัฏฏะ ๓ หรือไตรวัฏ แปลว่าองค์ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของภวัฏจักร หรือสังสารจักร (Vatta : the triple round : cycle) คือ ๑) กิเลสวัฏฏะ คือวงจรแห่งกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน (Kilesavatta round of defilements). ๒) กรรมวัฏฏะ คือวงจรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ (Kamma vatta round of Krama). ๓) วิปากวัฏฏะคือวงจรวิบาก ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายคณะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกมาในรูปปรากฏที่เรียกว่า อุปปัคคิภพ ชาติ ชรามรณะเป็นคั่น (Vipakavatta round of results).

อนึ่งยังมีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า“ฝั่งนี้”^{๕๑} หมายถึงโลกิยธรรม ซึ่งแปลว่าสิ่งที่ไม่เป็นธรรม และไม่มีประโยชน์ ๑๐ ประการ. และเรียกอีกอย่างว่า “สังสารวัฏ”^{๕๒} แปลว่าการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเป็นลัทธิอาชีวกมัคขลิโคศาลที่ว่าความบริสุทธิ์มิได้เพราะสังสารวัฏเป็นคั่น จากหลักฐานข้างต้นนี้ ท่านพุทธทาสเห็นว่าเป็นทฤษฎี. อีกอย่างหนึ่งการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร มันเป็นความเชื่อที่แอบแฝงอยู่ในรูปแบบของการหลงเอาศีลธรรม และสิ่งอื่นมาเป็นตัวศาสนา^{๕๓} ถ้าจะ

^{๔๕} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๕.

กล่าวโดยหลักการที่กว้าง ๆ ก็มีอยู่ ๒ ประการคือสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม และศาสนา ทั้ง ๒ อย่างนี้มีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง.

อนึ่งการอธิบายถึงสิ่งที่เรียกกันว่าศีลธรรม^{๔๕} นี้มีขอบเขตจำกัดอยู่เพียงเพื่อประโยชน์ทางร่างกาย หรือทางวัตถุของเอกชน หรือของสังคมที่มีความผูกพันเกี่ยวข้องกันอยู่ เพราะว่าเรื่องศีลธรรมนี้มุ่งหมายจะแก้ไขปัญหาทางสังคม และเพื่อประโยชน์ทางฝ่ายวัตถุของบุคคล ขอบเขตจึงถูกจำกัดไม่สามารถที่จะก้าวไปได้ไกลกว่านี้ ส่วนสิ่งที่เรียกว่าพระพุทธศาสนานั้น มุ่งเน้นไปยังประโยชน์ทางจิต ไม่ใช่ทางวัตถุ หรือร่างกาย แล้วก็ได้ไกลมากกว่า เพราะว่าไม่ผูกพันเกี่ยวข้องกับสังคม ถ้ามุขยเรื่อศาสนาหมายถึงพวกมนุษย์จะไปได้โดยลำพังทางวิญญาน ซึ่งมีความฉลาดเท่าไร อุปนิสัยเท่าไร ก็ไปได้ไกลจนบรรลุมรรคผลนิพพาน ไม่รอใคร ไม่ต้องผูกพันเกี่ยวข้องกับใคร แล้วประโยชน์นั้น เป็นประโยชน์ทางจิตวิญญานโดยเฉพาะ ส่วนเรื่องศีลธรรมนั้นเป็นความจำเป็นทางสังคม ผูกพันเกี่ยวข้องกันเป็นสังคม และก็เป็นสิ่งที่เหนี่ยวรั้งซึ่งและกัน แล้วประโยชน์ของสังคมนี้อีกเป็นเพียงความสงบในทางฝ่ายโลก ๆ นั้นเอง ไม่ไปไกลถึงมรรคผล นิพพานได้.

คนไทยปัจจุบันหลงเอาศีลธรรมเป็นคัวพุทธศาสนา จึงมีการพึ่งผีสาางเทวดา ยิ่งกว่าหวังพึ่งพระพุทธเจ้า ปากก็โกหกว่ามีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง แต่ในจิตใจหวังพึ่งผีสาางเทวดา นี่แหละคือที่หลงเอาศีลธรรมนั้นมาเป็นคัวพุทธศาสนา แม้แต่ในเมืองหลวงเจริญที่สุด ก็ยังหลงเอาศีลธรรมนี้มาเป็นคัวพุทธศาสนา ต่างก็สถาปนาตัวเองเป็นพุทธบริษัท แต่ส่วนลึกของจิตใจแล้วกลับนับถือ

^{๔๖} พุทธศาสนิกขุ (เจือม อินฺทปญฺโญ), ธรรมเล่มน้อย, (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๑๐.

^{๔๗} พุทธศาสนิกขุ (เจือม อินฺทปญฺโญ), ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ : สวนดุสิตมูลนิธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓๑.

^{๔๘} พุทธศาสนิกขุ (เจือม อินฺทปญฺโญ), ศกฺกฉกธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๕), หน้า ๒๖๕.

^{๔๙} พุทธศาสนิกขุ (เจือม อินฺทปญฺโญ), ฟาสางระหว่าง ๕๐ ปีสวนโมกข์(ตอน ๒), (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๔๓.

^{๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ประชุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตรฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๘.

^{๕๑} อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๗/๒๖๕.

^{๕๒} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๐/๑๖๓.

^{๕๓} พุทธศาสนิกขุ (เจือม อินฺทปญฺโญ), สันทศตศตพพธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕๕.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

ศาสนาผี ศาสนาวิญญาน^{๔๖} ครั้นถึงสมัยพุทธกาล ก็เกิดความนึกคิดแยกออกเป็น ๒ พวก พวกที่นับถือว่า “ไม่เกิดก็ได้” ตายแล้วไม่มีอะไรจะไปเกิดอีก สิ้นสุดกันแก่เชิงตะกอน และพวกที่มีคติถือ, ว่าตายแล้วเกิด ซึ่งตรงนี้เองที่ท่านพุทธทาสบอกว่า พุทธบริษัทส่วนมากจะเข้าใจไขว่เขว เอาไปปะปนกับพุทธศาสนา หรือนำไปประยุกต์ใช้ให้ทันต่อเหตุการณ์ มีหน้าซำยังกล่าวต่อพระพุทธเจ้าว่า พระองค์ตรัสว่า^{๔๗} “ตายแล้วเกิด หรือตายแล้วไม่เกิด” ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วพระองค์มิได้ตรัสว่า “ตายแล้วเกิด หรือตายแล้วไม่เกิด” แต่พระองค์ตรัสอย่างตรงไปตรงมา และเป็นภาษานามธรรมล้วน ๆ ว่า “คนไม่มี ไม่มีใครตาย ไม่มีใครเกิด เพราะว่าเมื่อคนไม่มี ตัวตนก็ไม่มี แล้วคน หรือตัวตนจะมีมาแต่ที่ไหน”.

พระพุทธศาสนาสอนให้รู้ว่าไม่มีบุคคล ตัวตนที่ตายเกิด ๆ มีแต่ธรรมชาติล้วน ๆ ปรุงแต่งไป เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ไม่ต้องการจะลบล้าง เพราะว่ายังมีประโยชน์ทางด้านศีลธรรม แต่พระองค์ก็สอนให้ลึกว่า คือสอนให้เลิก อย่าได้ถือว่าตัวตนคนเดียวกันนั้นเวียนว่ายตายเกิด พระองค์กลับสอนไปในทางที่ว่า แม้คนที่เกิดอยู่เดี๋ยวนี้ก็หาใช่คนไม่ คือมิได้มีตัวตนหรือเป็นตัวตน แม้ที่เกิดอยู่เดี๋ยวนี้ก็มิใช่คน มิใช่ตัวตน เมื่อเป็นเช่นนั้นทำไมจะมีตัวตนสำหรับเวียนว่ายตายเกิดอีก ก็ขณะนี้เดี๋ยวนี้แท้ ๆ นี่ก็ไม่ให้ยึดถือว่าเป็นตัวตน.

เมื่อพิจารณาควัญฏสงสารทางวิญญาน^{๔๘} อย่างที่มีอยู่ในคัมภีร์ชี้ให้ทราบว่า วัฏฏสงสารนี้แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน เรียกว่าไตรวัฏฏะ คือกิเลส กรรม วิบากซึ่งอธิบายถึงวิญญานที่เวียนว่ายในวัฏฏสงสารตามหลักแห่งอทัปปัจจยาคักว่ากิเลสเกิดขึ้นมาก็ผลักดันให้ทำกรรมไปตามอำนาจของกิเลส กระทำกรรมก็ผลักดันให้เกิดผล ผลของกรรมก็ผลักดันกิเลสต่อไปอีก กระทำกรรมอีก ก็ได้รับผลกรรมอยู่อย่างนี้ จึงเรียกวินญานสวขทุกข์ในวัฏฏสงสารนั้น รวมความว่าร่างกายกับใจทำให้เกิดวิญญาน วิญญานก็ทำให้เกิดกายกับใจ ถ้าไม่มีวิญญาน กายกับใจก็ทำอะไรไม่ได้ ถ้ากายกับใจไม่มีวิญญานก็อยู่ไม่ได้ ฉะนั้นสิ่งหนึ่งเป็นวิญญาน สิ่งหนึ่งเป็นร่างกายกับใจ คือว่านามรูปจะส่งเสริมกันและกันอย่างเป็นวัฏฏสงสารนั่นเอง.

สรุปความว่าวิญญานในวัฏฏสงสารก็มีเพียง ๕ วัฏฏะ หรือ ๕ วงกลม ซึ่งหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงกันอย่างสลับซับซ้อน ดังต่อไปนี้ คือ^{๔๙}

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๘.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมเล่มน้อย, หน้า ๒๒๑.

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), สันตสัทธพพรรณ, หน้า ๑๕๒ - ๑๕๖.

๑) โดยอารมณ์ หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวหรือยึดเกาะ ซึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวเกาะยึดที่เป็นภายนอก ๖ อย่าง เช่นรูป เสียง กลิ่น และรสเป็นต้น และที่เป็นภายใน ๖ เช่นตา หู จมูก และลิ้นเป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ยึดเกาะเหนี่ยวรั้งทำให้เกิดความรู้สึกน่ายรัก น่ายเกลียด น่ายัง เพราะฉะนั้นความรู้สึกมันวนเวียนเป็นวงกลมอยู่กับสิ่งที่เรียกว่า เครื่องยึดเหนี่ยวเกาะยึดทั้ง ๑๒ อย่าง เวียนว่ายอยู่ในอารมณ์ที่เป็นเครื่องเกาะยึดอย่างเหนียวแน่นเหล่านี้ จึงเรียกว่า วัฏฏสงสารทางอารมณ์.

๒) โดยสถานที่ หรือเขตแดน หมายถึงภพภูมิของสัตว์ทั้งปวงเวียนว่ายในภพภูมิต่าง ๆ เช่นมนุษย์ ถ้าเทวดาจะเป็นชั้นรูป หรือชั้นอรุปรเหล่านี้ มีสุคติภพเป็นที่รองรับ ถือว่าสัตว์จำพวกนี้ได้กระทำความดีในชาตินี้หรือในภพก่อน จึงมีสุคติภพไว้เป็นเครื่องรับรองวิพพฐานะ แต่ถ้าเป็นสัตว์นรก มีเคร่งจวนเป็นต้นเหล่านี้ มีทุคติภพเป็นที่รองรับ ถือว่าสัตว์จำพวกนี้ได้กระทำความชั่วในชาตินี้ หรือในภพก่อน จะมีทุคติภพไว้เป็นเครื่องรับรองวิพพฐานะ รวมความว่า สุคติภพก็ ๔ วง ทุคติภพก็มี ๔ วง ในแต่ละวัฏฏะก็จะเพลิดเพลีนมัวเมาหมกมุ่นในภพภูมิของหมู่ตน เสพความสุขทุกข์ในภพภูมิของหมู่ตนไม่มีที่สิ้นสุด จึงเรียกว่า โดยสถานที่ หรือท่องเที่ยวไปในภพภูมินั้น ๆ.

๓) โดยกิริยาอาการหมายถึงลักษณะอาการของความเกิด แก่ เจ็บ และตาย เมื่อมีความเกิดขึ้นมาแล้วก็ตาย นี่จากความเกิดมันหมุนไปถึงความตาย เพราะฉะนั้น ชีวิตนี้มีแต่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ปัจจุบันชีวิตนี้มันหมุนเวียนวนอยู่แต่ในเรื่องอย่างนี้หมายความว่าตายเพื่อเกิด เกิดเพื่อตาย ตายเพื่อเกิด ก็หมุนเป็นวงกลมอยู่อย่างนี้ ชีวิตนี้จึงเรียกกันว่า ไตรวัฏฏ คือวนเวียนใน ๓ ระยะ ซึ่งได้แก่การหมุนของคันหา เจตนา ผล รวมความว่ากิเลสเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความอยาก เมื่อเกิดความอยาก จึงมีการขนขวายแสวงหาไปตามอำนาจความต้องการ อาการอย่างนี้จึงเรียกว่า ไตรวัฏฏะ.

๔) โดยผลที่เป็นปฏิริยาออกมาก็คือเทวทูตทั้ง ๔ ได้แก่การเกิด แก่ เจ็บ และการสลายดับไป ซึ่งจะหมุนเวียนสลับสับเปลี่ยนกันอยู่ในฐานะที่เป็นผลของวัฏฏะ การเวียนว่ายอยู่ในเทวทูตทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงเพ่งเล็งผล คือส่วนที่ได้รับจากเทวทูตทั้ง ๔ เหล่านั้น เมื่อพิจารณาถึงผลที่ได้รับเป็นคัวหลัก เช่น คลอดออกมาจากท้องแม่ แล้วก็แก่ลง ๆ ทุกวัน พร้อมกันนั้นก็มีการเจ็บไข้ได้ป่วย และในที่สุดก็ตาย ตายแล้วก็ยังมีวิญญาณไปเกิดใหม่ เกิดขึ้นมาใหม่ ก็มีการแก่ เจ็บ และในที่สุดก็ตายอีก เวียนว่ายเป็นวงกลมโดยไม่มีที่สิ้นสุดอยู่อย่างนี้จึงเรียกว่า โดยผลคือวิญญาณที่เป็นปฏิริยาออกมา.

๕) โดยสภาวะธรรมในที่นี้จะหมายถึงวิญญาณ หรือจิตใจที่เกิดจากอำนาจปรุงแต่งสร้างของอวิชชา จึงต้องเวียนว่าย หรือท่องเที่ยวไปในวัฏฏะสงสาร หรือวงกลมตลอดเวลา และยังสามารแบ่งแยกออกเป็น ๓ วงด้วยกันวงแรกคือกิเลส วงสองคือกรรม วงสามคือวิบาก จิตวิญญาณของมนุษย์มี ๓ สิ่งผสมกันอยู่ คนเกิดความรู้สึกโลก โกรธ หลงขึ้นมา ก็กระทำไปตามอำนาจกิเลส และก็มีผลของเจตนาที่นั้น ผลของเจตนาที่ส่งเสริมกิเลสต่อไป เกิดความรู้สึกโลก โกรธ หลงอีก ก็

กระทำไปตามอำนาจของความรู้สึกนั้น ๆ ซึ่งเกิดขึ้นภายในร่างกายของมนุษย์ทุกคน ถึงตัวสภาวะธรรมทั้ง ๓ อย่างนั้นมีสภาวะที่ปรากฏขึ้นสิ้นสุดลง จึงเรียกว่า การเวียนว่ายโดยสภาวะธรรม.

สรุปสั้น ๆ ว่า วิญญาณในสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร ก็มีอยู่ ๒ ความหมาย คือหมายถึงศีลธรรม คนเกิดมาจากท้องแม่แล้วก็ตาย แล้วเกิด แล้วตายอีก แล้วเกิดอีกนี้เรียกว่าตายแบบศีลธรรม และหมายถึงปรมาตมธรรม มันเป็นเพียงแต่จิตเกิด ๆ จิตเกิดครั้งหนึ่งเป็นตัวตนครั้งหนึ่งก็เป็นชาติหนึ่ง จิตเกิดเป็นตัวตนครั้งหนึ่ง ก็เป็นเพียงการเกิดซ้ำซากของจิตที่เราเรียกว่าจิตเกิด ๆ คับ ๆ อยู่ขณะนี้เท่านั้น.

๒.๒.๖ วิญญาณในไตรลักษณ์

คำว่าไตรลักษณ์^{๕๐} หมายถึง ลักษณะการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งปวงทั้งหลาย ๓ ประการ แต่ทั้ง ๓ ลักษณะ ท่านพุทธทาสบอกว่า เป็นคำบัญญัติเฉพาะที่ใช้กับลักษณะของขั้น ๕ หรือนามรูป ซึ่งข้อนี้หมายความว่าสังขตธรรม ยกเว้นอสังขตธรรม (นิพพาน) อย่างเดียวแล้ว นอกนั้นย่อมตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งลักษณะการเปลี่ยนแปลง ๓ อย่าง ฉะนั้น จึงได้นามอีกอย่างว่า สามัญญลักษณะ ซึ่งแปลว่าลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไปแก่สังขารทั้งหลายทั้งปวง.

คำว่าไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ เป็นหลักธรรมที่สำคัญ นำมาตั้งเป็นหัวข้อก็เพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปดังต่อไปนี้^{๕๑}

๑. สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง. ๒. สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์. ๓. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา.

(๑) พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัพเพ สงขารา อนิจจา แปลว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง หมายถึงลักษณะแห่งความที่สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ ไม่ว่าจะดูเป็นส่วนรวมคือมองดูเป็นกลุ่ม เป็นก้อน เป็นกอง หรือจะแยกดูเป็นส่วน หรือจะแยกดูส่วนประกอบย่อย ๆ ลงไปจะกระทั่งถึงส่วนย่อยสุดท้าย ก็จะพบว่าทุกส่วนประกอบอยู่ด้วยการเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีลักษณะแห่งความเปลี่ยนแปลงประจำอยู่ที่สิ่งนั้น ๆ หากความเที่ยงแท้ถาวรแต่อย่างใดไม่ได้ เพราะเหตุว่าสิ่งนั้นหรือส่วนประกอบแห่งสิ่งนั้น ๆ ไม่เป็นของสมบูรณ์ซึ่งปกพ่องอยู่เสมอ หรือเป็นอิสระอยู่ในตัวเอง แต่ต้องสัมพันธ์หรือขึ้นอยู่กับสิ่งอื่น ๆ รวมความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีอยู่ในรูปของกระแส

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ (เลื่อน อินทปญฺโญ, ชีวิตเหนือทุกข์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๓๐.

แห่งความเปลี่ยนแปลง หรือมีความไหลไปอย่างไม่ที่สิ้นสุด ลักษณะอันนี้เองเรียกว่าลักษณะแห่งความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม หรือนามธรรมทุกสิ่งและทุกส่วน.

ส่วนนามธรรมกล่าวคือจิต หรือวิญญาณ และสิ่งที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตเป็นคัมภีร์ก็ตกอยู่กับลักษณะแห่งความเปลี่ยนแปลง โดยกฎเกณฑ์อย่างเดียวกัน จะต่างกันก็แต่เพียงว่าอย่างนี้เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าวิญญาณธาตุเท่านั้น ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับสังขารธรรม กือนามรูปนี้ เมื่อจะกล่าวถึงธาตุ ย่อมหมายถึงสิ่งที่มีความเป็นตัวมันเองโดยสมมติ อยู่ในลักษณะอันใดอันหนึ่ง ในระยะเวลาใดเวลาหนึ่งเท่านั้น โดยที่แท้แล้วความเปลี่ยนแปลงระยะใดระยะหนึ่งนั้นเองคือตัวมันเองของสิ่งเหล่านี้ ฉะนั้น จะเป็นรูปธาตุหรือนามธาตุ ย่อมล้วนแต่เป็นธาตุที่มีความเปลี่ยนแปลง หรือตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎแห่งความเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น รวมความว่าวิญญาณย่อมตกอยู่ในลักษณะแห่งความเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้มันจึงเปลี่ยนรูปมาอยู่ในลักษณะของเป็นจิต หรือวิญญาณในที่นี้ เมื่อมันเปลี่ยนแปลงรูปได้ก็เป็นการกล่าวได้ว่ามันเป็นของไม่ตายตัว และต้องเป็นของที่มีส่วนประกอบกันอยู่มากกว่าหนึ่ง มันจึงสามารถเปลี่ยนรูปได้ เช่นเดียวกันกับการเปลี่ยนแปลงรูปของวัตถุธาตุ ฉะนั้นจิตก็ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าจิตหรือวิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ก็มีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา โดยท่านพุทธทาสได้แสดงพรรณนาไว้ดังนี้.

(๒) พระพุทธเจ้าตรัสว่า สพุเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ทุกขลักษณะหมายถึงลักษณะแห่งความทุกข์ มีความหมายจำแนกได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ ตามตัวพยัญชนะทุกขัง แปลว่า ทนได้ยาก และทุกขังแปลว่า น่ารังเกียจ น่าร่อใจ ที่นี้จะพิจารณาถึงความแตกต่างกันระหว่างความหมายทั้ง ๒ ประเภทดังต่อไปนี้^{๕๒}

คำว่า ทุกข์ ในความหมายทนายานั้น หมายถึงความรู้สึกเจ็บปวดหรือทนทุกข์ทรมานในชีวิตนั้น ๆ ซึ่งเป็นความทุกข์ที่มีอยู่เป็นประจำในสิ่งที่มีชีวิต และมีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ๆ โดยความเป็นของตน โดยเฉพาะก็ได้แก่ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งเป็นความทุกข์ตามสภาพปกติของสรรพสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งทุกข์อันเกิดขึ้นเพราะค้นหา อุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้แก่ความไม่ได้สมความปรารถนานั้นเอง ทุกข์ในลักษณะนี้หมายถึงความรู้สึกทุกข์ทรมารของสังขารที่มีวิญญาณครอง และประกอบอยู่ด้วยค้นหาอุปาทานโดยเฉพาะ และทุกข์ ที่แปลว่า น่ารังเกียจ น่าร่อใจนั้นหมายถึงความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวง คือสรรพสิ่งมีชีวิตและไร้ชีวิต ล้วนแต่มีลักษณะแห่งความเป็นเช่นนั้น รวมความว่า สรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป อย่างไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อสิ่งใดมีลักษณะแห่งการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวเช่นนั้น ย่อมถือว่าสิ่งนั้นไม่ได้เป็นอิสระแก่ตัวเอง ย่อมตก

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ชีวิตเหนือทุกข์, หน้า ๒๔.

อยู่ภายใต้อำนาจการปรุงแต่งผลักดัน บีบคั้นของสิ่งอื่น ๆ อย่างหาที่สิ้นสุดไม่ได้ นี่ก็ความทุกข์ที่ปรากฏแก่รูปธรรมทั้งหมด.

ส่วนวิญญูณขั้นนี้ เป็นสังขารประเภทนามธรรม ถึงแม้ว่าจะเป็นสิ่งไร้ความเป็นขึ้นเป็นก้อน เป็นค้อนเหมือนรูปขั้น แต่ก็ยังมีความเป็นสังขารธรรม เช่นเดียวกันรูปขั้นโดยไม่ผิดแปลกแตกต่างหรือมากน้อยกว่ากันเลย ยิ่งกว่านั้นสังขารธรรมประเภทนี้ มีกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง คือความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไปนั้น ดำเนินไปอย่างรุนแรงยิ่งกว่าความเปลี่ยนแปลงของรูปขั้นมากนัก มีความไวในความเปลี่ยนแปลง เพราะไร้เนื้อหาเป็นขึ้น หรือเป็นของหนักเหมือนรูปธรรม ลักษณะแห่งความเปลี่ยนแปลงของมันจึงเป็นไปอย่างรวดเร็วดุจสายฟ้า วิญญูณนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน ถ้าบุคคลใดใครผู้หนึ่งเกิดหลงผิดยึดเอาวิญญูณนี้เป็นตัวตนเที่ยงแท้ถาวร ผู้นั้นย่อมไม่อาจจะเข้าใจลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ของวิญญูณได้ วิญญูณเป็นสังขารธรรมที่มีสิ่งอื่นปรุงแต่ง และเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจของการปรุงแต่งนั้น รวมความว่าวิญญูณมีความทุกข์^{๕๓} ได้แก่ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสถานะเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้น กดคั้นขัดแย้ง ที่จากความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป และความเสื่อมสลายตัวของสังขารทั้งหลาย และมีความหมายครอบคลุมเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ทั้งในลักษณะที่เป็นความทุกข์ทรมานในตัวเอง.

(๓) พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัพเพ ธมมา อนัตตา แปลว่า ธรรมทั้งปวงทั้งหลายเป็นอนัตตา อนัตตลักษณะ แปลว่า ลักษณะแห่งความไม่ใช่ตัวตน หรือไม่มีตัวตน ได้แก่ลักษณะของสิ่งทั้งปวง ไม่มีส่วนใดที่ควรยึดถือว่าเป็นตัวตน^{๕๔} และคำว่าธรรม ที่กล่าวในอนัตตาแห่งใดรลักษณะ ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายกว้างมากที่สุด ไม่จำกัดขอบเขตว่าเป็นสิ่งใด ๆ ในบรรดาและมีไม่มีทั้งหมด แต่เมื่อจะกล่าวให้สั้น ๆ ที่เหมาะสมที่จะอธิบายในที่นี้ก็มี ๒ ประเภท คือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง สร้างสรรค์ และสิ่งที่ไม่มียปัจจัยอะไรปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างว่า สังขตธรรม และ อสังขตธรรม ซึ่งครอบคลุมความหมายของธรรมได้ทั้งหมดทั้งสิ้น. เมื่อกล่าวโดยปรกติแล้วสรรพสิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน สัมพันธ์กันเป็นตามเหตุปัจจัยที่ว่างเปล่าจากตัวตน ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ ดังปรากฏอยู่ในพระสูตรคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า^{๕๕} “อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก คินฉาบ และหม้ายมุง มีช่องว่างแหวะล้อมย่อมเรียกกันว่า บ้านเรือนฉันใด อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแหวะล้อมย่อมเรียกกันว่าเป็นคน (รูป) ฉะนั้น”.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ(เงื่อม อินฺทปญฺโญ), คำสอนผู้บวชพระราชาศิวลัทธิสมบูรณ, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๓๔), หน้า ๒๒๕.

^{๕๕} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

เมื่อพูดถึงสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้นเมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่ คงตัวยั่งยืนอยู่อย่างคงที่เรียกกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงปวัตติคือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือขั้นปวัตติคือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆ ล้วนมีการเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการคือ^{๖๖}

๑) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแกนอยู่. ๒) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น. ๓) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นเป็นกระบวนการธรรม คือนามรูป. ๔) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการ คือรูปและนามแบ่งย่อย ๆ ออกไปมากมาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกันและกันระหว่างกระบวนการธรรม คือนามรูปด้วย. รวมความได้ว่า^{๖๗} วิญญาณที่เป็นอนัตตานั้น หมายถึงวิญญาณที่ถูกปรุงแต่งกลายมาเป็นความคิด ความเจตนา ความอยาก ความปรารถนา เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระแสแห่งรูปธรรมและนามธรรมจันใด ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการนั้น จันนั้น ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์ ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง .

สรุปความว่าวิญญาณในไตรลักษณ์ หมายถึงสิ่งที่เรียกว่านามธรรมชนิดหนึ่ง ที่เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่ง หรือกระบวนการทั้งหมดของสังขารทั้งหลายทั้งปวงแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งมีลักษณะแห่งความเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์บีบคั้นบังคับ ด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่คงตัว และความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบทอดต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับสลาย เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยในสภาพดังต่อไปนี้ คือ ๑) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลาย ๆ องค์ประกอบทุกอย่างหรือกระบวนการทั้งหมดไม่คงที่คืออนิจจตา. ๒) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย ๆ ต้องผันแปรไปทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่คงตัวคือทุกขตา. ๓) ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้นไม่มีตัวตนแกนถาวรที่จะบังการต้องเป็นตามเหตุปัจจัยไม่เป็นตัวตนคืออนัตตา.

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๕๓.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ, ชีวิตเหนือทุกข์, หน้า ๓๕.

๒.๒.๓) เรื่องวิญญูณกับนิพพาน

คำว่า วิญญูณ ๆ นี้ มันมีได้หลากหลายความหมาย การที่วิญญูณเป็นได้หลายรูปแบบ นั้น ก็เพราะมันมีลักษณะเป็นนามธรรม ในความเป็นนามธรรมของวิญญูณนี้เอง จึงไม่ปรากฏว่ามี รูปร่างให้มองเห็นได้ด้วยตาเนื้อ แต่จะปรากฏก็ต่อเมื่อมีตาปัญญา ที่เรียกว่าธรรมจักขุเท่านั้น ส่วน วิญญูณที่นี้ ท่านพุทธทาสมุ่งหมายเอาโรคชนิดหนึ่งคือโรคทางวิญญูณ^{๕๔} ซึ่งเป็นโรคของสติ ปัญญา สรรพโรคนี้ล้วนขึ้นตรงต่อโรคทางวิญญูณ โรคทางกายก็ขึ้นอยู่กับโรคทางวิญญูณ โรคทางจิตก็ขึ้นอยู่กับโรคทางวิญญูณ โรคของสัตว์มีหลายอยู่ด้วยกันหลายระดับ พระพุทธเจ้าผู้ทรง เป็นแพทย์ผู้เชี่ยวชาญในทุกโรค ดังคำภาษาบาลีว่า “สพฺพโลกคิกิञฺจโก”^{๕๕} แปลว่าเป็นแพทย์ผู้ เยียวรักษาสัตว์โลกทั้งปวง หมายถึงว่าเป็นแพทย์ เป็นหมอของโลกทั้งปวง รวมสั้น ๆ ว่า โรคทั้งหมดมีอยู่ ๓ ชนิด คือ ๑) โรคทางกาย. ๒) โรคทางจิต. ๓) โรคทางวิญญูณ. ด้วยเหตุนี้เองทุกโรคจึงขึ้นอยู่กับโรคทางวิญญูณทั้งสิ้น

คำว่าโรค^{๕๖} แปลว่า เครื่องเสียบแทง หรือทนต์ทุกข์ทรมาน หมายถึงทิ่มแทงมีอยู่ทั้งกาย และจิต อาการของโรคทางวิญญูณจะแสดงออกมาทางกาย ซึ่งก็เสียบแทงหรือทิ่มแทงร่างกาย โรคทางจิตก็เสียบหรือทิ่มแทงจิต เพราะฉะนั้น คำว่าโรค ในความหมายสั้น ๆ ก็เป็นสาเหตุแห่งความ ผิดปกติ หรือเหตุแห่งความวิปริต การเป็นโรคทางกาย ก็มีความผิดปกติทางร่างกายยังพอสทนได้ โรคทางจิต นอกจากจะเสียบแทงจิตแล้ว ยังรุกรามเสียบแทงลงมาถึงทางร่างกายด้วย แต่โรคทาง วิญญูณ ยังรุกรามไปไกลกว่านั้น ซึ่งมีความผิดปกติแล้ว ยังมีความทนทุกข์ทรมานให้ตัวมันเอง และจะแสดงตัวออกมาทางจิต แสดงตัวออกมาทางร่างกายในที่สุด.

ลักษณะอาการของโรคทางวิญญูณที่ปรากฏในยุคนี้นี้ พอสรุปดังต่อไปนี้^{๕๗}

ระดับที่ ๑ แสดงตัวออกมาในลักษณะของความเป็นทาสของวัตถุ พุทธศาสนาเรียกว่า เป็นทาสของอารมณ์ ชี้นำตรงลงไปว่าเป็นทางเนื้อหนัง สวามีภักดีบูชาวัตถุ หมายถึงวัตถุของ กามารมณ์ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วพุทธศาสนามีได้หมายถึงตัวเนื้อหนัง แต่หมายถึงกามารมณ์ เพราะว่ากามารมณ์ชนิดต้องอาศัยเนื้อหนังเป็นที่ตั้ง เป็นที่ทำงาน หรือทำหน้าที่ของวิญญูณ ในยุค ปัจจุบันนี้กำลังตกเป็นทาสของวัตถุ ชาวโลกจะไม่คิดถึงสิ่งอื่นใดนอกจากผลประโยชน์จากวัตถุ ด้วยเหตุนี้ จึงพากันตั้งหน้าตั้งตากอบโกยวัตถุในประเทศตนยังไม่พอ ก็ต้องแสวงหากอบโกยเอา

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), เศกิจฉกธรรม, หน้า ๑๗.

^{๕๕} เรื่องเคียวกัน, หน้า ๓.

^{๕๖} เรื่องเคียวกัน, หน้า ๒๒.

^{๕๗} เรื่องเคียวกัน, หน้า ๘๖.

จากประเทศอื่น ถ้าเขาไม่ยอมให้ ก็ต้องหาวิธีการ ซึ่งเป็นกลอุบายที่จะปราบปรามหรือจะเอาโดยตรง โดยอ้อมโดยไม่รู้สึกตัว เพราะต่างฝ่ายนิยมวัตถุ กระทำต่อกันในทุกรูปแบบ โลกนี้จะเป็นโรคที่เลียบแทง อยู่ทั่วทุกหัวระแหง อย่างน่าสะพึงกลัวที่สุด.

ระดับที่ ๒ แสดงตัวออกมาในด้านของพัฒนาเศรษฐกิจคือการ “กินดี อยู่ดี” เมื่อฟังดูแล้วก็เข้าท่าดี มีเสน่ห์ชวนให้พิศวาท กระตุ้นความรู้สึกของประชาชนได้ดี แต่เมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว กลับกลายเป็นว่าส่งเสริมการกิน การอยู่ ในรูปแบบการกินคืออยู่ดีออกไปอย่างไม่มีขอบเขต จนกลายเป็นอบายมุข การอยู่ดีกินดีกลับกลายมาเป็นแหล่งอบายมุข จนเต็มบ้านเต็มเมืองอย่างน่ากลัวเป็นที่สุด เพราะว่าเดี๋ยวนี้เด็ก ๆ ก็ถูกเลี้ยงดูกันอย่างอยู่ดีกินดี อุดมสมบูรณ์ หรือนักเรียน นักศึกษาต่างก็มุ่งหมายเพื่อการอยู่ดีกินดีทั้งนั้น ต้องการมีเงิน มีทรัพย์สิน มีเกียรติศักดิ์ศรี และมีครอบครัวอย่างน้อยก็ต้องการกินคืออยู่ดีกันทางปากทางท้อง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ควบคุมไม่ได้เพราะสิ่งที่เรียกว่ากิเลส ตัณหา อุปาทานนั้นขยายตัวออกไปอย่างไม่มีขอบเขต การกินคืออยู่ดีของมนุษย์มันขยายออกไปอย่างไม่มีขีดจำกัดตัวอย่างเรื่องปัจจัย ๔ แต่เดี๋ยวนี้หลาย ๆ เรื่องมันขยายออกไปเรื่อย ๆ อย่างไร้มาตรฐาน.

ระดับที่ ๓ แสดงออกมาในลักษณะของโลกาภิวัตน์คือการพัฒนาสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องพัฒนา หรือทำสิ่งที่มีมันเกินความจำเป็น และนับวันจะมีมากขึ้นทุกที ในยุคปัจจุบันโลกกำลังก้าวหน้าในทางการศึกษา การค้นคว้า การประดิษฐ์ จนกระทั่งขนาดใหญ่ที่เรียกว่าอุตสาหกรรม แต่แล้วทำให้เกิดผลไม่มีขึ้นอีกทางหนึ่ง จากการก้าวหน้าอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด หรือมันเกินความจำเป็น การก้าวหน้าของวงการแพทย์ ก้าวหน้าอย่างน่าอัศจรรย์ขนาดเปลี่ยนเครื่องอะไหล่ของคน เหมือนกับเปลี่ยนเครื่องอะไหล่รถยนต์ แต่แล้วก็ลืมว่าไม่ได้ทำให้มนุษย์มีความสุข แต่ทำให้เกิดความยุ่งยากมากขึ้นเกินความจำเป็น ไม่ยอมตายในกรณี หรือในสถานะที่ควรจะยอมตาย เป็นเรื่องที่น่าเศร้ามากที่สุด ตัวอย่างเช่นเปลี่ยนหัวใจ อย่างนี้ได้ผลไม่คุ้มค่า เป็นการสร้างความยุ่งยากให้เกิดขึ้นเกินความจำเป็น ควรจะแก้ไขส่วนที่จำเป็นที่ควรจะแก้ไข เมื่อถึงเวลาตาย ก็ควรให้ตายไปด้วยความสงบ อย่างไปกระตุ้นไว้ อย่าให้ตายไม่ลง พระพุทธศาสนาต้องการให้ตายอย่างมีสติสัมปชัญญะ อย่างไม่ประมาท ต้องการให้มีสติสัมปชัญญะท่ากาสะก็รู้สึกตัวอยู่ก็ดับจิต ดับลงไปเหมือนกับปิดสวิทช์ไฟหรือดับตะเกียง อย่างนี้ถือว่าเป็นผู้มีแสงสว่าง เป็นผู้เอาชนะมัจจุราชคือผู้ชัยชนะต่อความตาย ด้วยหลักการที่กล่าวมาโรคทางวิญญูณจึงเป็นสาเหตุของโรคทั้งปวง.

โรคทางวิญญูณเป็นต้นเหตุของโรคร่างกาย^{๑๐๒} เพราะว่าโรคทางวิญญูณ ก็คือโรคที่จิตใจไม่ได้รับความเป็นอิสระจากการบีบคั้นของสิ่งแวดล้อมอยู่มากเกินไป นี้เรียกว่าโรคทางวิญญูณ ซึ่งก็เป็นสาเหตุให้เกิดโรคทางร่างกายต่าง ๆ ขึ้น โดยวิญญูณนี้ถูกกิเลส ตัณหา อุปาทาน

^{๑๐๒} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), เสด็จฉกธรรม, หน้า ๓๓๔.

บีบคั้นอยู่ตลอดเวลา มีความวิตกกังวลอยู่เสมอ ถึงขั้นรู้สึกก็มี ไม่รู้สึกก็มี ความวิตกกังวลของมนุษย์นี้มีได้ทั้งรู้สึกเป็น (conscious) และเป็น (sub-conscious) ก็มี เพราะฉะนั้น ความวิตกกังวลนั่นเองเป็นต้นเหตุของโรคทางร่างกายโดยตรง เช่น โรคหัวใจ เบาหวาน ความดันสูง

รวมความว่าต้นเหตุแห่งโรคทั้งปวงนั้นก็คือโรคทางวิญญาณนั่นเอง เพราะวิญญาณไม่มีอิสระจากความขำขี้ของโรคภายนอก (ตามคุณ ๕) จึงเต็มไปด้วยความวิตกกังวล ทั้งที่เป็น (conscious และเป็น sub-conscious). ภาวะความไม่มีโรคแห่งชีวิต^{๑๐๓} หมายถึง ความไม่มีโรคเป็นลาภสูงสุด ในที่นี้ก็หมายถึงโรคทางวิญญาณนั้น ครองนี้หมายถึงความไม่มีโรคทางวิญญาณ มากกว่าที่จะหมายถึงโรคทางร่างกาย ถึงแม้ว่ามนุษย์จะไม่มีโรคทางร่างกายก็ตาม แต่ก็ต้องมีโรคทางวิญญาณอยู่ด้วยกันทุกคน เพราะว่าโรคทางวิญญาณนี้เลียบแทงอย่างลึกซึ้งกว่าโรคทางร่างกาย และก็เป็นมูลเหตุของโรคทางร่างกายทุกชนิด เมื่อมีรากเหง้าเชื้อโรคคือกิเลส แล้วมันก็ง่ายที่จะเป็นโรคทางร่างกายทุกชนิด โดยเฉพาะความวิตกกังวล ซึ่งเป็นเรื่องของโมหะ ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงต้องการกำจัดโรคทางวิญญาณฝ่ายวิญญาณโดยเฉพาะนั่นเอง มิได้มีความหมายที่จะรักษาโรคทางร่างกายแต่ประการใด และก็มีไข่เป้าหมายที่พระพุทธองค์ทรงค้นคว้าเพื่อจะนำมาดับทุกข์เลย การที่พระองค์พยายามศึกษาค้นคว้าจนพบนั้นก็คือความดับทุกข์ทางจิตวิญญาณหรือการพัฒนาจิตวิญญาณจนบรรลุนิพพานนั่นเอง.

คำว่า “นิพพาน” เป็นได้ทั้งเหตุทั้งผล และเป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมาย โดยเหตุนี้จะแปลได้หลายความหมาย คือแปลว่า^{๑๐๔} “การดับ เครื่องดับ ที่ดับ หรือผลแห่งการดับ” หมายถึงการดับความร้อนให้เย็นลงทางวัตถุ และทางนาม โดยเฉพาะทางนามธรรม หมายถึงเครื่องมือแห่งการดับรากเหง้าของกิเลส คือโลภะ โทสะ โมหะ เมื่อดับแล้วเกิดผลเป็นความเย็นสบายนี้เรียกว่านิพพานเป็นผลคือความเย็นสงบชั่วนิรันดร์.

ภาวะแห่งนิพพานและการนิพพาน^{๑๐๕} ได้ปรากฏขึ้นแก่ชาวโลกเป็นครั้งแรก เพราะการอุบัติขึ้นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เข้าถึงความดับสนิทแห่งความร่ำร้อนเป็นต้น การเกิดขึ้นของพระองค์คือการประสูติ ตรัสรู้ และการปรินิพพาน รวมกันทั้ง ๓ อย่างนั่นเอง ฉะนั้นการประสูติ การตรัสรู้ และการปรินิพพาน จึงเป็นเรื่องเดียวกัน รวมเข้าด้วยกันแล้วประกาศชัยชนะของโลก ในการที่มีผู้เอาชนะความร่ำร้อน ความเลียบแทง และความผูกพันของโลก ด้วยเหตุนี้ นิพพานจึงได้เรียกว่า ดับเย็นสนิทของสิ่งที่ร่ำร้อน ชีวิตเป็นของร้อน ๆ วิญญาณ ผัสสะ และเวทนาทั้งหมดที่

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒.

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), นิพพานคือจุดหมายปลายทางชีวิต, (กรุงเทพฯ :

อาศัยอายตนะภายในและภายนอกเหล่านี้ ซึ่งเป็นตัวชีวิต และเป็นของร้อน และก็ร้อนเพราะไฟ มี ราคะ โทสะ โมหะ ความเย็นสนิทของสิ่งเหล่านี้ เพราะไม่ถูกไฟทั้ง ๓ กองเผาให้ร้อนนั่นคือ นิพพาน ฉะนั้น นิพพาน ก็คือความเย็นสนิทของชีวิต ซึ่งเคยเป็นร้อนมาก่อนนั่นเอง ประโยชน์สูงสุดของมวลมนุษย์ก็คือนิพพาน^{๑๐๖} ในปัจจุบันนี้มีความเข้าใจผิดเกี่ยวกับพระนิพพานว่ามีสอนกันแต่ในพุทธศาสนาเท่านั้น^{๑๐๗} แต่ที่แท้จริงแล้ว คำว่านิพพาน มีอยู่ก่อนพุทธศาสนา เพราะว่ามีท่านผู้รู้ที่อธิบายเรื่องความเย็น เช่นพวกโยคี มุนี ฤาษีบางท่านทำปฐมฌานได้ก็เรียกว่า นิพพาน นำมาสอนให้คนนับถือว่านั่นคือนิพพาน ต่อมาฤาษี มุนีก็ค้นพบทุคดียฌาน คดียฌาน และก็ค้นพบจตุตถฌาน เรื่อยมาจนถึงอรุณภูมิเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นที่สุดก็เรียกว่านิพพาน จนกระทั่งถึงสัญญาเวทยิตนิโรชชนิดที่ไม่สิ้นอาสวะ สัญญาเวทยิตนิโรชของพวกฤาษีมุนีก็ยึดมั่นเอาเป็นนิพพาน.

ครั้งต่อมามีคนมาทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า นิพพานของพระองค์เป็นอย่างไร? พระองค์ตรัสว่า ไม่ ไม่ใช่อย่างนั้น ความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะเป็นนิพพานแท้ รวมความว่า พระนิพพาน หมายถึงการสิ้นกิเลส สิ้นกองแห่งทุกข์ทั้งปวง แบ่งตามระดับขั้นที่สามารถทำกิเลส คัณหา อุปาทานให้เบาบางและทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้งปวงได้ต่อไปนี้^{๑๐๘} ขั้นที่ ๑ ความประจวบเหมาะชั่วคราวทำให้รู้จักความไม่มีกิเลสในบางครั้งโดยบังเอิญ ภาษาบาลีว่า “ตทกนิพพาน” ซึ่งแปลว่า ความที่ไม่ถูกกิเลสรบกวน เพราะความประจวบเหมาะของสิ่งแวดล้อมชั่วขณะหนึ่ง นิพพานขั้นนี้เป็นกุปปธรรมคือกลับกำเริบได้อีก เพราะว่ายังไม่ถึงที่สุด ขั้นที่ ๒ ภาษาบาลีว่า “วิกขมภวนิพพาน” นี้ไม่ปล่อยตามความประจวบเหมาะคือมีความสามารถในการบังคับจิตได้เท่าไรก็มีได้มากเท่านั้น แต่แล้วก็ยังไม่พ้นจากการเป็นของชั่วคราว ซึ่งมีลักษณะที่ข่มบังคับจิตไว้ได้ แล้วก็ป็นกุปปธรรมคือกำเริบไปสู่ความไม่สงบอีก ขั้นที่ ๓ ภาษาบาลีว่า “สมุจฺเจทนินิพพาน” แปลว่าเฉียบขาด เค็ดขาดลงไป นี่ถึงถึงการที่ทำให้กิเลสจริง ๆ สิ้นไปด้วยการถูกตัดรากเหง้า คัดเหตุปัจจัยของมัน.

รวมความว่า ภาวะแห่งนิพพานหรือการนิพพานเป็นจุดหมายปลายทางของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งชาวโลกควรจะต้องขบขวยเพื่อพัฒนาวิญญูญาณ สามารถที่จะขบกระดัดจิตของตนให้สูงขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นอิสระจากกิเลส คือมีความเป็นเสรีภาพในคำณจิตใจ ไม่ถูกกกดั้น บีบคั้นจากความทุกข์ทั้งปวงอีกต่อไปคือเป้าหมายสูงสุดของชีวิตนั่นเอง(นิพพาน).

สรุปความว่าวิญญูญาณกับนิพพานสัมพันธ์กันเพราะมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางเดินของวิญญูญาณ คำว่า มรรค หรือทางในที่นี้ ประสงค์เอาทางวิญญูญาณ หรือทางจิตใจ ไม่ใช่ทางวัตถุ คือ

^{๑๐๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), อคัมมยตาปริทัศน์, (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๖), หน้า ๓.

^{๑๐๗} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ฟ้าดาวระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์(ตอน๒), หน้า ๔๔.

^{๑๐๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), เศกกิจฉกรรณ, หน้า ๓๕๑-๓๕๓.

ถนนหนทางดังที่ใช้เดินกันอยู่ นั้นเป็นทางฝ่ายวัตถุ หรือรูปธรรม แต่ว่าทางที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนานี้ คือทางเดินของวิญญาน พุทธบริษัทต้องเป็นผู้นำทางวิญญาน เพื่อจูงวิญญานของชาวโลกให้สูงขึ้นไป เป็นศาสนาแห่งปัญญาที่มีทางเดินของวิญญานให้ชาวโลกหลุดพ้นออกไปจากวิญญูสงสาร เข้าสู่นิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของสรรพสัตว์ทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น มีไว้สำหรับทุกฝ่าย ทั้งฝ่ายโลกิยะ และฝ่ายโลกุตตระ ให้ชาวโลกนำไปใช้ถูกต้อง มันเป็นวิถีเข้าสู่ นิพพาน และเป็นทางเดินของวิญญานนั่นเอง.

๒.๓ หลักการพัฒนาวิญญาน

การพัฒนาวิญญานนี้ ดั้งเดิมเป็นมรดกของอินเดีย^{๑๐๕} วิธีการพัฒนาวิญญานทุกวิธีที่ใช้กันอยู่ในพุทธศาสนานี้ ครั้งแรกเกิดขึ้นที่ประเทศอินเดีย ตั้งแต่ขั้นต้น คือขั้นต่ำที่สุด แล้วค่อยพัฒนาสูงขึ้น ๆ จนถึงยุคเกิดพระพุทธเจ้า การพัฒนาวิญญาน จึงพัฒนาก้าวหน้าถึงที่สุด แล้วก็กลายมาเป็นมรดกวัฒนธรรมชาวพุทธโดยปริยาย แต่วิธีการพัฒนาวิญญานนี้ ได้นำมาด้วยกันหลายสาย สายจากประเทศทางยุโรปตะวันตก ชาวไทยไม่ได้รับมรดกจากสายนี้ รวมทั้งจากประเทศจีนที่ถือว่าเป็นแหล่งกำเนิดแห่งวัฒนธรรมตะวันออกสุด ประเทศไทยได้รับมรดกในด้านหลักวิธีการพัฒนาวิญญานจากอินเดีย จากเอเชียโดยตรง ซึ่งถือว่าเป็นหลักวิธีการที่เหมาะสมสำหรับชาวเอเชียด้วยกัน ชาวอินเดียนั้นมีความรู้ทางวัฒนธรรมในเรื่องของการพัฒนาวิญญานจนถึงขั้นสูงสุด คือนับตั้งแต่รูปฌาน อรูปฌาน ไปจนถึงขั้นเป็นสัญญาเวทิตถิโร^{๑๐๖} แต่เป็นชนิดที่ยังไม่หมดสิ้นอาสวะเสียทีเดียว แต่ก็ถือว่าเป็นขั้นสูงมากทีเดียว ซึ่งไม่นานนักจะบรรลุพระนิพพาน แต่ชาวไทยซึ่งเป็นพุทธบริษัทแท้ ๆ กลับไม่ได้รับผลประโยชน์อันประเสริฐนั้นเลย ดังคำมีพังเพยว่า “ใกล้เกลือกินด่าง” ใกล้เกลือกินด่าง หมายถึงมีเกลือก แต่ไม่กินเกลือก แต่กลับไปกินด่าง เหมือนคนไทยมีการศึกษาค้นคว้า แล้วก็นำไปสอนในเรื่องนี้ แต่กลับกลายเป็นว่าไม่สามารถรับผลประโยชน์อันประเสริฐนี้ เพราะว่าพุทธบริษัทในปัจจุบันไม่รู้จักพระนิพพาน. การพัฒนาวิญญานก็มีหลักธรรมที่เป็นแก่นแท้ของพุทธศาสตร์คือไตรสิกขา มรรคมีองค์ ๘ หรือวิปัสสนาภาวนาเหล่านี้เป็นต้น ซึ่งเป็นอุปกรณ์เครื่องมือสำหรับพัฒนาจิตวิญญานโดยเฉพาะ.

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๐), หน้า ๒๒.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

๒.๓.๑ ไตรสิกขา คำว่า ไตรสิกขา ก็คือ สิกขา ๓ นั่นเอง คำว่า สิกขา^{***} แปลว่าตนเอง เห็นเอง เห็นด้วยตนเอง หรือศึกษา แปลว่า ดูซึ่งตัวเอง, มองเห็นคนเดียว ซึ่งมีความหมายถึง จะต้องมองดูตัวเอง พิจารณาในภายในตัวเอง สังเกตเห็นเอง แล้วก็จะปรากฏชัดแจ้งโดยตัวเอง และเพื่อตัวเอง เมื่อมองดูตัวเอง แล้วก็เข้าสู่ภาคการปฏิบัติ คือลงมือประพฤติปฏิบัติโดยตนเอง เพราะฉะนั้น การศึกษาที่แท้จริง จะต้องมองดูตัวเอง พิจารณาภายในตัวเอง สังเกตเห็นเอง และสามารถมองเห็นธรรมชั้นสูงสุดด้วยตัวเอง คือแจ่มแจ้งเฉพาะตน ดังคำว่าปัจจุตัง คือเห็นได้เฉพาะตัวนั่นเอง.

คำว่าสิกขา^{***} แปลว่าการศึกษา การฝึกปรือและฝึกอบรม ได้แก่วิธีปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกฝนอบรมกาย วาจา ใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ นิพพาน เนื้อหาสาระอันเป็นสิ่งประเสริฐคือความหลุดพ้น ที่มีอยู่ในรูปแบบของสิกขา ๓ มีความหมายโดยสังเขปดังต่อไปนี้คือ^{***}

๑) ศีลสิกขา คือการฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีความสุขจิตทางกาย วาจา และอาชีวะ(Training in Higher Morality) ซึ่งเป็นการดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้อื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา.

๒) สมาธิสิกขา คือการฝึกอบรมจิตใจ สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนสมาธิ (Mental Discipline) ซึ่งเป็นการพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง.

๓) ปัญญาสิกขา คือการฝึกฝนอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ (Training in Higher Wisdom) เป็นการพิจารณา รู้จักและเข้าใจ รู้เท่าทันธรรมดาของสังขารทั้งหลาย คือรู้จักวางใจเป็นกลางวางท่าทีให้สุภาพ และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม มีจิตใจเป็นอิสระเสรี ไร้ทุกข์ และความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องไม่แยกออกจากกันของไตรสิกขานี้ ซึ่งมองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวันกล่าวคือ^{***} เมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อในความบริสุทธิ์ของคน ไม่หวาดหวั่นต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่อริ และไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวาย จิตใจจึงปลอดโปร่งสงบแน่วแน่มั่นคงต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำทุกอย่าง การคิดการพินิจพิจารณา

^{***} พุทธทาสภิกขุ (เจ้าม อินทปญฺโญ), อดัมมยตาปริกัสน์, หน้า ๓๓๘.

^{***} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๑.

^{***} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๓.

^{***} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๑.

การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ก็ยิ่งชัดเจนเป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไป ที่ขั้นจะให้เกิดญาณรู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัดอาสวะกิเลสได้ ก็ยังต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิ แน่วแน่ยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่าง ๆ ได้หมดเหลือแต่อารมณ์ที่กำหนดไว้ ทำการเพียงอย่างเดียว ซึ่งโดยความหมายอย่างกว้างเป็นอันเดียวกับทรรณะของท่านพุทธทาส.

ท่านพุทธทาสวิจารณ์ไว้ว่า^{๑๙} สมัยปัจจุบันการศึกษา เป็นระบบแบบสุนัขหางด้วน (ขาดสมดุล) หมายความว่า การศึกษาในระบบที่ไม่สมดุล ซึ่งมุ่งเน้นศึกษากันอยู่แต่ในรูปธรรม (วัตถุ นิยม) พัฒนากันแต่ด้านร่างกาย เพื่อจะให้อยู่ดีกินดี เมื่อเป็นเช่นนี้ยิ่งศึกษาหรือพัฒนามากเท่าไร ก็ยิ่งเพิ่มความทุกข์เดือดร้อนมากเท่านั้น ยิ่งฉลาดในทางวัตถุก็ยิ่งมีทุกข์ การวิ่งไปตามมายาของวัตถุ ที่ตัวสร้างขึ้นเองนั้นเป็นกระแสนหนึ่ง ซึ่งมีอยู่สำหรับให้ความคิดของมนุษย์เดินไปตามนั้น เพราะฉะนั้นมนุษย์ยิ่งฉลาดในการที่สร้างวัตถุ เพื่อตัวเองจะได้ยึดมั่นถือมั่น ยิ่งหลงไหลในผลงานของตัวเอง นี่เรียกว่ายิ่งฉลาดก็คือนิ่ง มนุษย์ใช้สติปัญญาไปในทางที่ไม่ถูกต้อง เป็นความรู้ที่เจริญขึ้น แต่มนุษย์เองกลับตกเป็นทาสของวัตถุ รวมความได้ว่าใครศึกษาเมื่ออยู่ ๓ ระดับด้วยกัน ดังนี้ คือ

๑) ระดับศีล เพื่อให้เป็นฐานที่จะรองรับความเป็นสมาธิ เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงถือศีลเพื่อความเป็นสมาธิ ระดับสมาธิเพื่อไม่เป็นสัพพัตตปราคาส แต่กลับกลายมาเป็นสมาธิ เพื่อเป็นพื้นฐานรองรับปัญญา และเป็นบันไดขั้นแรกของการพัฒนาวิญญานที่จะก้าวขึ้นไปสู่ระดับสมาธิต่อไป.

๒) ระดับสมาธิ ก็เพื่อความ เป็นสมาธิที่ถูกต้อง บริสุทธิบริบูรณ์ แล้วก็จะ เป็นรากฐานของการพัฒนาวิญญานในระดับปัญญาต่อไป.

๓) ระดับปัญญา คือตัววิปัสสนา ในการเห็นแจ้งแจ้งตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นการมองเห็นอย่างละเอียดลึกซึ้ง เห็นแจ้งชัดเจนสามารถหลุดพ้นไปจากความลึกลับ มองเห็นตามที่เป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ เป็นญาณุตสัมมปปปัญญาเป็นเครื่องมือสำหรับเจาะแทงทะลุความลึกลับ พบไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเพื่อปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิตคือนิพพาน.

๒.๓.๒ ภาวนา คำว่า ภาวนา^{๒๐} แปลว่าการทำให้เจริญ หรือ การพัฒนา ซึ่งหมายถึง การฝึกฝนอบรมจิตให้เข้มแข็ง และสามารถนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นกัมมณียะ ซึ่งแปลว่า จิตที่ฝึกอบรมดีแล้ว ย่อมสมควรแก่การงาน เพราะฉะนั้น คำว่าภาวนา ก็คือการพัฒนาชีวิตให้เจริญ ยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามระดับขั้นนั่นเอง ตรงกับที่ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกกล่าวไว้ว่า คำว่า ภาวนา^{๒๑} แปลว่าการฝึกปรือจิต และปัญญาคือฝึกฝนอบรมจิตให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่าง ๆ และให้มีปัญญา

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมปาฏิโมกข์ (เล่ม ๒), (กรุงเทพมหานคร : สวนจตุสม มุลนิธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๗.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมะเล่มน้อย, หน้า ๓๕.

^{๒๑} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๔๗.

รู้เท่าทันสังขารทั้งหลาย รู้เท่าทันโลก และชีวิต หรือมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ภาวนานี้ก็คือสมาธิ และปัญญาในไตรสิกขา กล่าวอีกทีก็ว่า สมาธิภาวนา และปัญญาภาวนานั้นเอง.

เมื่อกล่าวถึงเนื้อหาสาระของการฝึกฝนอบรมวิญญูณหรือเรียกอีกอย่างว่า จิตตภาวนา ซึ่งหมายถึงการพัฒนาชีวิต ก็มีอยู่ด้วยกัน ๒ ชั้น คือ^{๑๑๔}

(๑) การพัฒนาชีวิตชั้นภายนอก คือพัฒนาคน ซึ่งต้องพิจารณาถึงลักษณะอาการของบุคคลที่จะได้รับการพัฒนา เมื่อกล่าวโดยสังเขปก็มีอยู่ ๔ จำพวกคือ

พวกที่ ๑ เรียกว่า อุกุณฺติตถุญฺญ คือพวกที่เฉียบแหลม มีความเฉลียวฉลาดมาก พอพูดขึ้นมาเท่านั้น เขาก็เข้าใจหมด เข้าใจมากกว่าคำที่พูดด้วยซ้ำไป เช่นเด็กอัจฉริยะ แต่ว่ามีน้อย.

พวกที่ ๒ เรียกว่า วิปจิตถุญฺญ พวกนี้ต้องการคำอธิบาย จะสังเกตเห็นได้ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่บางคนพูดคำเดียวรู้เรื่องแล้วก็ทำตาม แต่เด็กหรือผู้ใหญ่บางคนพูดคำเดียวยังไม่เข้าใจ และไม่ทำตาม ต้องอธิบายอีกจึงเข้าใจแล้วก็ทำตาม.

พวกที่ ๓ เรียกว่า เนยฺย เป็นพวกที่พอจะนำไปได้ แต่ก็ต้องลากถูกันมากหน่อย หมายความว่าปัญญาทึบ แต่พอที่จะฝึกฝนอบรมได้บุคคลประเภทนี้มีมากในยุคปัจจุบัน.

พวกที่ ๔ เรียกว่า ปทปรม คือพวกนี้เหลือที่ใครจะนำไปได้หมายความว่ามีความถ่องอย่างยิ่ง แต่ไม่แน่เสมอ ถ้าได้พบกับผู้ที่เสียดละอดทน เพื่อจะแก้ไขให้ชนเหล่านี้ดีขึ้น.

(๒). การพัฒนาจิตก็คือการพัฒนาชีวิตภายใน หรือการพัฒนาวิญญูณนั่นเอง ซึ่งมุ่งพัฒนาเจาะจงไปที่จิต หรือตรงจุดเฉพาะจิต ซึ่งเป็นการเจาะระบบวิญญูณ ก็จะต้องพิจารณาเข้าไปสู่จุดศูนย์กลาง เพื่อจะแก้ไขจุดศูนย์กลาง อันเป็นจุดแห่งความสมดุลที่สำคัญเรียกว่า พัฒนาวิญญูณ ซึ่งเป็นส่วนที่ละเอียดอ่อน และเป็นสิ่งที่ยากลำบากมาก เพราะว่ามันลึกซึ้ง เพราะฉะนั้นการพัฒนาชีวิตที่แท้จริงก็คืออยู่ตรงการพัฒนาจิตวิญญูณนี้เอง. รวมความว่า ภาวนาก็คือการพัฒนาซึ่งมีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ^{๑๑๕} ๑. พัฒนาร่างกาย. ๒. การพัฒนาจิตใจของคน. ๓. การพัฒนาวิญญูณหรือสติปัญญา.

สรุปความว่าหลักการพัฒนาวิญญูณก็คือไตรสิกขา มรรคมีองค์ ๘ หรือวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น ซึ่งเป็นอุปกรณ์เครื่องมือสำหรับพัฒนาจิตวิญญูณโดยเฉพาะ การพัฒนาวิญญูณแม้จะมีอยู่หลายรูปแบบก็ตาม แต่ในที่นี้ท่านกล่าวไว้อย่างสมบูรณ์ที่สุด คือไตรสิกขา ได้แก่ระบบ

^{๑๑๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมะเด่นน้อย, หน้า ๑๓๓, ๑๓๔.

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), อคัมมยตาปริทัศน์, หน้า ๓๒๖-๓๒๗.

ศีล ระบบสมาธิ ระบบปัญญาตนเอง การพัฒนาจิตแม้จะมีหลายรูปแบบก็ตาม จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของฝึกฝนอบรมจิตหรือพัฒนาวิญญูณอยู่ที่การดับทุกข์ทั้งปวงได้ และแก้ปัญหาก็ทุกอย่างนั่นเอง.

๒.๔ สรุปวิเคราะห์ความต่างของวิญญูณในพระไตรปิฎก และท่านพุทธทาส

วิญญูณในพระไตรปิฎกส่วนมากจะอธิบายเรื่องกรรมภพ กรรมชาติ หมายความว่า โดยหลักการใหญ่ก็เอาวิชชา กับสังขารเป็นอดีตเหตุ ในอดีตชาติ แล้วเอาวิญญูณ นามรูปอายตนะ ผัสสะ เวทนาเป็นปัจจุบันเหตุคือในชาติปัจจุบัน แล้วเอาตัณหา อุปาทาน กับภพส่วนที่เป็นกรรมภพนี้ มาเป็นปัจจุบันเหตุ ในชาติปัจจุบัน แล้วก็เอาภพส่วนที่เป็นอุปัติภพ กับชาติขรามรณะนั้นไปเป็นอนาคตผลคือในชาติหน้า จึงเป็นลักษณะกรรม ๓ ภพ ๓ ชาติ หรืออีกอย่างหนึ่งก็เอาอาการต่าง ๆ ทั้ง ๑๑ อาการนั้นเป็นกิเลสบ้าง เป็นกรรมบ้าง เป็นวิบากบ้าง คือวิชาเป็นกิเลสใน อดีตชาติ สังขารเป็นกรรมในอดีตชาติ แล้ววิญญูณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบากทั้งหมดในชาติปัจจุบัน ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสในชาติปัจจุบัน แล้วภพส่วนที่เป็นกรรมภพ ก็เป็นกรรมแห่งปัจจุบันชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงเป็นชาติในอนาคต ส่วนภพที่เป็นอุปัติภพ กับชาติ ขราทก็กลายเป็นวิบากในชาติอนาคต ก็เลยได้เป็นอดีตชาติ ปัจจุบันชาติ อนาคตชาติ เป็น ๓ ภพ ๓ ชาติ การอธิบายอย่างนี้เรียกว่าวิญญูณในปฏิจจสมุปบาทจึงคร่อมไว้ถึง ๓ ภพ ๓ ชาติ ซึ่งในสายเดียวกันกินเวลา ถึง ๓ ภพ ๓ ชาติ ซึ่งเป็นการอธิบายอยู่ในรูปแบบของบุคคลาธิฐาน ก็มีบุคคลเป็นที่ตั้ง หรือมีอัตตาของเป็นภาษาคนเป็นรูปแบบ รวมความว่าวิญญูณในพระไตรปิฎกจะเน้นภาคทฤษฎี คือมีความเห็นว่าวิญญูณจะเกิดได้ก็ต้องมีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ บิคารมารการ่วมประเวณี ๑ มารดาอยู่มีฤๅ ๑ และก็มีคันธัพพะคือสัตว์ที่จะมาปฏิสนธิวิญญูณ ๑.

ท่านพุทธทาสมีแนวความคิดที่แตกต่างไปจากพระไตรปิฎกพอสรุปดังนี้คือ วิญญูณในปฏิจจสมุปบาททั้งสายนั้นไม่แยกเป็น ๓ ภพ ๓ ชาติ หรือกรรมภพ กรรมชาติ อย่างที่เข้าใจกันในภาษาคน วิญญูณในปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องแสดงข้อเท็จจริงของความทุกข์ ทั้งที่เกิดและที่ดับ ไม่ใช่แสดงเรื่องคนที่เป็นเจ้าของความทุกข์ ซึ่งหอบหิ้วความทุกข์ข้ามภพ ข้ามชาติ คนที่เป็นเจ้าของความทุกข์ไม่มี เกิดความทุกข์โดยไม่ต้องมีผู้ทุกข์ ฉะนั้นวิญญูณในปฏิจจสมุปบาทจึงมุ่งแสดงความเกิดและดับแห่งความทุกข์ ไม่ได้แสดงตัวบุคคลที่เป็นเจ้าของความทุกข์ที่เกิดและดับ.

ที่ว่ากรรมภพ กรรมชาตินั้นไม่สามารถอำนาจผลประโยชน์ได้ ปฏิบัติก็ไม่ได้ จ้ำจายยังเป็นนักปราชญ์ที่รู้จักตัวเอง ส่วนปฏิจจสมุปบาทที่ปฏิบัติได้นั้นมันสามารถอำนาจผลประโยชน์คือดับทุกข์ได้ ไม่ข้องแวะกับสัตสคติทฎฐิหรืออันทคาคาทิฎฐิ วิญญูณในปฏิจจสมุปบาทไม่มีตัวคนเที่ยวล่องลอยอยู่ตามนภากาศ. เป็นอริโย เป็นอัครตัญญุติโคเป็นของประเสริฐเต็มไปด้วยประโยชน์สูงสุด.

บทที่ ๓

แนวความคิดเรื่อง “วิญญาณ” ของอริสโตเติล

๓.๑ แนวความคิดเรื่อง “วิญญาณ” ของอริสโตเติล

๓.๑.๑ นิยามความหมาย

คำว่า วิญญาณ(Soul) หมายถึงหลักการสำคัญเบื้องต้นของชีวิต^๑(Life principle) และคำว่า ชีวิต นอกจากจะหมายถึง ความสามารถในการกินอาหารได้เองแล้ว (self - nutrition) ยังมีอำนาจทำให้เจริญเติบโต (growth) และเสื่อมสลายไป^๒(decay) คำนี้ยังตรงกับคำว่า ไชคี (Psyche) ซึ่งหมายถึงลมหายใจ (Breath) ด้วย ที่มีความหมายอย่างนี้ก็เนื่องจากเกิดการสังเกตเห็นว่าลมหายใจเป็นลักษณะของการมีชีวิต สิ่งมีชีวิตย่อมต้องมีลมหายใจ เพราะฉะนั้นลมหายใจจึงเป็นเครื่องหมายแห่งการมีชีวิต ไชคีก็เป็นวิญญาณชนิดหนึ่งที่วิวัฒนาการหรือเปลี่ยนแปลงสภาพมาจากโซล (Soul) อริสโตเติลได้ให้ความหมาย ไชคี(Psyche) ว่า “สิ่งมีชีวิตเกิดมาจากสสารไม่มีชีวิต เมื่อประกอบกันเข้าเป็นรูปร่างแล้วจะมีวิญญาณเข้ามาสิงสถิตอยู่ วิญญาณนั้นประกอบด้วยธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ จากนั้นสิ่งไร้ชีวิตแบบง่าย ๆ นี้ จะเปลี่ยนแปลงไปเป็นสิ่งมีชีวิตที่มีรูปร่างสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นจนกลายมาเป็นมนุษย์” ด้วยเหตุนี้เองอริสโตเติลจึงกล่าวว่า วิญญาณมิได้เป็นอิสระออกจากร่างกาย ทั้งที่มีได้เป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย แต่ว่าอาศัยอยู่ในร่างกายนี้แหละปรากฏตัวออกมาทำหน้าที่ ความหมายแท้จริงเรื่องนี้ อริสโตเติลให้ทรรศนะว่า มันคือจุดหมายของพฤติกรรม (Entelechy) จุดหมายนี้เองที่เป็นตัวชี้บ่งว่าวิญญาณมิได้แยกออกไปจากร่างกาย ทั้งที่มีได้เป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย ด้วยเหตุนี้ ปรัชญาของอริสโตเติลจึงจัดว่า เป็นอัตตาค้นปรมัตถ์ อัตตาคณิคนี้ประณีตยิ่งนักยากที่จะเข้าใจได้ ดังที่จะได้ศึกษากันต่อไปข้างหน้า.

บรรจบ บรรณรุจิ มีแนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณ (Soul) ของอริสโตเติล โดยที่บรรจบ บรรณรุจิ ได้มีทรรศนะว่า^๓ การศึกษาเรื่องจิต หรือวิญญาณของปรัชญาฝ่ายตะวันตกยุคกรีกโบราณ

^๑ Guthrie, W. K. C, Psychology of Greek, (Cambridge University Press op cit 1990), p. 227.

^๒ Idid, pp. 282-283.

^๓ Encyclopaedia Britannica, The Metamor Phosses of Apuleius, 18/663, 3/664.

^๔ บรรจบ บรรณรุจิ, จิต, มโน, วิญญาณ, (กรุงเทพฯ : จรูญการพิมพ์ ๒๕๓๓), หน้า ๑๕๕.

จะเห็นได้จากทฤษฎีปรัชญาตะวันตกกรีกโบราณ ซึ่งได้กล่าวถึงเรื่องจิต หรือวิญญาณ ในลักษณะที่แตกต่างกันออกไปแต่ละลัทธิ แต่เมื่อก้าวโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่าจุดหมายของปรัชญาตะวันตกกรีกโบราณ ก็เพื่อต้องการทำตัวเองให้เป็นอิสระ หรือต้องการเข้าถึงตนเองอย่างแท้จริง ปรัชญาตะวันตกกรีกโบราณเรียกชื่อธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งมีอำนาจทำให้วัตถุทั้งหลายรวมตัวกันอยู่ได้ เคลื่อนไหว และสามารถรับรู้อารมณ์ได้นานาชนิดว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นศัพท์ชื่อของวิญญาณที่ใช้เรียกในภาษาปรัชญาตะวันตกกรีกโบราณ และยังมีศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ วิญญาณ(Soul) อยู่ถึง ๖ ชื่อ ไมนด์ (Mind), โซล (Soul), สปีริต(Spirit), เนาส์ (Nous), คอนเชียสเนส (Consciousness), ฮาร์ท (Heart).

กล่าวโดยสรุปว่า วิญญาณ หมายถึง สาระแห่งชีวิต ซึ่งมีสภาวะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. ภาวะนิรันดร์ (eternality)
๒. ภาวะนามธรรมซึ่งแตกต่างกับร่างกาย และแยกออกจากร่างกายได้
๓. ภาวะสิ่งสูงสุดที่ควบคุมความเป็นไปของโลก (World Soul) เช่นเดียวกับ จิตหรือวิญญาณของแต่ละบุคคลที่ควบคุมความเป็นไปในชีวิตของคนนั้น ๆ.

๓.๑.๒ ความสำคัญของวิญญาณ

อริสโตเติลให้ทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องความสำคัญของวิญญาณไว้ในหนังสือ a Anima ซึ่งได้กล่าวถึง a Anima ว่ามันเป็นชื่อสัตว์เคร่งฉาน และ (On the Soul) หมายถึงวิญญาณตัวเดิมของมนุษย์ที่อยู่ในสภาวะเป็นสัตว์เคร่งฉานเช่นนกหรือแมลง และต่อมาสัตว์เหล่านั้นก็ได้วิวัฒนาการกลายมาเป็นคน รวมความแล้วในเทพนิยายกรีกโบราณ โซล(Soul)ก็คือวิญญาณที่มีตัวคนเป็นสัตว์เคร่งฉาน ซึ่งต่อมาจะวิวัฒนาการกลายมาเป็นมนุษย์ ซึ่งมีข้อสังเกตโดยทั่ว ๆ ไป วิญญาณมีความสำคัญอยู่ ๓ ประการ ซึ่งใช้ในการให้นิยามวิญญาณ ที่เป็นมรดกสืบต่อกันมา โดยความสำคัญที่เป็นพื้นฐานของวิญญาณ ก็คือ^๖

๑. เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวได้ด้วยตัวของมันเอง มีการยืนยันว่าวัตถุส่วนมากมีตัวการที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวตัว บางสมมติฐานก็บอกว่า ส่วนมากแล้วมันเป็นเชื้อพันธุ์ที่ดี และกายทิพย์ก็มีลักษณะโปร่งใส

๒. เป็นแบบที่เป็นหลักการของชีวิต ซึ่งซึมซาบอยู่ทั่วไปจนกระทั่งชีวิตตั้งแต่ระดับชั้นสูงสุดจนถึงระดับต่ำสุดด้วย วิญญาณมันมีความสามารถรวมกันอยู่ได้ ความคิดซึ่งเป็นรูปที่ไม่

^๖ Aristotle, De Anima (on the soul), (Published by Penguin book L.T.D First published 1986), p.150.

เปลี่ยนแปลงและไม่มีตัวตน เมื่อวิญญาณไม่มีวันตาย มันจึงไม่หมดสิ้นไปเหมือนร่างกาย แต่อาจจะไปอยู่ที่อื่น ซึ่งไกลออกไปก็ได้.

๓. ธาตุรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิด หรือการรับรู้เมื่อถูกสัมผัสหรือถูกการกระทบ และวิญญาณเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสามารถแยกออกจากร่างกายได้ ไม่แตกดับ และไม่รวมกับร่างกาย เมื่อถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไขคือร่างกาย วิญญาณก็ปรากฏตามที่เป็นจริง.

สรุปความว่า ความสำคัญของวิญญาณมี ๓ ระดับด้วยกัน และมีอยู่เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ดังต่อไปนี้^๑

๑) วิญญาณพืช (Vegetative Soul) เป็นวิญญาณชั้นต่ำสุด เพราะในบรรดาสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมด พืชเป็นสิ่งที่มีชีวิตชั้นต่ำสุด ความสำคัญที่โดดเด่นซึ่งแสดงให้เห็นว่าพืชมีชีวิตก็คือ การเจริญเติบโต และการกินอาหารได้เอง อำนาจที่สามารถทำให้พืชเจริญเติบโต และกินอาหารได้เอง ด้วยการรับสัมผัสที่แฝงอยู่ในรูปของพฤติกรรมเคลื่อนไหวอย่างปรกติมันจะแสดงปรากฏการณ์อย่างเจียบ ๆ คือมีลักษณะการ โน้มเอียงออกไปหาแสงแดดของพืชบางชนิด.

๒) วิญญาณสัตว์ (Animal Soul) สัตว์เป็นสิ่งที่มีชีวิตที่อยู่ในระดับสูงกว่าพืช ความสำคัญที่เป็นจุดเด่นของสัตว์ที่สูงกว่าพืช ก็คือพฤติกรรมเคลื่อนไหวไปตามความรู้สึกของตน (Movement) และพฤติกรรมต่าง ๆ นั้นก็แสดงออกมาจากความรู้สึกที่เป็นสัญชาตญาณเดิม.

๓) วิญญาณมนุษย์ (Rational Soul) มีความสำคัญที่เป็นจุดเด่นชัดเจน ก็คือการใช้สติปัญญาพิจารณาด้วยเหตุผล มนุษย์เรานอกจากจะมีวิญญาณของพืช และวิญญาณของสัตว์อยู่ในตัว แล้วก็ยังมีวิญญาณที่เป็นรูปแบบของตนเอง นั่นคือการใช้เหตุผล ด้วยเหตุนี้ วิญญาณมนุษย์จึงสูงสุด.

๓.๒ การตีความเรื่องของวิญญาณ

สัมฤทธิภาวะของวิญญาณ (entelechy) เราอาจพิจารณาความหมายของentelechy ที่ อริสโตเติลได้ใช้ในถึงความสงสัยเกี่ยวกับสัมฤทธิภาวะวิญญาณ ๒ ประเด็น ดังนี้คือ^๒

ประเด็นที่ ๑ ก็คือสภาพที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งบรรลุถึงสสารัตถะ(essence) ของตนโดยสมบูรณ์ เช่นการที่เมล็ดมะม่วงงอกออกเป็นต้นและเติบโตจนแตกดอกออกผลได้ ถือว่าเมล็ดมะม่วงบรรลุถึงสสารัตถะของมะม่วงแล้ว ในทำนองเดียวกันลักษณะจิตของมนุษย์ ซึ่งได้สะสมความรู้จากประสบการณ์ วิญญาณนี้คือจิต (tabula rasa) ซึ่งมีลักษณะเป็นกระดานว่าง (ดำ หรือขาว) เมื่อเขียนสีอะไรลงบนกระดานดำหรือขาว มันก็จะปรากฏออกมาตามสีที่เขียนลงไป หมายความว่าวิญญาณจะ

^๑ Encyclopadia Britannica, The Metamor Phosses of Apuleius, 3/644, 17/759.

^๒ Willim S. Sahakian, History of Phillosiphy, (Copyright 1968), p. 72.

ปรากฏตัวออกมาขณะทำหน้าที่ คือรับรู้สึกเท่านั้น ดังนั้นลักษณะของวิญญาณนี้จึงไม่ใช่ถาวร แต่กลับตกอยู่ภายใต้อำนาจเงื่อนไข คือร่างกาย และคล้ายคลึงกับวิญญาณของสัตว์อื่น เพราะความรู้สึกต้องอาศัยร่างกายนี้ มันจึงทำหน้าที่ได้ และถูกต้องโดยสมบูรณ์

ประเด็นที่ ๒ ก็คือในชีวิตินิยม (Vitalism) หมายถึง พลังชีวิต ในทรรศนะตรงนี้ถือว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของสิ่งมีชีวิตนั้นสืบเนื่องมาจากพลังชีวิตที่บันดาลให้สิ่งมีชีวิตดำรงอยู่ได้หรือพัฒนาตัวเอง นักชีวิตินิยมมีหลักความเชื่อที่สำคัญตรงกัน เช่นอาการเคลื่อนไหวของสิ่งมีชีวิต พลังชีวิตเป็นพลังที่ไม่มีรูปร่าง มองไม่เห็น จับต้องไม่ได้ พลังชีวิตทำให้สิ่งมีชีวิตมีลักษณะพิเศษ สิ่งมีชีวิตไม่อาจอธิบายได้ด้วยอาการของวัตถุนิยมหรือสสารนิยม ในทำนองเดียวกันมันเป็นแรงจูงใจอันสำคัญ และจุดประสงค์หรือจุดมุ่งหมาย เพื่อชีวิตของตัวเอง หมายความว่าร่างกายทำหน้าที่ เพื่อสนองความต้องการของวิญญาณ ซึ่งเป็นธรรมชาติขั้นต่ำของมนุษย์ และได้ประสานกับเหตุผลคือวิจารณ์ญาณ วิจารณ์ญาณนี้เป็นแรงขับเคลื่อน ที่ควบคุมสิ่งอื่น ๆ ของวิญญาณนั้น ซึ่งไม่มีที่สิ้นสุด หมายถึงว่าวิญญาณคงมีอยู่ก่อนเกิด และคงมีอยู่หลังความตายแล้ว ลักษณะของวิญญาณทั้ง ๒ ประเด็นนี้ ทำให้เรารู้ว่าสัมฤทธิภาวะเป็นลักษณะของวิญญาณประเด็นที่ ๒ ส่วนสัมฤทธิภาวะที่ปราศจากความถึกเป็นลักษณะของวิญญาณประเด็นที่แรก ถึงจะอย่างไรก็ตามวิญญาณประเด็นที่ ๒ ก็ยังไม่สมบูรณ์แบบ ถึงแม้ว่ากระบวนการกำหนดรู้จะสามารถเข้าใจถึงแก่นสารของวิญญาณก็ตาม แต่วิญญาณก็ยังไม่เหมือนจิตของพระผู้เป็นเจ้าอยู่นั่นเอง เพราะมันเป็นเพียงความดั่งมันอยู่กับความตรึกตรองเท่านั้น.

ตามทรรศนะของอริสโตเติล พระผู้เป็นเจ้าคือสิ่งที่อยู่นิ่ง แต่การนิ่งของพระองค์ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหวขึ้นในบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลาย และทำให้แปรเปลี่ยนถึงขั้นสมบูรณ์ พระองค์ไม่ได้สร้างเนื้อสารให้เกิดรูป แต่เป็นเหตุเฉพาะการเคลื่อนไหวของรูปซึ่งสร้างจากเนื้อสาร พระองค์ไม่ใช่ส่วนใดส่วนหนึ่ง และไม่ใช่ความเคลื่อนไหวรวมกัน หรือประมวลกันเป็นพระรูปบริสุทธิ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับโลกที่จะดำรงอยู่ แต่พระองค์ทรงอยู่พ้นโลก และเป็นแบบอย่างความดีงามให้โลกเคลื่อนไหวมุ่งไปหาหมายถึงว่าสวรรค์ก็คือสถานที่สมบูรณ์ที่สุดมีอำนาจถาวร ในขณะที่โลกก็คือภาวะที่ต้องการ ไม่สมบูรณ์ พกพร่องอยู่เป็นนิจ และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงทนถาวร เหมือนพระผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นอยู่นิรันดร์.

คำว่าวิญญาณ(Psyche)ในความหมายเดิมเป็นภาษากรีก ซึ่งปรากฏอยู่ในเทพนิยายของกรีกโบราณ และต่อมาถือว่าเป็นจิต หรือวิญญาณ (anima) เป็นภาษาละติน ซึ่งแปลว่า สัตว์ หมายถึงวิญญาณดั้งเดิมของมนุษย์ ที่อยู่สภาพเป็นสัตว์เครื่องจानตามนิทานกรีกโบราณ แต่ทั้ง ๒ ชื่อ ก็มี

ความหมายอย่างเดียวคือเชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีตัวตนที่สถิตอยู่ในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น” เพราะดูเหมือนว่าไม่มีสิ่งแตกต่างระหว่างอินทรีย์(วิญญาณ)ในช่วงสุดท้ายของชีวิต และร่างกาย (วัตถุธาตุ) ที่ตายใหม่ ๆ นักปรัชญาเมธีทั้งหลายเริ่มต้นที่สมัชเพลโต เขาก็ได้ยืนยันว่า วิญญาณเป็นส่วนประกอบอินทรีย์ที่ไม่มีตัวตน เพราะสิ่งที่เป็สสาร(ร่างกาย)เท่านั้นที่แตกสลายได้ เพลโตได้ใช้ความไม่มีตัวตนของวิญญาณเป็นพื้นฐานความเป็นอมตะของวิญญาณ ทั้งเพลโตและอริสโตเติลไม่คิดว่ามนุษย์เท่านั้นที่มีวิญญาณ พืชก็มีวิญญาณด้วยเช่นกัน อริสโตเติลกำหนดให้สัตว์ และต้นไม้เป็นสิ่งที่มีวิญญาณ เพราะท่านทั้ง ๒ ได้แสดงการกระทำกับสิ่งที่มีชีวิตบางอย่าง แต่อริสโตเติล มีความเห็นแตกต่างจากเพลโต โดยที่อริสโตเติลได้คัดค้านความเห็นในการแบ่งแยกจากสปีชีส์หนึ่งออกไปเป็นอีกสปีชีส์หนึ่ง หรือจากร่างกายหนึ่ง ไปเป็นอีกร่างกายหนึ่งหลังความตายของวิญญาณ อริสโตเติลยังไม่เชื่อในเรื่องความสามารถแยกวิญญาณออกจากร่างกาย เช่นความอยู่รอดของชีวิต หมายความว่าถ้าวิญญาณไม่เป็นส่วนหนึ่งร่างแล้ว ชีวิตก็อยู่ไม่ได้เช่นกัน และการทำหน้าที่ของวิญญาณโดยปราศจากร่างกายแล้วก็ได้ไร้ผลเช่นกัน.

นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสที่ชื่อเคส์การตส์ (Descartes) ได้คัดค้านอริสโตเติลว่ามนุษย์เท่านั้นที่มีวิญญาณ ส่วนนอกจากนั้นทั้งหมดไม่มีวิญญาณ และวิญญาณก็เป็นสภาวะที่ไม่มีตัวตน แต่สามารถทำให้เป็นอิสระได้ ถึงแม้ว่าร่างกายของมนุษย์จะตกอยู่ภายใต้อำนาจกฎแห่งร่างกายก็ตาม เช่นอยู่ในอำนาจความคิด ความรู้สึก ความต้องการ และการกระทำทุกอย่าง จะอย่างไรก็ตาม วิญญาณก็ยังถูกเชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีตัวตนซึ่งทำให้รู้สึกตัวที่แบกแบะประสบการณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ให้เป็นประสบการณ์ของบุคคลทั้งที่ที่เป็นคนคนเดียวกัน และแตกต่างกันเป็นลักษณะเฉพาะบุคคล หรือลักษณะต่อเนื่องของบุคคลนั้นตลอดเวลา.

นักปรัชญาพวกควอลลิสต์ (Dualist) ได้แย้งว่า วิญญาณ กับร่างกายต้องแตกต่างกันเพื่อจะได้อธิบายความรู้สึกตัวและเป็นอมตะนิรันดร์. พวกนักวัตถุนิยมแย้งว่าความรู้สึกตัวเป็นผลทั้งหมดของกระบวนการทางร่างกายที่สลับซับซ้อนเท่านั้น. พวกนักจิตวิทยาให้ความหมายวิญญาณว่าเป็นคำนิยามที่ชอบใช้เป็นทางการว่าวิญญาณเป็นเหมือนรูปแบบของร่างกายที่สำคัญต่อชีวิต^{๙๙} จิตวิทยาก็เป็นสาขาของธรรมชาติวิทยา ที่จริงอริสโตเติลได้ประยุกต์รูป และสสารตามทรรศนะของกรีกเกี่ยวกับวิญญาณว่าเป็นสิ่งสำคัญ และเป็นต้นเหตุของชีวิต ถึงแม้ว่าการบำรุงและการขยายพันธุ์ของพืชก็มีผลกระทบต่อวิญญาณ ความตั้งใจของอริสโตเติลเกือบทั้งหมดเน้นไปที่เรื่องจิตวิทยาในความรู้สมัยใหม่ ให้เรื่องทั่วไปเกี่ยวกับธรรมชาติ และจำนวนความสามารถรู้แจ้งที่สำคัญของ

^{๙๙} w. c. m, The Cambridge Dictionary of Philosophy, no place, p. 40.

^{๙๐} Ibid, p. 41.

วิญญาณ งานต่อมาของเขาโดยมากคือการรวบรวม (Parva naturalia) ได้ประยัคต์ทฤษฎีทั่วไปเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางจิตวิทยามากมาย จากความทรงจำ และการระลึกความฝัน ความลึกลับ และความตื่นเต้น.

วิญญาณคืออินทรีย์ภาพที่ซับซ้อน อินทรีย์โดยเฉพาะที่เป็นสิ่งแตกต่างของบุคคลสามารถรับรู้วัตถุ ดังเช่น สายตาจับสี จมูกสัมผัสรับกลิ่น การได้ยินเสียง และจิตรับรู้จักรวาล รูปของอินทรีย์คือกลุ่มเฉพาะส่วนของวัตถุซึ่งสามารถทำหน้าที่ในลักษณะเหล่านี้ เช่น เด็กมีความสามารถทำสูตรเรขาคณิต อริสโตเติลชี้ให้เห็นสมรรถพล ๒ ชนิด คือความสามารถ และความเป็นจริง เด็กที่ทำสูตรเรขาคณิตได้ก็เพราะมีความสามารถ ความสามารถข้อแรกที่มีในเด็กนั้น เพราะเขามีสปีชีส์ที่เหมาะสม ความสามารถข้อแรกสามารถรู้ได้โดยผ่านประสบการณ์ และการฝึกฝน ความรู้ตามความประสงค์การฝึกฝนก็คือความสามารถข้อที่สอง และสามารถตรึงครองบางส่วนของความรู้ เช่นความสามารถข้อแรกตามกฎหมายธรรมชาติของร่างกายอันซับซ้อน อินทรีย์เป็นวิทยาการถูกแบ่งตามความเจตจำนง เช่นความเจตจำนงรับรู้ จัดไว้ใน ๓ ชนิดทั่วไป ความรับรู้พิเศษ เช่นสี และเสียงรับรู้โดยตรงด้วยความรู้สึกเฉยเท่านั้น และไม่ผิดพลาดอีกด้วย ความรับรู้พิเศษนี้ยังแบ่งเป็น ๕ ชนิด เช่นการเห็น การได้ยินเสียง กลิ่น การลิ้มรส และการสัมผัส ส่วนความรู้สามัญ เช่นรูปร่างและการเคลื่อนไหวรับรู้โดยตรงจากความรู้สึกมากกว่าหนึ่ง ความรับรู้พิเศษและความรับรู้สามัญทั้ง ๒ อย่างนี้ ความเหมาะสมในการรับรู้เพราะว่ามันมีเหตุผลตรงในระบบการรับรู้.

สรุปความว่า วิญญาณเป็นอินทรีย์สสาร^{๙๙} เพราะสามารถรับรู้จุลหยาบ นอกจากสสารจุลหยาบเหล่านี้ไม่มีอะไรเหมือนกับรูปเฉพาะของปลาโต จักรวาลตามความเห็นอริสโตเติลนั้นนำมาซึ่งการมีอยู่ของวิญญาณโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง โดยสะท้อนบทบาทในการรับรองอำนาจทางความคิด จิตไม่มีอวัยวะ มันมิใช่รูป ดังนั้นวิญญาณ จึงต่างกับอินทรีย์ เพราะไม่ได้อาศัยร่างกาย อย่างไรก็ตาม จิตคิดถึงเป้าหมาย เช่นรูปซึ่งคล้ายกับบางสิ่งที่เป็นตัวแทนภายใน และสิ่งเหล่านี้ก็คือพื้นฐานของร่างกาย เพราะมันอาศัยการจินตนาการ จิตจึงอาศัยร่างกายน้อยมาก การเปลี่ยนแปลงธรรมชาติจิตตามความเห็นของอริสโตเติล เพื่อแยกแยะบางสิ่งของจิตซึ่งทำทุกสิ่งจากบางสิ่ง อริสโตเติลได้แนะนำความแตกต่างที่พิเศษระหว่างความเข้าใจที่ว่องไวและสงบ อาจกล่าวได้ว่าสิ่งแรกนั้นสามารถแยกจากร่างกาย ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ และความเข้าใจนั้นต่างกันมาก บางคนอาจนับว่ามันไม่เกี่ยวข้องกัน แต่ต่างกับการกำหนดรู้ซึ่งอาศัยวัตถุภายนอก ดังนั้นไม่ใช่จิตที่กระทบ อริสโตเติลจึงต้องการกลไกที่สามารถทำให้เราเกิดความคิดอย่างอิสระ ในความเข้าใจบทบาทหน้าที่นี้เป็นการ

^{๙๙} Ibid, p. 42.

กคคันน้อยกว่าในภาวะปัญญาทางความคิด รวมความว่าความเชื่อหลักของ(vitalism)วิญญาณมนุษย์ มีอยู่ ๔ ภาวะด้วยกันคือ

๑) การสำแดงออกของพลังชีวิตอย่างหนึ่ง เช่นพลังทะยานแห่งชีวิต (elan Vital) มีในสิ่งมีชีวิตนั่นเอง.

๒) ลักษณะพิเศษจับต้องไม่ได้ มีแห่งเหตุผล เพื่อบรรลุปเป้าหมาย แก่ใจตนเองพิชาน (consciousness).

๓) ลักษณะพิเศษนี้ไม่มีอยู่ในสรรพสิ่งไร้ชีวิต.

๔) สรรพสิ่งมีชีวิตไม่สามารถให้เหตุผลได้ด้วยหลักการของจักรกลนิยม (mechanism) นอกจากนี้พลังวิญญาณนี้มีอยู่เป็นอยู่ด้วยตนเอง เป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับร่างกายที่พลังวิญญาณนี้ให้มีชีวิต และเป็นพลังสร้างสรรค์(creative misus)หรือพลังวิญญาณผลักดันให้พุ่งขึ้นเบื้องบน (upward thrust) พลังวิญญาณนี้ก่อให้เกิดวิวัฒนาการขึ้นกล่าวคือมีการเปลี่ยนแปลงโดยจับพลังผลักดันให้เกิดภาวะที่มีคุณภาพใหม่ ซึ่งต่างกับคุณภาพของสิ่งที่เป็นกำเนิดคือสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่.

๓.๒.๑ ลักษณะของวิญญาณ

ในโลกนี้พวกนักจิตนิยมให้ทรรศนะว่ามีลักษณะของวิญญาณนิยมอยู่ ๓ แบบ คือ^{๑๒}

๑. วิญญาณนิยมแบบกรีกโบราณโดยเฉพาะของเพลโต.
๒. วิญญาณนิยมแบบประสบการณ์ของเบิร์กเลย์ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓.
๓. วิญญาณนิยมแบบเยอรมันสมัยใหม่ และรูปแบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กัน.

นักปรัชญาตะวันตกฝ่ายวิญญาณนิยมให้ทรรศนะว่า “วิญญาณ และความรู้สึกรู้จักคิด วิญญาณนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับลักษณะพื้นฐานของความจริงมาก รูปกายจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีพฤติกรรมของวิญญาณ ซึ่งเป็นผู้กระทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ ลำดับของรูปกาย และเหตุการณ์เป็นขั้น ทุติยภูมิ รองจากลำดับของวิญญาณ และก็ขึ้นอยู่กับวิญญาณ กล่าวสั้น ๆ ว่า ฝ่ายจิตนิยมกล่าวว่าสัจนามธรรม หรือวิญญาณเกิดก่อน และเป็นสัจที่จริงกว่ารูปกาย”.

การที่จะอธิบายถึงลักษณะของวิญญาณก็ต้องทำความเข้าใจเสียก่อนว่า วิญญาณของมนุษย์ จัดเป็นวิญญาณวัตถุหรือไม่ ซึ่งถ้านับมันเป็นวิญญาณวัตถุ ก็คงที่ไม่ง่ายนักสำหรับการที่จะกล่าวถึงลักษณะของวิญญาณนั้น เพราะคำว่าวิญญาณ^{๑๓} (Spiritual) ก็ยากที่จะอธิบายให้แจ่มแจ้งได้

^{๑๒} อติศักดิ์ ทองบุญ, ภูมิอภิปรัชญา, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑๒.

^{๑๓} Keith Campbell, Body and Mind, (First published by Anchor Books 1970), p. 19.

มีหน้าคำดูเหมือนคำว่าวิญญาณนั้น มันก็ยังเป็นสิ่งที่ลึกลับ โดยสภาวะวิญญาณเองอยู่แล้ว เมื่อดูตามธรรมชาติของวิญญาณก็รู้สึกว่ามันมีลักษณะอะไร ๆ เป็นพิเศษอยู่มาก เมื่อเป็นดังนั้น ผู้ศึกษาควรเริ่มต้นศึกษาซึ่งเฉพาะแต่เรื่องของวิญญาณ โดยอาศัยความขัดแย้งของมันที่มีต่อวัตถุ วิญญาณ (วิญญาณธาตุ) เป็นสิ่งหนึ่ง ซึ่งไม่มีคุณภาวะที่เป็นแก่นสารอะไร สิ่งที่เขาหาไปก็คือแก่นสาร ซึ่งได้แก่มวลสาร ความจุ ปริมาณ อัตราความเร็ว และความหนาแน่นเป็นต้น.

นักปรัชญาทั้งหลายพยายามจะให้คำจำกัดความของวิญญาณ โดยที่พวกเขาได้มองในด้านการขัดแย้งกันกับเรื่องของแก่นสารว่า มันเป็นดังเช่น สุญญากาศ โดยแท้ และณ ตรงนี้ก็มีลักษณะภาวะความไร้แก่นสาร ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาสับสนมากยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก ก็คือว่าสิ่งที่เป็วิญญาณ มันมิได้ประกอบไปด้วยธาตุวัตถุธรรมดา มันมิใช่สิ่งที่เป็นไปตามกฎของวัตถุธาตุตามธรรมดา มันจึงยากแก่การสังเกต หรือพิจารณาเป็นอย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้เอง ผู้ศึกษาจึงต้องวินิจฉัยด้วยความระมัดระวังรอบคอบพอสมควร ยกตัวอย่าง เช่น แสงที่เป็นลำออกมานั้น มันมิได้ประกอบด้วยวัตถุธาตุธรรมดา และมันก็ไม่เพียงแต่จะเป็นความหนาแน่น ซึ่งมีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกับวัตถุผิวสีเทา พร้อมทั้งยังมีพฤติกรรมที่สอดคล้องตรงกับกฎของกายภาพ และมันก็ประกอบไปด้วยอนุภาคเล็ก ๆ มากมาย ซึ่งทำให้มันกลายเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่มนุษย์คาดเดาไม่ได้ว่า มันเป็สิ่งที่มีชีวิต หรือไม่มีชีวิต หรือว่ามันเป็นโลกของความว่างเปล่า เพราะฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ลำแสงนั้น มันเป็สิ่งที่ไม่มีวิญญาณแต่ประการใด แต่ถึงกระนั้นก็ตามลำแสงนั้น มันก็มีลักษณะเช่นเดียวกับสนามแม่เหล็กคือมันเป็นรูป(พลังงาน) ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับสิ่งมีชีวิตคือนามรูป(วิญญาณวัตถุ) และในขณะที่เดียวกันมันเป็นสิ่งไร้ชีวิตเพราะว่ามันตกอยู่ในโลกของความว่างเปล่า(ไม่มีเวลา) ซึ่งเป็นโลกของการบีบคั้น ขัดแย้ง และก็ถูกบดเบียดออกมาจากภพภาวะของพลังงาน(วิญญาณ) นั้น. รวมความว่า วิญญาณนั้นมีลักษณะเป็สิ่งเฉพาะของมัน ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งผู้ศึกษาจะต้องพิจารณาถึงคุณภาวะของวิญญาณถึง ๒ ด้าน คือด้านบวก และด้านลบ ถ้าไม่เช่นนั้นผู้ศึกษาจะหมดหนทางที่จะให้วิญญาณ (Spiritual) เป็นสภาวะใด สภาวะหนึ่งได้ สำหรับคุณภาวะด้านบวก นั้น มันมีคุณประโยชน์ในการให้ขอบเขตจำกัดความถึงลักษณะของวิญญาณ(Spiritual)ว่าจะต้องทำไปด้วยความระมัดระวัง เพื่อเป็นการรักษาไว้ ซึ่งแนวคิดที่ขัดแย้งกับสสาร(ขนาด รูปร่าง กิณเนื้อที่) เอาไว้คือจะต้องทำให้ดีที่สุด ในการที่จะหิบบกเอาลักษณะของแบบ ซึ่งไม่มีในสสาร และในการใช้ลักษณะจำเพาะของวิญญาณ(Spiritual)อันเป็นบทบาทให้เกิดประโยชน์ต่อแนวคิดของผู้ศึกษาเรา และคุณภาวะในค่านลบ ก็คือการที่ผู้ศึกษาจะหิบบกเอาลักษณะแบบซึ่งเป็นวิญญาณของมนุษย์ที่มีอยู่จริง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ดูเหมือนจะมี และก็ต้องพินิจพิจารณาเนื้อความให้กว้างครอบคลุมในทุกแง่มุม เพื่อที่จะได้รวบรวมข้อมูลทุกชนิด ทุกด้านของวิญญาณ ซึ่งผู้ศึกษามีความประสงค์จะพูดถึงให้ถูกต้องตามความเป็นจริงใกล้เคียงที่สุดมิฉะนั้น ก็จะทำให้ผู้ศึกษาเกิดความไขว่เขวไปได้โดยง่าย.

สรุปความว่าตามทฤษฎีอะริสโตเติลลักษณะของวิญญาณมีอยู่ ๔ ประการ คือ^{๙๔}

๑) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว.

๒) การเห็น (จรรวม) หรือเป็นสิ่งที่รวมความจริงเข้าด้วยกัน.

๓) เป็นสิ่งเชื่อมสัมพันธ์กัน ซึ่งเกิดจากการกระทำระหว่างแต่ละอย่าง หรือเป็นหลักการสำคัญเบื้องต้น.

๔) เป็นสิ่งรับรู้สีกทั่วไป หรือผลของการรับรู้สี^{๙๕} (Consciousness).

๓.๒.๒ วิญญาณทางอายตนะ

วิญญาณทางอายตนะ(The Psychic Hierarchy)^{๙๖} การเข้าสู่จุดหมายของผู้ศึกษาที่สงสัยในด้านวิญญาณทางอายตนะอย่างมีคสลับ เพราะความไม่เข้าใจในวิญญาณตามสภาวะของมันที่เป็นอยู่อย่างแท้จริง เช่นการรับรู้, การเห็น, การเคลื่อนไหวพิเศษ, การหยุดนิ่ง, การเชื่อมต่อกับสภาวะได้ด้วยตัวเอง, การเจริญเติบโตองงาม, และความแก่ชราภาพเหล่านี้เป็นคุณสมบัติพิเศษของวิญญาณทางอายตนะ(อินทรีย์) ด้วยเหตุผลนี้ สรรพสิ่งที่มีชีวิตมีพืชเป็นต้น จึงเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนว่าภายในพืชมีศักยภาพ และมีหลักการที่ถูกต้อง ตลอดไปจนถึงความงอกงาม และความแก่ ชรา เหี่ยวเฉา ทรุดโทรม ในทิศทางตรงกันข้าม เมื่อวิญญาณทางอายตนะ(อินทรีย์)สามารถแยกตัวออกจากสิ่งอื่น(ร่างกาย) แต่สิ่งอื่นกลับไม่สามารถแยกตัวออกจากความตายได้ แผลงนี้เองคือความเด่นชัดในวิญญาณทางอายตนะ เช่นกรณีพืชที่ว่าไม่มีศักยภาพอื่นใดนอกจากวิญญาณเท่านั้น สรรพสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เมื่อได้ชีวิตตามหลักการนี้ การสัมผัสของสัตว์จึงมีโดยปริยาย เพียงแค่อินทรีย์ทางด้านการกินอาหาร แยกออกจากอินทรีย์(ประสาท)ในการมองเห็น ดังนั้น การสัมผัสจึงแยกออกจากประสาทรับรู้อื่นๆ ในช่วงหนึ่ง เราจึงเรียก วิญญาณ ว่าเป็นหลักการสำคัญของสรรพสิ่งมีชีวิต เช่นการกินอาหาร การมองเห็น และอินทรีย์ทางปัญญา การเคลื่อนที่ ถึงอย่างไรก็ตามไม่ว่าจะเป็นวิญญาณ หรือบางส่วนของวิญญาณ และถ้ากล่าวถึงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง กรณีอย่างนี้ก็ยากที่จะมองเห็นการดำรงชีวิตอยู่ของพืชได้อย่างชัดเจน เพราะว่ามันมีการแบ่งตัวหรือแยกตัวจากกันและกัน และในตัวมันเอง ซึ่งเป็นภาวะจริงอย่างหนึ่งในพืชแต่ละชนิด ที่เรียกว่า “วิญญาณแห่งอายตนะ”^{๙๗}

^{๙๔} W.G. Williamson, De Anima by Aristotle, (Published by Penguin book, L.T.D. First published 1986), P. 136.

^{๙๕} Keith Campbell, Body and Mind, (First published by Anchor Books 1970), p. 20.

^{๙๖} W.G. Williamson, De Anima by Aristotle, (Published by Penguin book, L.T.D. First published 1986), P. 158.

^{๙๗} Ibid, p. 160.

และอินทรีย์ของสิ่งมีชีวิตบางชนิดก็มีครบบริบูรณ์ บางชนิดของสัตว์มีเพียงบางอย่าง และบางชนิดก็มีเพียงอย่างเดียว อย่างอายตนะ(อินทรีย์) ที่เรากล่าวถึงนั้นก็คือการกิน การเห็น รับรู้ได้ ความต้องการ การเคลื่อนไหวตัวไปมา และปัญญา สิ่งเหล่านี้ในจำพวกพืชมีเฉพาะการกินอาหาร(โภชนะ) เท่านั้น สรรพสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ มีการกินและการรับรู้เป็นต้น แต่ถ้าสัตว์ประเภทใดมีอายตนะของรับการรู้มองเห็น ก็จะมีความต้องการ ความปรารถนาด้วย เพราะความปรารถนาเป็นสิ่งที่ช่วยให้มีความอยาก คือการแสวงหา สัตว์ทุกประเภทอย่างน้อยที่สุด ก็มีหนึ่งประสาทรับความรู้สึก เช่นการสัมผัส และในสัตว์ที่มีการรับรู้มองเห็น ก็จะมีทั้งความสุขยินดี และความทุกข์ ถ้ามีหมดทั้ง ๓ อย่าง ก็เป็นอายตนะตัวเชื่อมต่อ หรือบ่อเกิดความขั้วให้เกิดความอยาก ปรารถนาที่จะได้เสพสุข และถ้าพวกสัตว์มีประสาทในการรับรู้ การมองเห็นเกี่ยวกับอาหาร(การสัมผัส สัตว์ทุกประเภทกินอาหารทั้งแห้ง และสด เปียก ร้อน และเย็นทั้งหมดนี้มิได้โดยการสัมผัส) และพวกสัตว์มีการรับรู้ การมองเห็นของประสาทรับรู้ของวัตถุประสงค้อยู่เป็นประจำ ซึ่งไม่ใช่ทั้งสี่ หรือกลั่นช่วยเหลือในการเลี้ยงตัวเอง ขณะที่รสชาติเป็นโณภูมัพพารมณห์ สำหรับความหิว และกระหายทำให้เกิดความอยาก สภาวะของความหิวจะเกิดความแห้ง และความร้อน สภาวะความกระหายจะเกิดก็ต่อเมื่อมีความชื้น และเย็น รวมความว่าสัตว์บางประเภทมีอายตนะ(อินทรีย์)มากขึ้นเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวไปมา และสัตว์บางประเภทอาจจะรู้จักคิด และใช้ปัญญา เช่นสัตว์มนุษย์หรือสัตว์โลกบางประเภทก็อาจมีเหมือนกัน หรือเหนือกว่า.

อาริสโตเติลเรียก “อายตนะ”^{๔๔} ว่าเป็นสิ่งที่มีในสัตว์ทุกชนิดที่มีการรับรู้ได้ บางชนิดมีอินทรีย์เคลื่อนไหวไปมาได้ บางชนิดไม่มีการเคลื่อนไหว (พรหมลูกฟัก) บางชนิดรู้จักใช้เหตุผล และรู้จักคิดสำหรับสัตว์ที่มีสภาพต้องตาย หมดอายุขัย มันจะเป็นสัตว์ที่มีเหตุผล มีเจตนา บางชนิดไร้จินตนาการ บางชนิดมีชีวิตอยู่โดดเดี่ยว อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นอายตนะก็คือสิ่งที่รู้จักคิดพิจารณา เมื่อกล่าวถึงเรื่องราวของแต่ละอย่างเหล่านี้จะต้องเป็นส่วนที่เหมาะสมและสมควรกับอายตนะด้วย.

อายตนะในขั้น^{๔๕} (Sensation = เวทนา)คือความรู้สึกทั่ว ๆ ไปของพืชและพวกสัตว์ ซึ่งเกี่ยวกับความรู้สึกทั่วไป อาริสโตเติลให้ทรรศนะว่าอายตนะคือการเกิดความรู้สึก การกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหว และการให้ผลต่อสัตว์ หรือผลต่อสิ่งเหล่านั้น เพราะถือว่ามันเป็นสิ่งที่เป็นตัวคัดแปลงแก้ไข บางท่านก็เพิ่มเข้าไปว่า มันเป็นความเหมือนที่ให้ผล โดยความเหมือน เราก็ได้บอกแล้วถึงวิถีทางที่มันเป็นไปได้ และเป็นไปได้ในเรื่องทั่ว ๆ ไปของการปฏิบัติ และการให้ผล แต่ก็มี ความ

^{๔๔} Aristotle, De Anima (On The Soul), (Published by Penguin book L.T.D, First published 1986), p. 160.

^{๔๕} Ibid, p. 159.

ยุ่งยากลำบากที่ว่าทำไมไม่มีประสาทรับรู้สีกในตัวของมันเอง ทำไมประสาทรับรู้ถึงไม่ทำให้เกิดการรับรู้ภายนอกร่างกายที่มีอยู่ในตัวของมันเอง เช่น ไฟ แผ่นดิน และธาตุอื่นๆ ซึ่งเป็นจุดประสงค์ หรือความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งในตัวมัน หรือโดยความบังเอิญของมัน แต่ก็ปรากฏชัดว่าอายตนะ(อินทรีย์)ในการรับรู้ไม่สามารถปฏิบัติกิจกรรมได้ เพียงแต่อยู่ในสภาวะ และด้วยเหตุผลนั้น มันจึงไม่สามารถรับรู้ในตัวของมัน.

อริสโตเติลได้แสดงพรรณนาเกี่ยวกับระดับวิญญาณทางอายตนะว่า^{๑๐} “เนื่องจากวิญญาณเป็นหลักการของชีวิต” เพราะฉะนั้นหน้าที่อันเป็นพื้นฐานของวิญญาณทางอายตนะ จึงได้แก่การเลี้ยงชีวิต. ขยายความว่าพืชดูดซับอาหารมา เพื่อเลี้ยงลำต้นได้ก็เพราะมีวิญญาณทำหน้าที่ทารกแรกปฏิสนธิในครรภ์มารดา รับอาหารจากมารดา ก็เพราะมีวิญญาณควบคุม สิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดได้แก่พืช สัตว์เครื่องน และมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความรู้จริง แต่วิญญาณทางอายตนะของพืชมีการพัฒนาการต่ำกว่าวิญญาณสัตว์เครื่องน และวิญญาณทางอายตนะของสัตว์เครื่องนมีการพัฒนาการต่ำกว่าวิญญาณของมนุษย์

ดังนั้นอริสโตเติลได้แบ่งระดับวิญญาณทางอายตนะออกเป็น ๓ ประเภท ตามระดับพัฒนาการดังต่อไปนี้^{๑๑}

(๑). วิญญาณของพืชทำหน้าที่ได้อย่างเดียวคือดูดซับอาหารมาหล่อเลี้ยงชีวิต
วิญญาณระดับนี้มีชื่อว่า อาหารวิญญาณ (Nutritive Soul).

(๒). วิญญาณของสัตว์เครื่องนนอกจากจะทำหน้าที่คือการหล่อเลี้ยงชีวิต แล้วยังสามารถรับรู้สิ่งที่เป็โลกภายนอกด้วยผัสสะ และมีความรู้สึกสุขทุกข์ วิญญาณระดับนี้มีชื่อว่า ผัสสวิญญาณ (Sensitive Soul).

(๓). วิญญาณของมนุษย์มีระดับที่พัฒนาการสูงสุคกว่าในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิต.

นอกจากจะทำหน้าที่เหมือนวิญญาณ ๒ ประการแรก แล้ว วิญญาณของมนุษย์ยังมีเหตุผล นั่นคือวิญญาณมนุษย์มีพุทธิปัญญา (Nous) ซึ่งสัตว์เครื่องนไม่มี วิญญาณระดับนี้ชื่อว่า พุทธิวิญญาณ (Rational Soul) มนุษย์เราแต่ละคนมีวิญญาณเดียว แต่มีหน้าที่ถึง ๓ ประการ คือ

๑) เลี้ยงชีวิต. ๒) รับรู้สัมผัส. ๓) คิดนึกได้อย่างมีเหตุผล.

^{๑๐} พระเมธีขรรฆากรณ์ (ประจวบ ฐมมจิตโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๒๒๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

ระดับการพัฒนาการของวิญญาณทางอายตนะทั้ง ๓ ประเภทแสดงเป็นตารางได้ดังนี้ คือ

สิ่งที่มีชีวิต	ระดับความสามารถของวิญญาณ		
	หล่อเลี้ยงชีวิต	X	X
พืช	หล่อเลี้ยงชีวิต	X	X
สัตว์	หล่อเลี้ยงชีวิต	รู้ด้วยผัสสะ	X
มนุษย์	หล่อเลี้ยงชีวิต	รู้ด้วยผัสสะ	คิดด้วยเหตุผล

พระเมธีธรรมาภรณ์วิจารณ์เรื่องนี้ไว้อย่างน่าฟังว่า การจัดระดับพัฒนาวิญญาณทางอายตนะ ลักษณะแบบนี้ทำให้เข้าใจว่า เป็นการเสนอแนวความคิดเกี่ยวกับทฤษฎีวิวัฒนาการชาลส์ดาร์วิน ในหนังสือเรื่องประวัติศาสตร์ของสัตว์ อริสโตเติลได้กล่าวถึงพัฒนาการของธรรมชาติในตอนหนึ่งว่า^{๒๒} “ธรรมชาติพัฒนาจากสิ่งไม่มีชีวิตไปถึงสัตว์ด้วยความต่อเนื่องไม่ขาดสายแรกเริ่มที่เดียวต่อจากสิ่งไม่มีชีวิต ก็มามีพืช พืชต่างจากสิ่งที่มีชีวิตตรงที่ปรากฏว่ามีชีวิต และเมื่อเทียบกับสิ่ง (ไม่มีชีวิต) อื่น ๆ ก็ดูเหมือนว่าพืชก็เป็นสิ่งที่มีชีวิต แต่ถ้าเทียบกับสัตว์ก็ดูเหมือนว่าพืชไม่มีชีวิต และจุดเปลี่ยนจากพืชมาเป็นสัตว์ก็เหมือนกับที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วก็เป็นสิ่งต่อเนื่อง มีสัตว์ทะเลบางอย่างที่เราจะต้องสงสัยว่าเป็นสัตว์หรือพืชแน่เช่นปะการัง สาหร่ายทะเลเป็นต้น” รวมความว่าแม้จะกล่าวถึงการพัฒนาพืช และสัตว์ และการจัดระดับของอายตนะนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าอริสโตเติลนำเสนอแนวความคิดว่าพืชวิวัฒนาการมาเป็นสัตว์ และสัตว์ก็วิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์ วิวัฒนาการเช่นนั้นเป็นไปไม่ได้ในปรัชญาของอริสโตเติล เพราะว่ามันขัดแย้งกันกับทฤษฎีเรื่องแบบ พืชมีแบบของพืช สัตว์มีแบบของสัตว์ และมนุษย์ก็มีแบบของมนุษย์ แบบทั้งหมดเหล่านั้นก็คือ วิญญาณอันถาวร และไม่เปลี่ยนแปลงวิญญาณของพืชก็เป็นของพืชถาวร จะพัฒนาไปเป็นวิญญาณของสัตว์ไม่ได้ วิญญาณของสัตว์จะพัฒนาเป็นของมนุษย์ไม่ได้ นอกจากนั้นวิญญาณของนกก็อยู่ในตัวนกเท่านั้น จะไปอยู่ในร่างกายของมนุษย์หาได้ไม่.

วิญญาณทางอายตนะ พืชมีสมรรถภาพในการดูดซับอาหารมาหล่อเลี้ยง อริสโตเติลเรียกวิญญาณนี้ว่าอาหารวิญญาณ(Nutritive Soul) การแสวงหาอาหาร(โคยราก)(Nutrition Soul) หลังจากมีการตั้งข้อสังเกตว่าอินทรีย์แต่ละชนิดของวิญญาณมีสมรรถภาพอย่างไร ซึ่งต้องมีการตรวจสอบอย่างพินิจพิจารณา ในหนังสือ (De Anima ,On the Soul) อริสโตเติลได้วินิจฉัยว่า^{๒๓}

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.

^{๒๓} Aristotle, De Anima (On The Soul), (First published 1986), p. 161.

“จุดประสงค์ของอินทรีย์ชนิดต่างๆ จะต้องมีความเกี่ยวข้องกันเคยกับลักษณะที่เกิดขึ้นของความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างมัน” ที่สุดเขาก็ไปศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องธาตุที่เป็นอายตนะคือ อินทรีย์ได้แก่ การกินอาหาร การแสวงหาอาหาร ถึงอย่างไรก็ตาม ก่อนที่เราจะคิดนึกถึงปัญหาในเรื่องการกินอาหาร หรือการแสวงหาอาหารของสัตว์และพืช เพื่อจะมาหล่อเลี้ยงชีวิตนั้น เราจะต้องทราบถึงภาวะความเป็นจริงแห่งสมรรถภาพของวิญญานเสียก่อน.

โดยสรุปว่าวิญญานทางอายตนะมีสมรรถภาพในการรับรู้ได้ถึง ๓ ทางคือ^{๒๔} การรับรู้ สึก การมองเห็น และความบังเอิญ โดยใน ๒ อย่างนั้น หนึ่งในนั้นพิเศษกว่า Sense อื่น หรือจะเรียกว่าวัตถุแห่งการรับรู้ชนิดพิเศษ ซึ่งไม่ยอมรับภาวะแห่งการรับรู้ของ Sense อื่น ๆ และในสิ่งที่เกี่ยวกับความสามารถในการที่จะรับรู้สิ่งที่เห็น เชื่อมต่อด้วยสี การได้ยินด้วยเสียง และการรับรส ซึ่งในแต่ละความรู้สึกให้ตัดสินเกี่ยวกับความรู้สึกลักษณะพิเศษ(Sensation) และการไม่ได้รับในภาวะของมัน เช่น สี หรือ เสียง ซึ่งบอกได้แต่เพียงว่าเป็นอะไร อยู่ที่ไหนเท่านั้น.

เพื่อประกอบความเข้าใจวิญญานทางอายตนะของอาริสโตเติล ผู้วิจยนำทรรศนะของพระเมธีธรรมาภรณ์มาประกอบการศึกษา โดยที่พระเมธีธรรมาภรณ์กล่าวว่า^{๒๕} วิญญานทางอายตนะมีสมรรถภาพในการรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง และยังแบ่งเป็นระดับดังนี้คือ

(๑) ประสาทสัมผัส (Sense) เป็นความสามารถในการรับรู้โลกภายนอกด้วยระบบอายตนะภายในคือตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง ซึ่งมีอารมณ์ (Objects) คืออายตนะภายนอก ได้แก่ ภาพ เสียง กลิ่น รส และสัมผัสประสาทสัมผัสแต่ละอย่างรับรู้เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกเชื่อมต่อกัน หรือกระทบกันเข้า เช่นตาเห็นภาพ หูได้ยินเสียง เป็นต้น.

(๒) ผัสสระ่วม (Common Sense) หมายถึงการรับรู้ร่วมกันของประสาทสัมผัสทั้งห้า เช่นเมื่อเรานั่งบนรถที่กำลังเคลื่อนที่ไป การเคลื่อนที่ของรถเรารู้ได้ด้วยตา และผิวหนังด้วยการสัมผัสหรือกระทบกันเข้า อาริสโตเติลได้แยกอารมณ์ของผัสสระ่วมไว้ ๕ ประการ คือ ๑) การเคลื่อนที่. ๒) การหยุดนิ่ง. ๓) รูปทรง. ๔) ขนาด. ๕) จำนวน การรับรู้อารมณ์ทั้ง ๕ นี้ต้องอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เป็นพื้นฐานก็จริง แต่ก็มีศูนย์กลางคอยควบคุมสั่งการ และประสานงานให้เกิดผัสสระ่วม อาริสโตเติลบอกว่าศูนย์กลางก็คือหัวใจ และหัวใจเป็นที่ตั้งของวิญญาน.

(๓) จินตนาการ(Phantasia)ไม่ได้หมายถึงจินตนาการสร้างสรรค์ของศิลปิน แต่หมายถึงจินตนาการสร้างภาพเลียนแบบ หรือเพิ่มสิ่งที่คนรับรู้.

^{๒๔} Ibid, p. 172.

^{๒๕} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ธรรมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๗.

(๔) เหตุผล(Reason)หมายถึงสมรรถภาพในการนึกคิดอย่างมีเหตุผล ซึ่งมีความแตกต่างระหว่างประสาทสัมผัส และด้วยสมรรถภาพนี้เองเราจึงรับรู้ได้อย่างปกติธรรมดา เพราะเหตุผลนี้การรับรู้สีขาวจึงเป็นเรื่องธรรมดา สมรรถภาพทางประสาทสัมผัสจึงรับรู้สิ่งเฉพาะได้ และรู้จักสิ่งสากลอีกด้วย สมรรถภาพของเหตุผลมีอยู่ด้วยกัน ๒ ระดับ คือ ๑) เหตุผลแฝง (Potential Reason) หมายถึงเหตุผลที่มีอยู่อย่างนั้นยังไม่มี การคิดถึงแบบที่เป็นเหตุผลอื่นนั่นก็จะเป็นศักยภาพในการคิดที่ยังไม่มีการทำงาน. ๒) ผลจริง (Actual Reason) หมายถึงเหตุผลที่รู้จักแบบหรือสิ่งสากลนั้นคือ วิญญาณมีกิจกรรมในการคิดที่แท้จริง.

๓.๒.๓ วิญญาณในฐานะที่เป็นสสาร

เนื่องจากอริสโตเติลมีแนวความคิดโน้มเอียงไปในทางสสารนิยม แนวความคิดของอริสโตเติล แม้แต่เรื่องวิญญาณอริสโตเติลก็เห็นว่าเป็นสสาร หรือองค์ประกอบของสสาร

ดังที่อดิศักดิ์ ทองบุญ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า^{๒๖} เบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสสารนิยม ลัทธิที่มีความคิดเห็นว่า ปฐมเหตุของโลกเป็นวัตถุกายภาพนั้นพบในปรัชญาตะวันตกยุคโบราณ นักปราชญ์นิคมชาวกรีก เช่น เลอว์ กิมปัส, เคโมกริดุส, และเอปิคุรุสเป็นต้น ซึ่งถือกันว่าวัตถุกายภาพนี้เกิดอยู่รูปแบบอนุภาคเล็ก ๆ ที่ไม่สามารถแบ่งแยกไปได้อีก อนุภาคเช่นนี้ซึ่งเรียกกันว่าปรมาณู (atom) อนุภาคนี้เคลื่อนไหวผ่านอวกาศ หรือที่ว่างได้ตามหลักแห่งความจำเป็นที่ฝังติดอยู่กับสิ่งทั้งหลาย สรรพวัตถุทั้งหลายเป็นผลมาจากการผสมของอนุภาค หรือปรมาณูทั้งหลายเหล่านี้ จิตวิญญาณมนุษย์ประกอบขึ้นจากอนุภาคละเอียดและบางเบาเป็นพิเศษ แม้ภาวะที่เรียกว่าเทพ พระเจ้านักปราชญ์นิคมก็ยอมรับว่ามีอยู่จริง แต่ถือว่าเป็นสัตว์ที่มีรูปร่างทิพย์ ซึ่งประกอบขึ้นจากปรมาณูทั้งหลายเหมือนกัน พระเจ้า และเทพเทพทั้งหลายหาใช่เป็นผู้ควบคุมกฎของธรรมชาติ หรือเข้ามาเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินของมนุษย์แต่อย่างใดไม่.

นักสสารนิยมได้มีทรรศนะต่อชีวิตวิธาน และวิญญาณ ได้มีมติให้กำนิยามว่า^{๒๗} เป็นกิจกรรมของสสารคือมันหน้าที่ของสสาร หรือพลังงานสมกับที่สมาร์ต (J.J.C. Smart) ได้พูดว่า^{๒๘} “ความรู้สึคนึกคิดนั้นก็คือ กระบวนการทำงานทางสมองนั่นเอง” พวกนักสสารชอบอ้างว่า ในขณะที่มนุษย์ยังไม่แน่ใจว่ากิจกรรมของสมองมีลักษณะอย่างไร ก็ไม่ควรที่จะค้านว่าทำไมจึงอธิบาย

^{๒๖} อดิศักดิ์ ทองบุญ, ถู่มืออภิปรัชญา, หน้า ๑๕๘, ๑๖๐.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑, ๑๕๒.

^{๒๘} J.J.C. Smart, *Philosophy and Scientific Realism*, (New York Humanities Press, 1063), p. 83.

วิญญาณเป็นเรื่องทางวัตถุ หรือกายภาพไม่ได้ มนุษย์รู้ว่าสมองเป็นสถานะที่ทำงานติดต่อสัมพันธ์กัน
ไปแบบสมองกล วิญญาณอาศัยสมองนี้ทำงานนั่นเอง ถ้าสมมติว่ามีเศษเหล็กที่ม้วนเข้าไปที่กะโหลก
ศีรษะทะลุถึงสมองของนักปรัชญา ก็จะทำให้กลายเป็นคนบ้าพูดจาฟังไม่รู้เรื่องไปได้(หรือไม่ก็ตาย)
นักปราชญ์ในสมัยกรีกโบราณเปรียบเทียบหน้าที่ของมนุษย์ว่าเหมือนกับส่วนต่าง ๆ ของสมอง
สมองหนักประมาณ ๑-๒ ปอนด์ สามารถนำไปชั่งด้วยเครื่องชั่งเล็ก ๆ ได้.

ทฤษฎีเกี่ยวกับวิญญาณแห่งสสารนี้ วิญญาณได้พัฒนาออกเป็น ๒ สาย คือสาย
ของเพลโต และสายของอริสโตเติล เพลโตให้ทฤษฎีเกี่ยวกับวิญญาณว่า วิญญาณเป็นสมรรถ
พล (faculty) อย่างหนึ่งของจิต และวิญญาณก็คือตัวตนอันแท้จริงของเรา ซึ่งแตกต่างกับร่างกาย
กล่าวคือวิญญาณเป็นสัจ (being) จัดเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับร่างกาย
เพราะร่างกายประกอบมาจากสสารมีน้ำหนัก ความเหนียว และความเหนียวเป็นลักษณะสำคัญ ร่าง
กายเป็นสัจถ่วงวิญญาณให้ตกต่ำ และปิดกั้นไม่ให้วิญญาณ (ภาวะ) สำแดงศักยภาพออกมาทางจิต
ได้ชัดเจนตามที่เป็นจริง วิญญาณไม่แตกดับไปพร้อมกับร่างกาย เพราะว่าวิญญาณเป็นอมตะ^{๙๘} ตรง
นี้อริสโตเติลมีทฤษฎีตรงกับเพลโตในประเด็นที่ว่าวิญญาณเป็นสมรรถพลอย่างหนึ่งของจิต แต่
ในเรื่องสถานะของวิญญาณ อริสโตเติลที่มีทฤษฎีขัดแย้งกับเพลโตว่า^{๙๙} วิญญาณไม่ใช่ตัวการที่
ทำให้จิตถูกกักขังอยู่ในร่างกายเหมือนคนร้ายที่ถูกกักขังไว้ในเรือนจำ ซึ่งวิญญาณเป็นรูปแบบ
(from) ของร่างกายคือเป็นกฎแห่งการจัดระเบียบสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวง วิญญาณของมนุษย์แต่ละคนก็คือ
ชีวิตของมนุษย์นั่นเอง จิต หรือเหตุผล (reason) เป็นกับมันตภาพขั้นสูงสุดของชีวิตนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้
ร่างกายกับวิญญาณ (นามรูป) จึงเป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้ อุปมาเหมือนโครงสร้างของมนุษย์
ทั้งหมด ซึ่งแยกออกจากกันที่ประชุมกันเข้าเป็นมนุษย์นั้นหาไม่ ด้วยเหตุนี้อริสโตเติลจึงเน้นย้ำ
อยู่เสมอกับคำถามที่คนส่วนมากตั้งขึ้นไปจนว่า วิญญาณกับร่างกายเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่ นั่น เป็น
คำถามที่ไร้ความหมายโดยสิ้นเชิง ในทำนองเดียวกับไปจนว่า เทียนไขกับรูปร่างของเทียนไขเป็น
อย่างเดียวกันหรือไม่นั่นเอง.

ประเด็นต่อไปที่จะพิจารณาถึงก็คือประเภทของความมี ความเป็นโดยภาวะจำเป็น
แสดงให้เห็นโดยแบ่งเป็นลำดับชั้น แยกออกเป็นคำศัพท์ว่า สัจ (being) คำว่า สัจนี้ ก็เป็นได้หลาย
นัยยะของการคาดคะเน ซึ่งจะเป็นเครื่องหมายให้ทราบท่ามกลางของสรรพสิ่งทั้งปวง ดังนี้ คือ^{๑๐๐}
๑) แก่นสาร(Substance). ๒) คุณภาพ คุณลักษณะ องค์ คุณสมบัติ(Quality). ๓) ปริมาณ ใน

^{๙๘} อคิศักดิ์ ทองบุญ, ถูมิอภิปรัชญา, หน้า ๑๘๖.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

^{๑๐๐} John Warrington, Aristotle Metaphysics, (Revisions T. M. Dent & Sons Ltd 1961

ทางตรรกศาสตร์หมายถึงลักษณะของประพจน์ หรือองค์ที่บ่งถึงความ เป็นสากล หรือเป็นบางส่วน (Quality). ๔) ความสัมพันธ์ (relation). ๕) กับมันคภาพ ภาวะที่เป็นการกระทำ และภาวะที่มีความเคลื่อนไหว (activity). ๖) อกับมันคภาพ ภาวะที่ตรงกันข้ามกับกับมันคภาพ (Activity). ๗) สถานที่ (Place) และเวลา (time).

ประเด็นต่อไปเราจะวิเคราะห์ถึงความหมายของคำว่าสัจ (being) แปลว่า ความมี ความ เป็นในฐานะแห่งวิญญานอันเป็นแก่นสาร (สาร์ตละ) อริสโตเติลให้ความหมายของสัจออกเป็น ๒ อย่าง คือ^{๑๒} ๑) สัจคงที่หมายถึงความไม่เปลี่ยนแปลง (immutable or changeless being). ๒) สัจไม่คงที่หมายถึงความเปลี่ยนแปลง (mutable or changing being). ในปรัชญาธรรมชาติ (philosophy of nature) ของอริสโตเติลได้ให้ทรรศนะว่า สัจภาวะชนิดที่ ๒ เท่านั้นที่เราสามารถเห็นได้ในโลกนี้ ส่วนสัจคงที่เป็นเรื่องของเทววิทยา (theology) สัจภาวะนี้แหละที่เรียกว่าพระเจ้า (God) จากความเชื่อที่ว่า มีสัจภาวะชนิดหนึ่งซึ่งไม่เปลี่ยนแปลงนี้เป็นลักษณะเฉพาะของอภิปรัชญากรีกโบราณ.

ส่วนประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสนั้น มันก็เป็นเพียงวิญญานแห่งสสารเท่านั้น ดังนั้นอริสโตเติลจึงบอกว่า มันก็เป็นเพียงภาพสะท้อน (reflection) ของความแท้จริงเท่านั้น ในบรรดาสัจภาวะทั้ง ๒ นั้น สัจภาวะคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงจัดเป็นประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสขั้นพื้นฐาน (primary=ปฐมภูมิหรือสัจภาวะเดิม) ซึ่งมีความสำคัญ และเป็นจริงมากกว่าสัจภาวะไม่คงที่ และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเป็นประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสอนุพันธ์ (derivative) คือจรมาทิหลังเป็นทุติยภูมิ ซึ่งความเป็นจริงแท้้น้อยกว่า. อริสโตเติลได้กล่าวว่าวิญญานแห่งสสารดั้งเดิม (สัจเป็นปฐมภูมิ) เท่าที่มีอยู่แท้จริงก็คือธาตุต่าง ๆ อันเป็นวิญญานธาตุแท้ทางเคมี (โปรตีน ออกซิเจน ไฮโดรเจน) เท่านั้นเอง. อริสโตเติลถูกถามว่า สรรพสิ่งทั้งหลาย มีความเป็นมาอย่างไร? อริสโตเติลตอบว่า ในการเปลี่ยนแปลงเมื่อรูปภาวะใหม่ ๆ ของสรรพสิ่งนั้นมี “อำนาจลุดคิง หรือ ศักยภาพ”^{๑๓} (Potentiality) ซึ่งหมายถึงรูปภาวะที่สมบูรณ์นั่นเอง นี่ก็แสดงว่าอริสโตเติลยอมรับว่า สรรพสิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งปรากฏให้เห็นเป็นการเจริญเติบโตของสิ่งมีชีวิตวิญญานทั่วไป ในขณะที่อริสโตเติลไม่ได้แยกกายกับจิตออกจากกัน และเขามองคล้ายกับว่าจิตเป็นส่วนหนึ่งของกาย นักปราชญ์ตะวันตกบางคนมีมุมมองตรงข้าม.

^{๑๒} อคิศักดิ์ ทองบุญ, คู่มืออภิปรัชญา, หน้า ๓๑-๓๒.

^{๑๓} จำนงค์ ทองประเสริฐ, ปรัชญาตะวันตก สมัยโบราณ, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๕๕.

โลกประกอบด้วยข้อเท็จจริงที่แตกต่างกันในด้านคุณภาพถึง ๓ อย่างคือ^{๓๔} (๑) ธรรมชาติ (natural). (๒) พลังเหนือธรรมชาติ (magical). (๓) เรื่องทางวิญญาณ(spiritual). สัตว์โลกเฉพาะมวลมนุษย์ประกอบด้วยองค์ทั้ง ๓ นี้ ความจริงได้แสดงออกมาใน ๓ ระดับ และทั้ง ๓ องค์ประกอบเรานำไปใช้กับเหตุการณ์ต่าง ๆ เฉพาะในมนุษย์มี ๑) ร่างกาย-สมอง (body-mind) เป็นองค์ที่แรก. ๒) โชล (soul) คือพลังทางอารมณ์ ค่ายศีลธรรม และด้านสติปัญญาเป็นองค์ที่สอง. ๓) สปิริด(spirit) วิญญาณ (consciousness) หรือจิตเป็นองค์ที่สาม. กล่าวให้สั้นที่สุดก็ว่าในโลกแห่งความจริงด้านสสารที่สัมผัสได้ดังต่อไปนี้คือ

ในระดับที่ ๑ ก็คือวัตถุที่สัมผัสถูกต้องได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และเฝ้าสังเกตการณ์ด้านเชิงวิทยาศาสตร์ จัดให้เป็นระบบระเบียบโดยสามัญสำนึก(common sense) และทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์

ในระดับที่ ๒ ประกอบด้วยข้อเท็จจริงมากมาย ซึ่งเป็นความชอบธรรมที่จะเรียกว่า รหัสลัทธิ (occult) เช่นไสยเวทย์ โหราศาสตร์ เพราะเป็นเรื่องค่อนข้างจะลึกลับซ่อนเงื่อนอะไรบางอย่างไว้ ซึ่งบรรพบุรุษได้ให้ความสำคัญมาก แต่ในปัจจุบันเป็นเรื่องของคนบางกลุ่ม บางพวกเท่านั้นยังนับถืออยู่แต่ในยุคโลกาภิวัตน์ หรือยุคไฮเทค แล้วจะเป็นเรื่องที่บุคคลรู้(บัณฑิต)ยอมรับไม่ได้ และกลับมาเป็นเรื่องที่น่าสังเวช หรือมองดูด้วยความเมตตาอย่างยิ่ง (เขี่ยหยัน).

ในระดับที่ ๓ นี่เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่งถึงวิชาการที่เกี่ยวกับการรับรู้ทางประสาทที่ ๖ คือการรับทางวิญญาณ (psychic sense) ซึ่งเป็นเรื่องของปรัชญาตะวันตกจัดไว้ในกลุ่ม “รหัสญาณ”^{๓๕} เป็นเพียงความรู้ระดับที่ ๒ อยู่กลุ่มเดียวกับพวกโหราศาสตร์ วิชาการของกลุ่มนี้คือ อภิญญา ๖ ได้แก่อิทธิฤทธิ์ ความรู้เรื่องอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ทิพพโสตร์รู้เรื่องหุทิพย์ ปุบเพนิวาสนุสสติ รู้ระลึกชาติได้ ทิพพจักขุความรู้เรื่องคาทิพย์ อาสวักขยะความรู้ที่ไม่สามารถคัดกิเลสให้หมดได้ ซึ่งเป็นพวกที่ใช้พลังอำนาจทางจิต หรืออำนาจบางอย่างเหนือธรรมชาติ(magicians)อาจใช้วิธีกัม-โนธิเบต เป็นกรรมวิธีขับความร้อนภายในอาศัยกระบวนการลึกลับซ่อนเงื่อนให้ออกมาต่อสู่กับความหนาว พวกนี้อาศัยสรีรศาสตร์ซึ่งต่างจากที่สอนไว้ในตำราทางวิทยาศาสตร์โดยสิ้นเชิง อาศัยการกดเส้นโลหิต ๓ เส้น ซึ่งอ้างว่าเป็นการส่งพลังจิต ซึ่งประสบการณ์จากการเฝ้าสังเกต ตรวจสอบแล้วไม่พบ เพราะไม่เป็นความจริงทางด้านฟิสิกส์.

^{๓๔} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔, ๑๒๘.

อภิปรัชญาของอริสโตเติลได้ชี้ให้เห็นว่า วิญญาณในภาวะที่เป็นสสารหรือสารถะที่เป็นแก่นสาร(Substances=Soul) โดยที่อริสโตเติลได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับสารถะว่า^{๓๖} มันหมายถึง

๑) กายหรือวัตถุง่าย ๆ ที่ไม่สลับซับซ้อน(เช่นผิวโลก ไฟ น้ำและสรรพสิ่ง) และร่างกายที่เป็นวัตถุทั่ว ๆ ไป รวมทั้งองค์ประกอบที่รวมตัวกันขึ้นเป็นกายและวัตถุ สัตว์โลกที่มีชีวิต ดวงดาวและบริวารของมัน สรรพสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นเราประมวลเรียกว่า “สสารหรือสารถะอันเป็นแก่นสารของสรรพสิ่งทั้งหลาย” เพราะว่าเราไม่สามารถจะบอกได้ว่าอะไรเป็นตัวหลักเป็นประธานเป็นแกนกลาง ในขณะที่สรรพสิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา.

๒) สาเหตุของความมีอยู่ทั่ว ๆ ไปของสัตว์โลก สภาวะที่ทรงไว้ ความมี ความเป็น (being) และสรรพสิ่งทั้งหลายที่ผ่านมาแล้ว ดังเช่น วิญญาณเป็นสภาวะทรงอยู่ ทรงไว้ของสัตว์โลกทั้งหลายทั้งปวง.

๓) ส่วนประกอบของความมีอยู่ เป็นอยู่ของวัตถุแต่ละอย่าง จะต้องกำหนดนิยามและให้เป็นปัจเจกคือจำเพาะ.

๔) สารถะหรือสารถะสำคัญซึ่งเป็นสูตรของเขาให้กำนิยาม ถึงกระนั้น วิญญาณแห่งสสาร(Substances) ก็ให้ความรู้สึกเป็น ๒ นัยยะคือ (๑) อรรถประโยชน์ชั้นมูลฐาน ซึ่งไม่สามารถคาดเดาอีกได้อีกแล้วในสรรพสิ่งทั้งปวงทั้งหลาย และ (๒) ซึ่งเป็นปัจเจกหมายถึงสิ่งจำเพาะ และต้องแบ่งแยกเช่นรูปทรงหรือรูปแบบ.

การที่อริสโตเติลให้ทรรศนะว่าวิญญาณมีภาวะเป็นสสารนั้น จึงมิใช่ว่าจะเป็นนักสสารนิยมเกินไป ตามที่อริสโตเติลพูดไว้ในอภิปรัชญา (Metaphysics) นั้น ซึ่งเรื่องภาวะเป็นเสมือนแก่นสาร (Being as Substance) ก็หมายถึงวิญญาณที่อยู่ในรูปของสสารนั่นเอง เป็นสิ่งละเอียดสุขุมมาก เขาอธิบายคำว่าภาวะ(Being)คือความมีอยู่ เป็นอยู่ของสสารเป็นปฐมเหตุ ซึ่งเป็นสิ่งที่ส่อเจตนาถึงวิญญาณอันซ่อนเร้นอยู่ในฐานะที่เป็นสสารที่แอบแฝงอยู่ในฐานะเป็นพลังงาน ดังปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง^{๓๗} “On the several Meaning of Words” ซึ่งให้เป็นข้อสังเกตในเบื้องต้นว่า สิ่งนั้นมันคืออะไรกันแน่ มีคุณสมบัติ ปริมาณ หรือประเภทอื่นแห่งความรู้สึกทั้งหลายนี้ ซึ่งสันนิษฐานเป็นภาวะแห่งความมีอยู่ เป็นอยู่ของความรู้สึกในขั้นปฐมวิญญาณ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีสิ่งใดเลย ซึ่งเป็นสิ่งที่บ่งชี้ให้เห็นถึงการดำรงอยู่ ตั้งอยู่ของมัน นอกจากสภาพคุณความดี ที่มีภาวะเป็นปริมาณ คุณสมบัติ หรือการได้ผล และจากมีการพิจารณาถึงด้านอื่น ๆ ของสารถะ(Substance)เพราะฉะนั้น

^{๓๖} John Warrington, Aristotle Metaphysics, (Revisions, T. M. Dent & Sons Ltd, 1961

Last printed 1966), P. 18.

^{๓๗} John Warrington, Aristotle Metaphysics, p 167-168.

อาจจะทำให้เราเกิดความสงสัยขึ้นได้ เช่นคำพูดว่า การเดิน หรือสภาวะมีสุขภาพอนามัยดี หรือการนั่งเป็นต้น ซึ่งเป็นการบ่งบอกให้เราทราบล่วงหน้าว่าแต่ละข้อความเหล่านี้ก็เหมือนภาวะ(Being) เพราะว่าในตัวสภาวะทั้งหลาย มันมิได้มีความดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ หรือสามารถจะแยกตัวออกมาจากแก่นสารหรือสสารัตถะ(Substance)ตัวของมันได้. ถ้าบางสิ่งบางอย่างเป็นสิ่งที่มีความหมายซึ่งเดินได้ หรือนั่งได้ หรือมีสุขภาพดี^{๓๙} ตรงนี้สื่อถึงวิญญาณแห่งสสาร ซึ่งเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่โดยตัวเอง เพราะว่าเป็นตัวประธานซึ่งเป็นหลักการของมัน และเป็นสภาวะบางอย่างที่มีความหมายเป็นสสารัตถะ และปัจเจกบุคคล ซึ่งก็เป็นสื่อเจตนา(imply)ถึงความเป็นอยู่ของวิญญาณในฐานะเป็นสสารให้ปรากฏอย่างเด่นชัดแห่งการใช้ที่ตั้งขึ้นมาใหม่อย่างชัดเจนว่า เป็นคุณความดีของสสารัตถะหรือแก่นสาร ซึ่งแต่ละประเภทนั้น มีความเป็นอยู่ ดำรงอยู่อย่างปรกติ ดังนั้น สภาวะของสิ่งนั้น จึงเป็นปฐมธาตุ (Primary) และเป็นวิญญาณวัตถุ (สสารัตถะ).

อริสโตเติลให้มติดความเห็นเป็นเสมือนความหมายของวิญญาณในฐานะที่เป็นแก่นสารหรือสสารัตถะ โดยสังเขปคือ^{๔๐} (๑) แก่นสาร (Substance) เป็นสิ่งซึ่งเรารู้จัก สัมผัสได้ มีสัญญาจำได้เป็นปรกติที่สุดดูเหมือนจะเป็นร่างกายเรา สัตว์ และพืช และส่วนต่าง ๆ ของพืช ธาตุต่าง ๆ เช่น ธาตุไฟ ธาตุน้ำ และธาตุลมเป็นต้น(ทั้งสี่ที่ต่างออกไป) และส่วนประกอบของสสาร อะไรเป็นส่วนประกอบของ จักรวาลแห่งกายภาพ จำพวกดวงดาว และดวงอาทิตย์เหล่านี้ เป็นส่วนประกอบของจักรวาลแห่งกายภาพ. (๒) ถึงขณะนี้เราต้องถามว่า แก่นสารรวมอยู่ในสิ่งเหล่านี้ด้วยหรือไม่ กล่าวคือ ก) เป็นเพียงชื่อเรียกสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นหรือ ข) เป็นสิ่งเหล่านั้นและสิ่งอื่นๆ หรือ ค) เป็นเพียงบางอย่างของสิ่งเหล่านั้นหรือ ง) เป็นเพียงบางอย่างของสิ่งเหล่านั้นและสิ่งอื่นๆ หรือ จ) เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนของสิ่งอื่นเท่านั้น.

อริสโตเติลได้อธิบายถึงวัตถุที่สามารถรับรู้สีกได้เป็นวัตถุแห่งการมองเห็น^{๔๑} (Sight) ซึ่งหมายถึงทรรคนะวิสัย และวัตถุแห่งการมองเห็นว่า มันจะประกอบด้วย ๒ สิ่ง คือสี และวัตถุบางอย่าง ซึ่งเป็นตัวนำแสง ที่เราก็คงว่ามันจะสามารถกำหนดได้ แม้จะไม่มีชื่อเรียก เพราะทรรคนะวิสัยของสี และตัวสีย่อมมาติดอยู่ที่พื้นผิวของวัตถุ หรือในตัววัตถุที่ถูกมองเห็น หรือสัมผัสได้ และไม่จำเป็นจะต้องเกิดจากความเหมาะสมของมัน แต่เป็นสิ่งที่แฝงอยู่ภายในตัววัตถุ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดภาวะทรรคนะวิสัย เพราะฉะนั้น สีทั้งหมดเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งมีลักษณะโปร่งใสสามารถมองเห็นได้ในสภาวะเป็นจริง และสิ่งที่กล่าวถึงนี้ ก็คือลักษณะธรรมชาติของสี และธรรม

^{๓๙} Ibid, P. 168.

^{๔๐} Ibid, P. 169-170.

^{๔๑} Aristotle, De Anima (On The Soul), (First published 1986), p. Ibid, p 173.

ชาติของวัตถุบางอย่าง ดังนั้น สี และวัตถุบางอย่าง จึงมิใช่วิสัยที่ปราศจากตัวนำแสง แต่เป็นสี และวัตถุบางอย่างทั้งหมดของสิ่งจำเพาะ ที่ถูกมองเห็นโดยอาศัยแสงนั่นเอง.

สิ่งที่จะพิจารณาคต่อไปก็คือแหล่งกำเนิดเสียงและบ่อเกิดได้ยิน(Hearing)อาริสโตเติลได้ชี้แนะถึงการที่เข้าถึงต้นกำเนิดของเสียง และแหล่งกำเนิดการได้ยินนี้ มีอยู่ ๒ ทางด้วยกันคือ^{๔๙}

(๑) โดยภาวะแห่งความเป็นจริง แล้วสิ่งต่าง ๆ มีศักยภาพอยู่ในตัวของมันเอง เพราะสิ่งที่เราพูดถึงนั้นมีได้มีเสียง เช่นฟองน้ำและต้นไม้ ส่วนสิ่งอื่น ซึ่งเราพูดว่ามีเสียง เช่นบรอนซ์ และสิ่งทุกชนิดที่เป็นหลุม มีรูกลวง ราบเรียบมันก็สามารถช่วยให้เกิดเสียงได้ ในความเป็นจริงระหว่างตัวของมันเอง และประสาทรับรู้การฟัง เสียงในภาวะความจริง ก็มีการตอบสนองต่อบางสิ่งบางอย่าง ที่เรียกว่ากิริยา ซึ่งต้องมีปฏิริยาตอบสนอง เช่น การเป่า ก็ทำให้เกิดเสียงได้ ดังนั้น จึงเป็นไปได้ไม่ได้สำหรับเสียงจะปรากฏขึ้นโดยมีสิ่งเพียงสิ่งเดียวหรือมีแต่กิริยา แต่จะไม่มีปฏิริยาตอบสนอง สำหรับวัตถุที่ทำให้เกิดเสียง เสียงจะต้านทานวัตถุบางอย่างเช่นการเป่า ถ้าไม่มีการเคลื่อนไหว เสียงจะไม่เกิดขึ้น และเสียงที่เกิดขึ้นจากการตี การเคาะกับวัตถุที่เป็นชนิดเดียวกัน เช่นไม้ ถ้าตีกันหรือกระทบจะไม่เกิดเสียงก้องสะท้อน แต่ถ้าเป็นบรอนซ์ ซึ่งเป็นวัตถุราบเรียบ และเป็นวัตถุที่มีรูกลวง ก็จะทำให้เกิดเสียงก้องสะท้อนกลับมา เพราะเหตุว่าอากาศเป็นตัวเชื่อม และเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวตลอดเวลา ดังนั้นถ้ามีบางสิ่งบางอย่างมาตี หรือกระทบอย่างรวดเร็ว และรุนแรง ก็จะทำให้เกิดเสียงดังทันทีเหมือนกัน.

(๒) การรับรู้สิ่งที่มองเห็น หรือกำลังได้ยิน จะต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการเห็นสิ่งที่รับรู้ ซึ่งถูกมองเห็นหรือโดยประสาทรับรู้สักบางประการ แต่เรากำหนดให้ผลรับที่ตามมาจากเอกลักษณ์ของความรู้สึกที่ได้รับจากการเห็น มันก็จะกลับกลายเป็น ๒ ความรู้สึกกับวัตถุที่เหมือนกัน หรือความรู้สึกที่จะได้รับรู้โดยตัวมันเอง ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าความรู้สึกที่ได้รับจากการเห็น ก็จะเป็นความรู้สึกอย่างอื่นมากกว่าการเห็น เพราะฉะนั้นตัวเลือกที่เป็นข้อจำกัด จะไม่จบสิ้น.

กล่าวโดยสรุปว่า ไม่มีวิญญาณแห่งความรู้สึก (Sense or Soul) อื่นนอกจาก ๕ อย่างต่อไปนี้คือ^{๕๐} การมองเห็น (Sight) การได้ยิน (Hearing) การดมกลิ่น (Smell) การรับรู้รส (Taste) การสัมผัส (Touch). ถ้าเรามีข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการรับความรู้สึกของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งความรู้สึก (Sensation) ก็คือสัมผัสอย่างหนึ่ง (ผลของการรับรู้โดยสัมผัส) ถ้าเราไม่มีความรู้สึก(Non- Sense) ก็จะเกิดปัญหาตามมาอย่างไม่สิ้นสุด และพร้อมกันสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายที่เรารับรู้ก็ไม่เป็นไปโดยตรง แต่ต้องผ่านสื่อกลางคืออากาศและน้ำ.

^{๔๙} Ibid, p. 176.

^{๕๐} Aristotle, De Anima (On The Soul), (First published 1986), p. 179-183.

สรุปความว่า วิญญาณในฐานะเป็นสสาร ที่เด่น ๆ มีอยู่ ๓ ประการด้วยกันคือ

(๑) เป็นสิ่งที่อาจจะเรียกว่า สารัตถะอันแก่นที่ดำรงอยู่โดยลำพังได้ไม่ต้องพึ่งสิ่งอื่น (Substance) หรือลักษณะอีกหนึ่งที่เรียกกันว่า สสาร (Matter) ซึ่งภายในตัวของมันมิใช่สิ่งจำเพาะ หรือเป็นส่วนประกอบของบางสิ่งจึงเกิดเป็นรูปแบบขึ้นมา.

(๒) เป็นสิ่งที่อาจจะเรียกกันว่า สัดส่วน (Shape) หรือรูปแบบ (Form) ซึ่งตามนัยนี้ เมื่อมันประยুক্তเข้ากับสิ่งอื่น เราก็เรียกว่า ลักษณะพิเศษจำเพาะ (Particula).

(๓) เป็นสิ่งเกิดมาจากเหตุผล ๒ ประการข้างคั่นนั้นมาประชุมกัน หรือรวมกันเข้า. และวิญญาณแห่งสสาร (Matter) เป็นสิ่งมีศักยภาพ และรูปภาวะที่เป็นจริง และเมื่อทั้ง ๒ ทางนี้ ทางที่ ๑) ก็จัดเป็นความรู้. ทางที่ ๒) จัดเป็นการตีความอย่างครอบคลุมทั้งร่างกาย และส่วนใหญ่มีความเชื่อว่าสารัตถะที่เป็นแก่นสาร และมีรูปร่างไปตามธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จัดเป็นอินทรีย์ต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง ตามธรรมชาติของรูปกาย บางชนิดมีชีวิต บางชนิดก็ไร้ชีวิต สภาวะของสิ่งที่มีชีวิตเราเรียกกันว่า ภาวะที่ดูแลรักษาตัวเอง (Self-nourishment) เจริญเติบโตและเสื่อมสลายตามธรรมชาติของรูปกายทุกชนิด ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของรูปกายที่ประกอบวิญญาณ และรูปกายก็เป็นสิ่งที่ประกอบกันขึ้นตามธรรมชาติ ถ้าเป็นนามรูปอยู่ ก็แน่นอนย่อมมีชีวิต เหตุนั้นวิญญาณก็มีใช้ร่างกาย เพราะร่างกายห่างไกลจากสภาวะที่เรียกว่าผู้กระทำคงสภาวะอยู่ได้โดยตัวเองเหมือนประธานหรือตัวขึ้น และสสาร จึงเป็นสาเหตุให้วิญญาณเป็นสารัตถะเหมือนกับรูปแบบ (Form) ของธรรมชาติกาย ฉะนั้นสารัตถะที่เป็นแก่นสาร จึงจัดเป็นภาวะที่เป็นจริง ส่วนวิญญาณก็เป็นสภาวะจริงของวิญญาณ แห่งสสาร อริสโตเติลเป็นนักประจักษ์นิยมถือความประจักษ์ทางประสาทสัมผัสเป็นสำคัญ เป็นฝ่ายรูปธรรม(สสาร).

๓.๒.๔ วิญญาณในฐานะเป็นพลังงาน

อริสโตเติลได้กล่าวถึงพลังอำนาจชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นตัวขับเคลื่อน โดยที่ตัวสิ่งนั้นไม่เคลื่อนไหว^{๔๓} (Unmoved mover) หมายความว่า เป็นตัวพลังงานที่ขับเคลื่อนสิ่งอื่นที่ไม่เคลื่อนไหว ให้เคลื่อนไหว ตัวขับเคลื่อนนี้เองก่อให้เกิดสรรพสิ่งเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ซึ่งมิอยู่ก่อนสิ่งที่มีศักดิ (potential) ซึ่งเป็นสิ่งแท้จริง ปราศจากการผสมด้วยศักดิ (potentiality) ตัวขับเคลื่อนนี้ ไม่ใช่ตัวเคลื่อนไหวครั้งแรกหรือปฐมเหตุ ซึ่งเป็นตัวเริ่มต้นให้สิ่งต่าง ๆ เคลื่อนไหว (First mover) ไม่ใช่ผู้สร้างตามความหมายของเทววิทยารุ่นหลัง ไม่ใช่สัมฤทธิ์เหตุ (efficient cause) แต่หมายถึงตัวกระตุ้นหรือพลังงาน ซึ่งเป็นตัวแสดงเจตนา (Will) และการกระทำดังกล่าวยังหมายถึง

^{๔๓} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๐๓.

ศักดิ์กล่าวคือพระเจ้าผู้มีเจตจำนงที่จะสร้างโลก(เจตจำนงคือพลังหรือศักดิ์)หมายความว่าก่อนที่จะพระเจ้าจะทรงสร้างโลก พระองค์มีพลังแห่งความสามารถหรือเจตนาคือมีพลังชนิดหนึ่ง ที่จะสร้างสรรพสิ่ง ทั้งพลังขับเคลื่อนนี้ก็มีใช้สัด(non-being)ซึ่งตัวการคิด และตัวกำหนดเป้าหมายสำหรับโลก.

อีกความหมายหนึ่งพลังคือตัวขับเคลื่อนไม่ได้รู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างชัดเจน^{๔๔} เพราะว่ามันไม่ใช่เป็นสภาวะชนิดที่จะเป็นประการอื่น นอกจากเป็นวิธีการอธิบายข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของสรรพสิ่งปวง อริสโตเติลกล่าวอ้างว่า พลังตัวขับเคลื่อนที่ตัวมันเองไม่เคลื่อนไหวได้แก่เหตุผล(Reason)หรือเป็นตัวกฎเกณฑ์ที่ว่าด้วยการเคลื่อนไหว หรือเป็นกฎที่มีอยู่จริงนิรันดร์ เมื่อพิจารณาถึงการอธิบายนี้แล้ว ทำให้เข้าใจว่า การเคลื่อนไหวเป็นกิจกรรมนิรันดร์ ไม่มีการจำกัดเวลาใด (อกาลิโก) ที่โลกของสรรพสิ่งทั้งปวงจะไม่อยู่ในกระบวนการของการเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา).

บรรจบ บรรณรุจิ ชื่นชมความคิดของอริสโตเติลในเรื่องวิญญานของเขาว่า ปฐมเหตุของการเกิดสรรพสิ่งในสากลจักรวาล หรือระยะก่อนเกิดโลกมีสภาพเป็น “พลังงาน”^{๔๕} มีลักษณะเป็นกลุ่มก๊าซ ประกอบด้วยอะตอมรังสี และอนุภาคต่าง ๆ ในลักษณะอะตอม อะตอมของธาตุแต่ละชนิดมีน้ำหนักต่างกัน และเมื่ออุณหภูมิของกลุ่มก๊าซนั้นเริ่มลดลง อนุภาคหรืออะตอมจะมารวมกันเข้าเป็นโมเลกุล ซึ่งทำให้กลุ่มก๊าซดังกล่าวจับตัวหรือควบแน่นมากขึ้น จนกระทั่งทำให้อะตอมต่าง ๆ เริ่มมีปฏิริยาเคมีต่อกัน ในที่สุดพลังงานคือกลุ่มก๊าซ จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงสถานะภาพกลายมาเป็นของแข็งและก่อตัวขึ้นเป็นโลก และเป็นสสาร อาจจะมีคำถามสอดแทรกเข้ามาว่า สสาร (ธาตุ) ต่าง ๆ รวมตัวกันด้วยอะตอม แต่ละอะตอมรวมตัวกันได้เพราะเหตุว่าในอะตอมเหล่านั้นมีกระแสไฟฟ้าอิเล็กทรอนิกส์ โปรตรอนอยู่ นอกจากจะมีกระแสไฟฟ้าแล้ว ในอะตอมแต่ละอะตอมมีพลังงานวิญญานคอยบังคับควบคุมอยู่ด้วย และ “พลังงานวิญญาน”^{๔๖} นี้เอง ที่ทำให้อะตอมต่าง ๆ มารวมกันเข้าจนกลายเป็นสสาร(วัตถุ)รูปร่างปรากฏขึ้น รวมความว่า เพราะตัววิญญาน หรือตัวพลังงานมันมีเจตจำนง ซึ่งเป็นตัวเปลี่ยนแปลงสถานะภาพของสรรพสิ่งทั้งปวงให้กลายมาเป็นวัตถุมีรูปร่าง ได้หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามีอำนาจแฝง ซึ่งบันดาลให้สรรพสิ่งทั้งปวงปรากฏขึ้น.

สนิท ศรีสำแดงเห็นว่า^{๔๗} ปฐมเหตุหรือสิ่งเป็นพื้นฐานของสรรพสิ่งนั้นมีอยู่ ๒ ประการคือธรรมชาติ(nature) และศิลปะ(arts) สิ่งธรรมชาติเกิดขึ้น และดำรงอยู่โดยะธรรมชาติ เช่น พืช สัตว์ และแร่ธาตุ และสิ่งที่ดำรงอยู่โดยเหตุอื่นคือศิลปะ (arts). ธรรมชาติมีพลัง มันมีความโน้ม

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔.

^{๔๕} บรรจบ บรรณรุจิ, จิต, มโน, วิญญาน, หน้า ๑๐๑.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

^{๔๗} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๖๔.

เอียงที่จะเปลี่ยนแปลงหรือเคลื่อนไหวยู่ในตัวของมันเอง แต่ศิลปะไม่มี นอกจากมีผู้กระทำให้มันเกิดการเปลี่ยนแปลง ในธรรมชาติมีพลังงานชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นตัวการ หรือเหตุของการเปลี่ยนแปลง (motion) และการหยุด(rest) ในสิ่งที่เป็นตัวยืนโรง (primary matter) การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นโดยเหตุ ไม่ใช่โดยความบังเอิญ (accident) การเคลื่อนไหว(motion)ก็คือการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นเคลื่อนไหวในลักษณะอาศัย(accidental)หรือการเคลื่อนไหวของสารัตถะอันเป็นมวลสาร (matter or substance) การบรรลุเป้าหมายแห่งการเคลื่อนไหวได้ถูกกำหนดให้เป็นไป หรือให้ไปถึงจุดหมายปลายทาง เมื่อถึงที่สุดแล้วก็หยุดพัก(จิต) ตัวประธานหรือตัวยืนพื้น (primary matter) ไม่มีส่วนร่วมกับชั้นทุติยภูมิ(accidental change) และรูปแบบ (form) อันเป็นผลผลิตทางศิลปะ ที่ว่าโดยเหตุผล ไม่ใช่โดยความบังเอิญนั้น หมายถึงไม่ใช่เกิดโดยเหตุบังเอิญ แต่เป้าหมายส่วนลึก ๆ ที่อยู่ภายใน(intrinsic) ไม่ใช่ไม่มีเป้าหมายหรือสะเปะสะปะ การเคลื่อนไหวยมีกระบวนการ (pattern) ที่แน่นอน สามารถรับรู้ได้. รวมความว่ารูปธรรมคือวัตถุ (matter) เป็นรากฐานของวิญญาน ในตัวธรรมชาติมีพลังเจียบ (passive)เป็นพลังงานศักดิ์^{๔๔} (potency) ที่ทำให้เกิดสรรพสิ่งเคลื่อนไหวเป็นปฐมเหตุ ทำให้พวกนักจิตนิยมคิดว่ามีพระเจ้า หรือมีจิตเป็นผู้สร้าง ผู้รักษา และผู้ทำลายอยู่ในวัตถุที่เป็นพลังงานนั้น ๆ จึงสร้างพระเจ้าขึ้นมาแทน. เพราะฉะนั้น วิญญานในฐานะเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวที่กระฉับกระฉ่ง เป็นพลังธรรมชาติ จึงเป็นรูปแบบปฐมภูมิ กิจกรรมพลังแห่งธรรมชาติ ในฐานะเป็นรูปแบบ (form) มี ๒ ประการคือ^{๔๕} (๑) เป็นแหล่งกำหนดที่แท้จริงของกิจกรรมอันเกิดจากความจงใจเดิมของสิ่งที่มีชีวิต อย่างที่เรียกว่าวิญญาน (Soul) การกระทำมีวิญญาน. (๒) เป็นบ่อเกิดที่จริงแท้ของกิจกรรมตามธรรมชาติ(ปราศจากเจตจำนง) ของวัตถุ(เทพะ) เช่นการหายใจเอาวัตถุที่ปราศจากชีวิตรวมตัวกันเช่นน้ำ(H₂+O) โดยไร้เจตจำนงหรือการย่อยอาหาร เป็นต้น.

วิญญานในฐานะเป็นพลังงานนี้เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว ร่างกายไม่อาจเคลื่อนไหวได้ แต่เคลื่อนไหวตามแรงผลักดันของพลังงาน (วิญญาน) ไปตามเหตุผล ตามเจตนา จงใจ และเป็นความปรารถนา มุ่งหวัง เกาะกุมยึดติด ซึ่งมีนักปรัชญาชาวตะวันตกโบราณให้พรรณนาว่า^{๔๖} พลังงานโลก และพลังงานแห่งจักรวาลประกอบด้วยสิ่งสำคัญคือวัตถุ (Matter) ซึ่งวัตถุนั้นประกอบด้วยสิ่งสำคัญ ๒ อย่าง คือพลังตามธรรมชาติ และสารัตถะ(Substance)หรือพลังงานตามธรรมชาติ.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

โดยที่อริสโตเติลให้ทรรศนะเกี่ยวกับวิญญาณในฐานะเป็นพลังตามธรรมชาติ หรือ ต้นกำเนิดของสรรพสิ่งในโลกไว้ในจิตวิทยาว่า พลังตามธรรมชาติของสรรพสิ่งแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ^{๕๑} ๑) อนินทรีย์สาร(Inorganic matter) หมายถึงสิ่งที่ไม่มีความรู้ทั้งหลาย เช่น หิน กรวด ทราย ภูเขาเป็นต้น เป็นสภาวะระดับต่ำที่สุดเพราะเป็นสิ่งที่มีความรู้มากแต่มีแบบน้อย. ๒) อินทรีย์สาร (Organic matter) หมายถึงสิ่งที่มีความรู้ทั้งหลาย จึงจัดอยู่ในระดับสูงกว่า อนินทรีย์สาร เพราะเป็นสิ่งที่มีส่วนของแบบมากกว่าสาร แบบที่ว่ามันก็คือวิญญาณ ซึ่งกล่าวได้ว่า อินทรีย์สาร หมายถึงวัตถุที่มีความรู้รอบรู้ (เบญจขันธ์). ส่วนอนินทรีย์สาร หมายถึงวัตถุที่ไม่มีความรู้รอบรู้(มหาภูตรูป๔) ซึ่งได้แก่พลังงาน แสง และวิญญาณในฐานะเป็นพลังงานอมตะ ในบรรดาสรรพสิ่งที่มีสมรรถภาพทั้งหมด สมรรถภาพด้านประสาทสัมผัส ผัสสระ่วมและจินตนาการ ทั้งหมดดับ สลายไปพร้อมกับร่างกาย เหตุผลแอบแฝงก็ดับสลายไปด้วยกัน แต่เหตุผลจริงแท้ของ วิญญาณแห่งพลังงานเป็นอมตะ ดังที่อริสโตเติลได้กล่าวไว้ว่า^{๕๒} “ในความหมายนี้วิญญาณมีสมรรถภาพแยกออกจากร่างกายได้ แยกดับไม่ได้ และก็ไม่วางกับร่างกาย เมื่อวิญญาณถูกปลดปล่อยให้เป็นอิสระจากเงื่อนไขคือทรงขัง(ร่างกาย)ปัจจุบัน วิญญาณก็ปรากฏออกมาตามความเป็นจริง และไม่มากไปกว่าวิญญาณ ที่อยู่โคจรเคี้ยวตามลำพังนี้เป็นวิญญาณแห่งพลังงานอมตะ และมีอยู่นิรันดร์” ถึงอย่างก็ตามไม่ว่าจะให้ความหมายตามนัยใด ผลที่ปรากฏออกมาก็คืออริสโตเติลถือว่า วิญญาณเป็นพลังแห่งเหตุผลที่เป็นอมตะ.

ในทรรศนะของอริสโตเติลเองในข้อที่ว่า^{๕๓} “ร่างกายและวิญญาณเป็นเอกภาพคือเป็นหนึ่งเดียวที่ไม่สามารถแยกจากกันได้ ซึ่งอริสโตเติลต้องการแสดงทรรศนะเอกภาพนี้ในเชิงวิทยาศาสตร์ แต่กลับถูกอิทธิพลของพลาโตครอบงำจนทำให้อริสโตเติลจำต้องพูดถึงอมตภาพของวิญญาณ” นั่นเอง ซึ่งเป็นลักษณะของคำพูดที่วกวนไม่แน่นอน.

สรุปความว่าวิญญาณในฐานะที่เป็นพลังงานนี้ อริสโตเติลได้ยอมรับว่า^{๕๔} ในมวลสารที่เป็นตัววัตถุมีสิ่งสำคัญอยู่ ๒ ประการคือวัตถุ และวิญญาณ. เมื่อกล่าวโดยสังเขปดังต่อไปนี้คือ

(๑) วัตถุ (materia prima) ซึ่งไม่ใช่วัตถุในความเข้าใจของนักวัตถุนิยม แต่มันเป็นวัตถุปฐมภูมิที่ทำให้เกิดแก่สรรพวัตถุทั้งปวง มีความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ดังที่พลาโตเรียกว่าอัสตภาวะ

^{๕๑} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมนิจฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๓.

^{๕๒} Aristotle, *On the Soul*, (Cambridge University Press 1985), 430a 15-25.

^{๕๓} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมนิจฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๘.

^{๕๔} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๘๒.

กฎแห่งการเปลี่ยนแปลงของอริสโตเติลสอดคล้องกับเรื่องการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง ที่สนิท สรีระสำแดงอธิบายกฎแห่งการแปลงของสรรพสิ่งของอริสโตเติลต่อไปนี้เป็น^{๕๖} มวลสารและรูปแบบของกระบวนการภาวะ (becoming) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งย่อมเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบสำคัญ ๓ คือ ๑) รูป (form). ๒) การสูญเสียภาวะ(privation). ๓) เนื้อสาร (matter). และก็สามารถอธิบายได้ดังต่อไปนี้ คือความเกี่ยวข้องด้วยภาวะที่ขัดแย้งกัน หรือปฏิปักษ์กัน ๒ ประการ ซึ่งอยู่พวกเดียวกัน เป็นผลให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งตามมา ที่สุดของการเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา) องค์ประกอบที่ปรากฏเด่นชัด ซึ่งสามารถมองเห็นสิ่งในสิ่งหนึ่งเรียกว่ารูปแบบ(form) พุทธปรัชญาเรียกว่ารูปหรือร่างกาย (body) รูปแบบเป็นที่สุดท้ายของการเปลี่ยนแปลงเป็นเช่นนั้น ๆ ช่วงระยะหนึ่ง ๆ เรียกว่าระยะหยุดพัก (จิตติ). รวมความแล้วเนื้อสารและรูปแบบ เป็นกระบวนการภายในของผลการเปลี่ยนแปลงเรียกว่าสาระัตถะ(essential)ส่วนการสูญเสียภาวะ(ภังคะ)ไม่ได้อยู่ภายในจึงเรียกว่าคุณสมบัติอาศัย(incidental)ผลจากการพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่า ชนิดของการเปลี่ยนแปลงขั้นสำคัญมี อยู่ ๒ ขั้นตอน คือ

๑) การเปลี่ยนแปลงรูปลักษณะโดยความบังเอิญ(accidental motion).

๒) การเปลี่ยนแปลงด้านทรัพย์สิน (substantial motion) ซึ่งสามารถอธิบายได้ว่าข้อที่ ๑ เช่นเด็กโตของเด็กกลายเป็นผู้หญิงสาวและกลายเป็นผู้ใหญ่แก่เฒ่า เป็นการเปลี่ยนทางค่านคุณภาพของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง. และข้อที่ ๒ เช่นต้นไม้ถูกเผาไหม้ หรือการตายของเด็ก และผู้ใหญ่ เป็นการเปลี่ยนแปลงมิใช่ด้านคุณภาพ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สมบูรณ์ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านทรัพย์สิน(substantial motion) และยังแบ่งออกได้อีก ๒ ชนิดคือ (๑) การเกิด (generation) เปลี่ยนแปลงจากอภาวะ (non-being) เป็นภาวะ. (๒) การดับ (corruption) เปลี่ยนแปลงจากภาวะ (being) เป็นอภาวะ (non-being) ขยายความอย่างแรก เปลี่ยนแปลงจากมิใช่มนุษย์ อย่างหลังจากมนุษย์เป็นมิใช่มนุษย์.

วัตถุเป็นปฐมเหตุเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งทางด้านฟิสิกส์ และเป็นแกนกำเนิดของการเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา) ด้วย รูปแบบในฐานะเป็นวัตถุที่อยู่ในระยะหยุดพัก ก็อยู่ในสถานะการเปลี่ยนแปลงเช่นกันคือ เปลี่ยนแปลงจากรูปแบบหนึ่งไปสู่อีกรูปแบบหนึ่ง รูปจึงเป็นอนิจจัง ซึ่งก็มีองค์ประกอบหลักอยู่ ๓ ประการคือ^{๕๗} ๑) มวลสารพื้นฐาน(ธาตุ). ๒) รูปแบบเกิดมาจากมวลสารนั้น และ ๓) ภาวะสูญสลาย. กระบวนการทั้ง ๓ นี้เป็นปฐมเหตุทำให้เกิดสรรพสิ่งในจักรวาล โดยการเชื่อมโยงสัมพันธ์กันและกันจึงเรียกว่ากระบวนการอิงอาศัยกันและกัน ซึ่งเป็นกฎแห่งไตรลักษณ์

^{๕๖} อ้างแล้ว.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา) ด้านภาวะ และอภาวะว่ามีหรือไม่มีสิ่งนั้นสิ่งนี้ เช่นการเกิดและการตายของมนุษย์. ๒) การเคลื่อนไหวทางปริมาณ (Quantitative motion) ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลง(อนิจจตา) ในลักษณะของการเพิ่มและลดปริมาณของสรรพสิ่ง เช่น เด็กเจริญเติบโตขึ้น แต่ก็พอมลง. ๓) การเคลื่อนไหวทางคุณภาพ(Qualitative motion)ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลง (ทุกข์=ความปรารถนา และมุ้งหวังบีบคั้น) เช่นมนุษย์โง่กลับกลายเป็นมนุษย์ฉลาด. ๔) การเคลื่อนไหวทางสถานที่ (Local motion) ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงสถานที่นั่นเอง (สูญตา=ความว่างอันเป็นสถานที่รองรับสรรพสิ่งทั้งปวง) เช่นมนุษย์เดินออกจากห้องประชุม และในขณะเดียวกันห้องประชุมเป็นสถานที่รับรองของการเคลื่อนไหวของบุคคลท่านั้น

ในบรรดากฎแห่งการเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ประการนี้ อริสโตเติลได้ยืนยันว่าประการสุดท้ายคือการเคลื่อนไหวหรือการเปลี่ยนแปลงสำคัญที่สุด เพราะถือว่าการเปลี่ยนแปลงมีพื้นฐานรับรองการเคลื่อนไหว สถานที่รับรองการเปลี่ยนแปลงหรือการเคลื่อนไหว(กฎอนิจจัง)นั้นเรียกว่าอวกาศ(Space). โดยที่อริสโตเติลมีทรรศนะเกี่ยวกับอวกาศว่า ไม่มีช่องว่าง(Void)ที่เป็นอยู่ด้วยตัวมันเอง ไม่มีช่องว่างเลยในสากลจักรวาล ถ้าอวกาศมีช่องว่างก็จะรองรับสรรพสิ่งไว้ไม่ได้ สรรพสิ่งทั้งปวงทั้งหลาย ก็จะพากันหล่นลงมาภายในช่องว่างอย่างรวดเร็ว แต่เพราะว่าไม่มีอะไรตกลงมาในอวกาศเลยอวกาศจึงไม่มีช่องว่าง.

ในอภิปรัชญาของอริสโตเติลก็ได้้นำแบบมาผสมผสานไว้กับสสาร ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้อริสโตเติลอธิบายถึงการเกิดขึ้น และการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในโลก (กฎอนิจจัง) เพราะว่าสรรพสิ่งไม่ได้เกิดจากความว่าง (สูญตา) ด้วยเหตุนี้เอง อริสโตเติลจึงกล่าวยืนยันว่า^{๓๓} “ไม่มีสรรพสิ่งอะไรที่เกิดมาจากความไม่มี” ก่อนหน้านี้อันที่สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้นมาก็ต้องมีอะไรเป็นของค้ำเดิมหรือจุรองรับรอง(Substatum)อยู่บ้าง สถานที่รับรองหรือทุนเดิมที่ก็คือสสาร ซึ่งเป็นวัตถุเดิมที่ไร้คุณสมบัติ สสารไม่มีลักษณะอาการใด ๆ ที่จะช่วยให้ทราบว่าตัวมันคืออะไรกันแน่ ทั้งนี้เพราะว่า สสารไม่มีสี กลิ่น รส หรือสัมผัส สสารที่ไร้แบบจึงกลายเป็นสิ่งที่เราทราบไม่ได้ สสารไม่มีความแตกต่างกัน สิ่งหนึ่งที่ต่างจากอีกสิ่งอื่นก็เพราะคุณสมบัติ เมื่อสสารไม่มีคุณสมบัติ ก็ไม่มีความแตกต่างในสสาร คุณสมบัติของสรรพสิ่งอยู่ที่แบบ.

อริสโตเติลให้ทรรศนะเกี่ยวกับกฎแห่งการเปลี่ยนแปลงไว้ว่า^{๓๔} การที่สรรพสิ่งเกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงเป็นเพราะสาเหตุ ๔ ประการคือ ๑) วัตถุเป็นเหตุ(Material Cause) ซึ่งได้แก่สสาร. ๒) รูปสาเหตุ (Formal Cause) ซึ่งได้แก่แบบ. ๓) สัมฤทธิ์เป็นสาเหตุ (Efficient Cause)ซึ่ง

^{๓๓} Guthrie, W.K.C. op. cit, p. 120.

^{๓๔} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมนิจคุโม), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๑๑.

ให้แก่ผู้กระทำการ. ๔) อันตะเป็นสาเหตุ (Final Cause) ซึ่งได้แก่จุดมุ่งหมายหรือเป้าหมาย ยกตัวอย่าง การสร้างตึกให้สำเร็จก็ต้องอาศัยสาเหตุทั้ง ๔ ประการ ก็ต้องมีวัสดุการก่อสร้าง เช่น อิฐ ปูน ไม้เป็นต้นเป็นวัสดุสาเหตุ มีแบบแปลนเช่นทรงสเปนที่สถาปนิกเขียนไว้เป็นรูปสาเหตุ มีนายช่างผู้ชำนาญเป็นสัมฤทธิ์สาเหตุ และมีจุดมุ่งหมายหรือเป็นเป้าหมายของการก่อสร้างคือการอยู่อาศัย และเครื่องอำนวยความสะดวกสบายเป็นอันตะสาเหตุ อริสโตเติลกล่าวสรุปว่า สาเหตุที่สำคัญมี ๒ ประการเท่านั้น คือ (๑) วัสดุเหตุคือสสาร และ (๒) รูปเหตุคือแบบ ทั้งนี้เพราะว่าแบบจะอยู่ในใจของผู้กระทำการและเป็นจุดมุ่งหมายปลายทางของการกระทำหรือความเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ พุทธปรัชญามีทรรศนะว่า การเปลี่ยนแปลงการเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ประการ นั้นคือกฎแห่งอนิจจลักษณะเพราะสรรพสิ่งย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของธรรมชาติเอง.

สรุปความว่า วิญญาณในฐานะที่เป็นกฎแห่งไตรลักษณ์ สรรพสิ่งทั้งปวงทั้งหลาย ย่อมมีกฎและย่อมเป็นไปตามกฎ สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นย่อมมีกฎ และพร้อมกันนั้นก็ต้องเป็นไปตามกฎ สิ่งที่เรียกว่า “กฎ”^{๖๕} ก็คืออำนาจชนิดหนึ่งซึ่งบังคับสรรพสิ่งทั้งปวงทั้งหลายให้เป็นไป โดยที่มิให้คลาดเคลื่อนไปเป็นอย่างอื่นไปได้ อันมีลักษณะอย่างเดียวกันกับพระเจ้า ซึ่งมีศัพท์คล้ายกันคือ “God” นั่นคือ “กฎ” กับ “God”^{๖๖} มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน โดยเฉพาะสรรพสิ่งที่มีวิญญาณคือชีวิต ย่อมเกิดขึ้น และเป็นไปตามกฎ นับตั้งแต่วิญญาณแห่งชีวิตที่เป็นเพียงเซลล์หรือเชื้อ จนกระทั่งเจริญเติบโตขึ้นเป็นพืช สัตว์ และมนุษย์ ย่อมมีความหมายอย่างเดียวกัน คือความเป็นวิญญาณ นั่นคือสภาวะของสิ่งที่มีเรียกว่าชีวิต ถ้าเป็นวิญญาณก็คือชีวิตนั่นเอง เมื่อกล่าวโดยสังเขปแล้วอริสโตเติลให้ทรรศนะถึงวิญญาณในฐานะที่เป็นไตรลักษณ์ก็คือการเคลื่อนไหวของสรรพสิ่งไว้ถึง ๓ รูปแบบด้วยกันคือ^{๖๗}

(๑) การเคลื่อนไหวจำแนกตามลักษณะของมันเอง.

(๒) การเคลื่อนไหวมิได้อยู่ตามลำดับขั้นของความเป็นสภาวะ (being).

(๓) การเคลื่อนไหวหรือการหมุน(วัฏฏะ) ไม่ได้เป็นอะไร เพราะมันไม่ใช่ความมีความเป็น แต่เป็นการเปลี่ยนแปลง(วนเวียนอยู่ในภพ) มากกว่า จะอย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวเมื่อมันถึงเป้าหมายปลายทางของมัน (terminus and guem) อาจเป็นความเกิด (ชาติ) ก็ได้ และสาเหตุที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงขุดลึกก็มี ๓ ลักษณะ จึงกล่าวได้ว่าการเคลื่อนไหวมีถึง ๓ รูปแบบด้วยกัน คือ ๑) การเปลี่ยนแปลงสถานที่ (Location). ๒) การเปลี่ยนแปลงคุณภาพ (Quality). ๓) การเปลี่ยน

^{๖๕} พุทธทาสภิกขุ(เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ไกวัลยธรรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดี, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๖.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

^{๖๗} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

แปลงปริมาณ(Quantity). ขยายเนื้อความว่าการเปลี่ยนแปลงสถานที่ก็คือการเคลื่อนไหวจากต้นทางไปสู่ปลายทาง และการเปลี่ยนแปลงคุณภาพก็คือการสับเปลี่ยนวัตถุจากภาพเป็นชาติ เป็นการเกิดสิ่งใหม่โดยทำลายมวลสารรูปแบบเก่า เป็นการทำให้พลังศักดิ์ปรากฏชัดเจน.

๓.๓ หลักการพัฒनावิญญาน

การพัฒनावิญญานก็คือการพัฒนาชีวิตให้ถูกต้องตามหลักความจริง มิใช่พัฒनावิญญานให้สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่งตามหลัก “มัชฌิมวิถิ” ของอริสโตเติล และมีพรรณนาต่าง ๆ ที่สอดคล้องคล้ายคลึงกับอริสโตเติล ซึ่งจะได้ยกไว้ตัวอย่างดังนี้ ชัยวัฒน์ อัครพัฒน์ ได้กล่าวถึงหลักความจริงอยู่ว่า^{๙๔} “ความมั่งคั่งทางโลกนั้นไร้ค่าเมื่อเปรียบเทียบกับสมบัติทางจิตวิญญาน แต่ในชีวิตจริงแล้ว มนุษย์แสวงหาความมั่งคั่งทางโลก ทำราวกับว่าทรัพย์สมบัติเป็นยอดแห่งความสุข มนุษย์เราทำตามสิ่งที่มนุษย์เชื่อว่าดีมีความสุข เพราะทุกคนต่างมุ่งแสวงหาความดีมีความสุข แต่หลายคนก็ไม่ว่าความดี ความสุขคืออะไร?” ความจริงแล้วการดำรงชีวิตในสังคมมนุษย์ควรจะเป็นชีวิตที่มีกฎระเบียบ เพื่อให้ชีวิตดำเนินไปอย่างมีกฎระเบียบที่ถูกต้อง เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป ก็ต้องมีหลักในการดำเนินชีวิตรวมทั้งข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในชีวิต หมายถึงการดำเนินชีวิตก้าวหน้าไปในทางที่ถูกต้องดีงาม ทั้งนี้เพราะจริยศาสตร์นั้นจะช่วยเป็นวิธีการครองชีวิตที่ถูกต้องเรียบง่ายที่สุด นั่นแหละคือความต้องการอันแท้จริงโดยเฉพาะสังคมชีวิตมนุษย์.

ปาน สุภนกรได้กล่าวว่า^{๙๕} “การพัฒनावิญญาน หมายถึง การฝึกฝนอบรมพฤติกรรมของมนุษย์ให้เจริญไปในทางที่ดีขึ้นกว่าเดิม ความประพฤติที่ถูกฝึกอบรมแล้วย่อมบริสุทธิ์ขาวรอบคู่กระจกเงาใสสามารถส่องให้เห็นอุปนิสัยของตน และนิสัยของคนอื่น”.

บุญมี แท่นแก้วอ้างความคิดด้านจริยศาสตร์ของอริสโตเติลว่า^{๙๖} ในด้านจริยศาสตร์อริสโตเติลได้ให้พรรณนาไว้ว่า “ความสุขของมนุษย์ ก็คือความสุขที่ได้มาจากทางจิตวิญญาน และจะมีอยู่ตลอดไป” ไม่เหมือนกับความสุขทางร่างกาย ซึ่งไม่จีรังยั่งยืน และคุณธรรมความดี ย่อมเกิดจากการรู้จักยับยั้งชั่งใจ ควบคุมตนเองระบายนความปรารถนาให้ถูกส่วน และการมีศีลปะในการดำเนินชีวิต จริงอยู่การกระทำอยู่ของมนุษย์ทุก ๆ อย่างมีจุดหมายปลายทาง และด้วยเหตุนี้ อาจจะเส้นทางสามารถบรรลุเป้าหมายที่สูงกว่านี้ก็ได้ และในที่สุดมนุษย์ก็จะสามารถบรรลุเป้าหมายสูงสุด

^{๙๔} ชัยวัฒน์ อัครพัฒน์, ญาณวิทยา, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

^{๙๕} ปาน สุภนกร และคณะอาจารย์ภาควิชาปรัชญา, ปรัชญาเบื้องต้น, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๗.

^{๙๖} บุญมี แท่นแก้ว, ปรัชญา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเคชั่นสโตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๒.

ได้ ที่เรียกว่า หลักหรือความดีอันดีมี เพราะจากว่าความดีดังกล่าวทุกคนคิดฝันถึงเสมอ ดังนั้นอาริสโตเติลจึงกล่าวว่า^{๑๑} “ความดีอันสูงสุดของมนุษย์ ก็คือปฏิบัติหน้าที่ให้สมบูรณ์ และพัฒนาวิญญานให้ถูกต้องตามธรรมชาติที่มนุษย์ต้องพัฒนา” ซึ่งอาริสโตเติลเรียกว่า ความสุข (Happiness) อันหมายถึงพฤติกรรมทางวิญญาน เพื่อให้ได้รับคุณธรรมอย่างสมบูรณ์ (Nicomachean Ethics) ซึ่งได้แก่ความสนุกเพลิดเพลินนั่นเอง.

พระเมธีธรรมาภรณ์ได้กล่าวถึงเรื่องการพัฒนาวิญญานนี้ว่า อาริสโตเติลได้นำเสนอ ด้านจริยศาสตร์ หรือพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นลักษณะพฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่มีจุดหมายปลายทาง ๒ ประเภทด้วยกัน คือ^{๑๒}

(๑) จุดหมายระหว่างทาง ซึ่งหมายถึงจุดหมายเฉพาะหน้าที่ของมนุษย์ ต้องการเพื่อเป็นทางผ่านไปสู่จุดหมายที่ไกลกว่านี้ เช่น การฝึกม้าเพื่อสร้างกองทัพม้า กองทัพม้าเป็นจุดหมายเฉพาะหน้าที่สมบูรณ์. (๒) จุดหมายปลายทาง ซึ่งหมายถึงสูงสุดที่เป็นเป้าหมายสุดท้ายในตัวเอง โดยไม่ต้องหันไปหาเป้าหมายอื่นอีกต่อไป ดังเช่นสันติภาพเป็นจุดหมายสูงสุดของการเตรียมออกรบและการโจมตีศัตรูอย่างมีกลยุทธ์แบบแผน.

พฤติกรรมของมนุษย์มีเป้าหมายที่จะบรรลุถึงอยู่ ๒ ประการ นั่นก็คือมุ่งไปให้บรรลุเป้าหมายถึงทาง และเพื่อนำไปสู่เป้าหมายปลายทาง ตรงนี้อาจมีคำถามแทรกเข้ามาว่า จุดหมายปลายทางของพฤติกรรมมนุษย์คืออะไร? อาริสโตเติลตอบว่า^{๑๓} “พฤติกรรมของมนุษย์มีเป้าหมายสูงสุดก็คือความดี” ในทรรศนะของอาริสโตเติลความดีก็คือความสุข (Happiness) การที่มนุษย์แสวงหาความดี ก็เท่ากับมนุษย์ที่แสวงหาความสุข ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ความดีและความสุขมันจึงความสัมพันธ์และใช้แทนกันได้ในทุกกรณี.

สนิท ศรีสำแดงได้กล่าวถึงเรื่องเป้าหมายของการพัฒนาคือความสุขไว้ว่า ในอีกความหมายหนึ่งที่อาริสโตเติลได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ไว้คือ^{๑๔} “พฤติกรรมของมนุษย์มุ่งไปสู่ความสุข ความสุขเป็นเป้าหมายสูงสุดของการกระทำของมนุษย์” ธรรมชาติความสุขนั้นแอบแฝงตัวอยู่ในหลายรูปแบบ เช่นความสำราญ (Pleasure) อันเกิดจากการบำรุงบำเรอตัวเองด้วยสรรพสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่และพึงพอใจ ความมั่งมี (Wealth) อันเกิดจากการมีทรัพย์สินสมบัติมากมาย ที่สามารถให้ความสุขและเกียรติยศชื่อเสียง (Honour) คนมีเกียรติยศชื่อเสียงย่อมมีความ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

^{๑๒} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมนิจโค), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๕.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๐.

^{๑๔} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๒๔๖.

สุขเหล่านี้ อริสโตเติลได้วิจารณ์ว่ามันเป็นความสุขเทียมหรือเป็นความสุขแอบแฝงไม่คงทนถาวร เป็นความสุขที่อาศัยปัจจัยภายนอกมีเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา ด้วยเหตุผลอันนี้ อริสโตเติลจึงได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับความสุขว่า^{๘๕} “ความสุขก็คือการพัฒนาวิญญาณด้วยวิธีที่สอดคล้องกับคุณธรรมที่สมบูรณ์ถูกต้อง” และว่า “มนุษย์ที่มีความสุขก็คือมนุษย์ที่ดำเนินชีวิตด้วยคุณธรรมที่สมบูรณ์”^{๘๖} เพราะฉะนั้นในทรรศนะของอริสโตเติลความสุขเป็นความรู้สึกรักของวิญญาณ ไม่ใช่ของร่างกาย วิญญาณเป็นแบบของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้นความสุขของมนุษย์จึงเป็นความสุขที่เกิดกับวิญญาณที่พัฒนาแล้ว และวิญญาณจะมีความสุขได้ ก็ต่อเมื่อได้ฝึกนึก และดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับคุณธรรมนั้นคือ^{๘๗} “ความสุขอย่างแท้จริงอันเกิดจากคุณธรรมที่เที่ยงถาวร” โดยที่อริสโตเติลให้ทรรศนะเกี่ยวกับด้านคุณธรรมว่า^{๘๘} “คุณสมบัติที่ดี เช่น ความกล้าหาญ ความเสียสละความซื่อสัตย์ ความยุติธรรมและความดีซึ่งได้ฝังรากลึกลงในจิตวิญญาณจนเป็นลักษณะนิสัย (States of character)”.

คุณสมบัติที่ดีจะเป็นคุณธรรมก็ต่อเมื่อมันเป็นลักษณะนิสัยที่เกิดขึ้นประจำตลอดชีวิต เหตุนี้ อริสโตเติลจึงกล่าวว่า^{๘๙} “วันฟ้าใสเพียงวันเดียวไม่ทำให้เกิดฤดูใบไม้ผลิขึ้นได้ฉันใด การกระทำเพียงวันเดียวก็ไม่ทำให้คนเป็นคนดีได้ฉันนั้น” โดยที่อริสโตเติลเรียกบุคคลว่า^{๙๐} “มีคุณธรรมที่สมบูรณ์ก็คือคนดี หรือคนที่ทำดีมีคุณธรรมเป็นลักษณะนิสัยประจำนั่นเอง และคุณธรรมจะสมบูรณ์ได้ก็เพราะการทำดีได้กลายเป็นนิสัยใจคอไปดังนั้น คุณธรรมไม่ใช่คุณสมบัติที่มนุษย์มีติดตัวมาตั้งแต่กำเนิด หากแต่เป็นอุปนิสัยใจคอที่มนุษย์ สร้างสรรค์ ขึ้นภายหลัง”.

มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางอริสโตเติลได้ให้นิยามความหมายของคุณธรรมด้านศีลธรรมว่า^{๙๑} “คุณธรรม คือลักษณะนิสัยในการเลือกทางสายกลาง” ตรงนี้หมายความว่า^{๙๒} “คุณธรรมด้านศีลธรรมเป็นคุณลักษณะที่เกิดมาจากการฝึกปฏิบัติจนกลายเป็นนิสัยยิ่งไปกว่านั้น คุณธรรมยังเกี่ยวข้องกับการเลือกแสดงความรู้สึกและการกระทำในระดับพอดี ไม่มาก หรือน้อยเกินไป นั่นก็คือคุณธรรมเป็นทางสายกลาง(mean)ระหว่างความเกิน (excess) และความขาด (deficiency)”

^{๘๕} Aristotle, Nicomachean Ethics, 1102a 5.

^{๘๖} Ibid, 1101a 15.

^{๘๗} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ธรรมจิตโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๓๒.

^{๘๘} Aristotle, Nicomachean Ethics, 1160a 10.

^{๘๙} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ธรรมจิตโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๓๒.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

^{๙๑} Aristotle, Nicomachean Ethics, 1107a.

^{๙๒} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ธรรมจิตโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๓๒.

การแสดงความรู้สึก และการกระทำนี้เองที่มีความเกิน ความขาด และความพอดีเช่นคนเราอาจมีความรู้สึกรัก โกรธ หรือกลัวมากเกินไป หรือน้อยเกินไป ความรู้สึกที่มาก หรือน้อยเกินไปเหล่านั้นเป็นความชั่ว(Vice)แต่ถ้าเป็นความรู้สึกที่เหมาะสมกับกาลเทศะ และบุคคลทั้งมีเหตุผล และแรงจูงใจที่สมควร ความรู้สึกเหล่านั้นอยู่ในระดับพอดีเป็นทางสายกลาง และจัดเป็นคุณธรรม.

ดังตารางคุณธรรมคือทางสายกลางที่อริสโตเติลได้กล่าวไว้ว่า^{๔๐}

ความรู้สึก	การกระทำ	ความเกิน	ทางสายกลาง	ความขาด
เชื่อมั่น		บ้าบิ่น	กล้าหาญ	ขลาดกลัว
สำราญ		เสเพล	การรู้จักประมาณ	จืดชืดเย็นชา
	ให้เงิน	สุรุษสุร่าย	โอบอ้อมอารี	ตระหนี่
	รักษาเกียรติ	เข่อหยิ่ง	เคารพตน	คำด้อย
โกรธ		ใจร้อน	อารมณ์ดี	เฉื่อยชา
	พูดถึงตัวเอง	คุยโต	พูดความจริง	แก้งอ้อมตัว
	สร้างความสนุก	ตัวตลก	ปฏิภาณ	หยาบโลน
	ต้อนรับคน	ประจบสอพอ	มิตรภาพ	หน้าอ
ละอาย		ขี้อาย	สุภาพ	หน้าด้าน

จากตัวอย่างข้างบนนี้จะพบว่าพฤติกรรมของมนุษย์อริสโตเติลไม่ได้สอนให้คนเรากำจัดความรู้สึกทั้งหมดออกไปจากจิตใจ คนเราสามารถแสดงความรู้สึกออกมาได้ แต่ต้องไม่ตกเป็นทาสของความรู้สึก คุณธรรมหมายถึงการควบคุมความรู้สึก ไม่ใช่การกำจัดความรู้สึก ดังนั้น คุณธรรมจึงอยู่กึ่งกลางระหว่างสุดโต่งสองด้าน คือการกำจัดความรู้สึกแบบถอนรากถอนโคนอย่างหนึ่ง และการปล่อยความรู้สึกออกมาเต็มที่จนตกเป็นทาสของอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง. อริสโตเติลได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่าเนื่องจากความรู้สึกเป็นองค์ประกอบหนึ่งของวิญญาณ การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างพอเหมาะพอควรภายใต้การควบคุมของเหตุผลนั้นแหละคือคุณธรรม ซึ่งเป็นทางสายกลางระหว่างความจืดชืดเฉื่อยชาไว้ความรู้สึกกับการแสดงออกมาเต็มที่ ความขาดและความเกินทั้งสองประการนี้จัดเป็นความชั่วความเลวที่ต้องละเว้นอย่างยิ่ง และก็ไม่มีกฎเกณฑ์มาตรฐานสำหรับ

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

วัดทางสายกลางสำหรับทุกคน โดยที่อาริสโตเติลได้ย้ำว่า^{๔๔} “ทางสายกลางสัมพันธ์กับเรา และถูกกำหนดด้วยหลักเหตุผลอันเป็นหลักที่บุคคลผู้มีปัญญาภาคปฏิบัติกำหนดขึ้น” ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ทางสายกลางถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมและตัวบุคคลที่เข้าไปเกี่ยวข้องเป็นกรณี ๆ ไป เช่นสิ่งที่เราพอใจอาจไม่เป็นที่พอใจของเพื่อนเราก็ได้ โดยที่อาริสโตเติลแสดงความคิดว่า ทางสายกลางของบุคคลใดต้องขึ้นอยู่กับข้อกำหนดของบุคคลนั้นเอง เขาเป็นผู้รู้ดีที่สุดว่าอะไรคือทางสายกลางสำหรับเขา แต่การกำหนดทางสายกลางของเขาต้องเป็นไปตาม หลักเหตุผลไม่ใช่ตามความรู้สึก นั่นคือต้องวัดจากสถานการณ์ และบุคคลที่เกี่ยวข้องหลักเหตุผลดังกล่าวเกิดมาจากปัญญาภาคปฏิบัติที่อาศัยประสบการณ์มาเป็นเครื่องช่วยตัดสินใจ ถ้ามีการตัดสินใจเลือกทางสายกลางจนเป็นนิสัยแล้ว การพิจารณาหาทางสายกลางครั้งต่อไปก็ง่ายขึ้น.

สรุปความว่า หลักการพัฒนาวิญญาน ก็คือการที่มนุษย์หันมาพัฒนาภายใน ซึ่งเป็นจุดสำคัญที่ของมนุษย์เอง เมื่อวิญญานได้รับการพัฒนาแล้ว ย่อมประกอบด้วยเหตุผล และเกิดสติปัญญขึ้น ๒ ประเภทด้วยกันคือ

(๑) ปัญญาภาคทฤษฎีซึ่งช่วยให้เกิดความรู้ทางวิทยาศาสตร์ และปรัชญา.

(๒) ปัญญาภาคปฏิบัติ ซึ่งให้ความรู้เรื่องหลักเหตุผลประกอบการตัดสินใจเลือก.

ทางสายกลางสำหรับปฏิบัติให้สอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ถ้าไม่มีปัญญาภาคปฏิบัติ มนุษย์จะไม่มีความสามารถในการเลือกคุณธรรม แม้ว่ามนุษย์จะมีความสามารถในการเลือกทำความดีก็ตาม แต่ก็ไม่แน่ใจว่ามนุษย์จะทำความดีเสมอไป รวมความสั้น ๆ ว่าทางสายกลางของอาริสโตเติลนั้นเป็นการปล่อยให้บุคคลแสดงอารมณ์ความรู้สึกออกมาภายใต้การควบคุมของเหตุผล ทางสายกลางจึงอยู่ระหว่างทางสุดโต่งทั้ง ๒ คือ

๑) การขาดรากถอนโคนความรู้สึกจนหมดและ.

๒) การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างสุดเหวี่ยง หรืออย่างบ้าคลั่ง.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔.

บทที่ ๔

วิเคราะห์เปรียบเทียบแนวความคิดเรื่อง “วิญญาณ” ของอริสโตเติลกับพุทธทาสภิกขุ

เพื่อให้มองเห็นแนวความคิดเรื่องวิญญาณในแง่มุมต่างๆ ที่ได้ศึกษาทั้งของพุทธทาสภิกขุและของอริสโตเติลผู้วิจัยขอเปรียบเทียบไว้ดังต่อไปนี้

ตารางเปรียบเทียบ

แนวความคิดของพุทธทาส	แนวความคิดของอริสโตเติล
๑. ความหมาย คือการรู้แจ้ง การรู้สึกต่าง ๆ ทั่วไป และสิ่งที่ต้องรู้แจ้งหรือกระทำให้แจ้งเห็นจริงซึ่งกองทุกข์ทั้งปวง และวิญญาณในฐานะเป็นสิ่งที่ควรพัฒนาให้ยิ่งขึ้นไปจนถึงกับสามารถสัมผัสอายตนะสูงสุดคือนิพพาน และขณะเดียวกันนั้นก็ เป็นธาตุธรรมชาติที่มีความปัสสตรในตัวเองคือเรื่องแสงสว่างไสว แต่อับเฉา เสร้าหมองมืดมัว เพราะถูกมลทินเข้าฉาบทา(อวิชชา) และสามารถพัฒนาให้เป็นอิสระจากทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้น วิญญาณที่ฝึกฝนอบรมก็พัฒนาถึงที่สุดแล้ว ย่อมบรรลุนิพพานเฉพาะคน ๆ รู้แจ้งได้ด้วยตนเอง รู้สึกแก้ไข ปรากฏชัดแจ่มแจ้งแก้ไขเอง นี้แหละที่เรียกว่าวิญญาณในความหมายพิเศษลึกซึ่ง หมายถึงนิพพาน.	๑. ความหมาย คือ หลักการสำคัญเบื้องต้นของชีวิต คำว่า ชีวิต ก็หมายถึง ความสามารถในการผลิตอาหารได้เองแล้วยังมีอำนาจทำให้เจริญเติบโต และเสื่อมสลายไป หรือ หมายถึง สาระแห่งชีวิตซึ่งมีภาวะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ ภาวะนิรันดร์(eternality)ภาวะนามธรรมซึ่งต่างกับร่างกายและแยกออกจากร่างกายได้ และภาวะที่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ และเป็นสิ่งที่ควบคุมความเป็นไปของโลก (World Soul) เหมือนกับวิญญาณของแต่ละบุคคลที่ควบคุมความเป็นไปในชีวิตของคนนั้น ๆ.

๒. ความสำคัญ เป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เรียกว่านามรูปเกิดขึ้น มีหน้าที่สำคัญเป็นรู้แจ้งต่ออารมณ์หก มีหน้าที่สำคัญเกี่ยวกับการรับอารมณ์ ความรู้สึกอารมณ์ เสพอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศล หรืออกุศล ฯลฯ.	๒. ความสำคัญ ก็มีอยู่ ๓ ลักษณะคือ (๑) เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวได้ด้วยตัวของมันเอง เป็นการยืนยันว่าวัตถุส่วนมากเป็นตัวการที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวและเป็นกายทิพย์ก็มีลักษณะโปร่งใส. (๒) เป็นแบบที่เป็นหลักการของชีวิต ซึ่งมันซึมซาบอยู่ทั่วไปจนกระทั่งถึงชีวิตในระดับสูงสุดจนถึงระดับต่ำสุดด้วย. (๓) ธาตุรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิด เมื่อมันถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไขคือร่างกาย มันก็ปรากฏตาที่เป็นจริงและสามารถอยู่ตามลัทธิขั้วนิรันดร์.
๓. การตีความ ลักษณะของวิญญาณก็คือเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยรูปขันธ์และนามขันธ์ รูปขันธ์คือส่วนที่เป็นร่างกาย แล้วก็ขยายเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ เรียกว่าหาญรูป ประกอบกันเข้าเป็นส่วนเนื้อหนังคือร่างกายดูเหมือนว่ามันเป็นสิ่งที่ประหลาด อัจฉริยะที่ว่าในเนื้อหนังกระดูกนั้นที่เรียกว่าร่างกายมันมีสิ่งที่รู้สึกได้อยู่ด้วยคือระบบประสาทประสาททั้ง ๕ มีในส่วนที่เป็นระบบประสาทรวมอยู่ในร่างกายนี้ด้วย ไม่ใช่กายส่วน ๆ เหมือนก้อนหิน ก้อนกรวด แต่เป็นกายชนิดที่มีความรู้สึกเป็นระบบประสาทรวมอยู่ด้วยแล้วยังมีสิ่งอื่นประกอบอยู่ในส่วนเป็นรูปลักษณะนี้ เช่น มีภาพ มีอาการ มีการเคลื่อนไหว มีอยู่ในสิ่งที่เรียกว่ารูปด้วย เพราะฉะนั้นรวมทั้งหมดแล้วเรียกรูปขันธ์ ส่วนที่เป็นนามขันธ์ ยังขยายออกเป็นอาการได้อีกถึง ๔ อย่างคือเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณเมื่อรู้สึกต่อสิ่งที่เกิดขึ้นแก่ระบบประสาทเรียกว่าเวทติ เมื่อใดทำหน้าที่สัญญาชาติ เมื่อนั้นเรียกว่าสัญญา เมื่อใด	๓. การตีความ ลักษณะของวิญญาณที่เด่น ๆ มีอยู่ ๓ ลักษณะดังนี้คือเป็นสิ่งที่อาจจะเรียกว่าสสารแก่น (Substance) ที่ดำรงอยู่โดยลัทธิขั้วได้ไม่ต้องพึ่งพิงสิ่งอื่นหรือมีลักษณะที่เรียกว่าสสาร(Matter)ซึ่งในตัวของมันมิใช่สิ่งจำเพาะแต่เป็นสิ่งที่อาจเรียกมันว่าสัดส่วน(Shape)หรือรูปร่าง(Form)ซึ่งตามนัยยะนี้เมื่อมันประยুক্তเข้ากับสิ่งอื่นเราก็เรียกว่าลักษณะพิเศษเฉพาะ(Particulr)และเป็นสิ่งที่มาจากเหตุสองประการข้างคั่นนั้นมาประชุมกันเข้าหรือมารวมกันเข้าถึงค่อนนี้ สสาร (Matter) เป็นสิ่งที่มีศักยภาพ และรูปแบบภาวะที่เป็นจริง และทั้ง ๒ ประเด็นนี้ ประเด็นที่ ๑ จัดเป็นความรู้ ส่วนประเด็นที่ ๒ จัดเป็นการครอบคลุมว่ามันก็คือร่างกาย ซึ่งส่วนใหญ่มีความเชื่อว่าแก่นสาร และร่างกายตามธรรมชาติ จัดเป็นองค์อินทรีย์คั่นกำเนิดของสิ่งอื่น ๆ ธรรมชาติของร่างกายบางชนิดเป็นสิ่งมีชีวิต และบางชนิดก็

ทำหน้าที่สังขโรติ เมื่อนั้นเรียกว่าสังขาร เมื่อใดทำหน้าที่วิชานาคิ เมื่อนั้นเรียกว่าวิญญาน. การที่มนุษย์เข้าใจผิด หรือกระทำอะไรที่ผิดพลาดเกี่ยวกับเรื่องวิญญาน ก็เพราะว่าความไม่รู้เท่าทันพฤติกรรมของวิญญาน คือความรู้สึกลึกซึ้งต่าง ๆ จนเกิดความทุกข์บีบคั้น กดดัน คับคั่ง ร้าวร้อน ซึ่งมีความพลพร่องอยู่เป็นประจำและมีการเป็นอยู่ด้วยความประมาท สะเพร่าอยู่เป็นนิจ วิญญานจึงเสพคุ้นจนกลายเป็นความเคยชินหมักคองนอนเนื่องอยู่ในสันดานยากที่จะขุดรากเหง้าสลัดทิ้งไปได้.

เป็นสิ่งไม่มีชีวิต สภาวะความเป็นอยู่ของสิ่งมีชีวิตที่เรียกว่าภาวะที่ดูแลรักษาเลี้ยงตัวเอง (Self nourishment) เติบโตและเสื่อมสลายอันเป็นธรรมชาติของร่างกายทุกชนิด ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตอันเป็นแก่นสาร และแก่นสารก็เป็นที่ประกอบกันตามธรรมชาติของร่างกาย ถ้ายังเป็นกายอยู่แน่นนอนย่อมมีชีวิต เพราะฉะนั้นวิญญานไม่ใช่ร่างกาย เพราะว่าร่างกายห่างไกลภาวะที่เรียกว่าผู้กระทำ (Subject) คงสภาวะอยู่ได้ โดยตัวเองเหมือนผู้กระทำ (Subject) และสสาร (Matter) จึงเป็นสาเหตุให้วิญญานเป็นแก่นสารเหมือนกับรูปร่าง (Form) ของธรรมชาติร่างกาย ซึ่งมีศักยภาพของชีวิต ฉะนั้นแก่นสารจึงจัดเป็นภาวะที่เป็นจริง ส่วนวิญญานก็เป็นภาวะจริงของวิญญาน.

๔. หลักการพัฒนา คือการพัฒนาวิญญานเมื่ออยู่ ๓ ขั้นตอนได้แก่ ระดับศีล เพื่อให้เป็นพื้นฐานที่ดีที่จะรองรับความเป็นสมาธิ เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงถือศีลเพื่อควมมีสมาธิ ระดับสมาธิ เพื่อไม่เป็นที่ลัทธิพศปราชญ์แต่กลับมาเป็นสมาธิในพระพุทธศาสนา มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์คือเป็นเรื่องของธรรมชาติเป็นไปตามกฎของธรรมชาติการทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ และการพัฒนาวิญญาน ก็เพื่อความเป็นสมาธิที่ถูกต้องระดับปัญญาเพื่อพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง เป็นความลึกซึ้งจนหลุดไปจากความลึกลับ ไม่ติดอยู่ที่ปาฏิหาริย์นั้นเห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ซึ่งตรงกับคำภาษาบาลีว่า “ขณฺฐกฺขมฺมปฺปญฺญา” ซึ่งแปลว่าปัญญาที่เห็นชอบตามความเป็นจริง เป็น

๔. หลักการพัฒนา คือการพัฒนาวิญญานเพื่อการที่จะเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต หรืออุดมธรรมแห่งชีวิตคุณธรรมของชีวิตอันเป็นทางสายกลางของอริสโตเติล คือการบรรลุความสุขและความดี คุณลักษณะทั้งสองประการนี้จะเกิดขึ้นได้ด้วยการกระทำ ความดีแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือปัญญาความรู้ดีและอุปนิสัยดี การจะมีปัญญาความรู้ดีนั้นย่อมเกิดจากการสั่งสอนเล่าเรียนและการได้พบได้เห็นมาก ส่วนการมีอุปนิสัยดีนั้นเกิดมาจากการเคยชินคือได้อบรมบ่มมาจนคิดเป็นนิสัยสันดาน อีกประการหนึ่งคุณธรรมอันเป็นสายกลางของอริสโตเติลนั้นเป็นการปล่อยให้นุคคลแสดงอารมณ์ความรู้สึกออกมาจากภายใต้การควบคุม

เครื่องเจาะแทงความลึกกลับทะลุเข้าไปถึงความลึก ซึ่งที่สุดพบความถูกต้องถึงที่สุดในเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ถ้ามีปัญญาแล้วไม่ปรุงแต่ง การรู้ เรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ก็คือรู้เรื่องความทุกข์อัน เกี่ยวเนื่องกับการพัฒนาวิญญูณ เพราะว่ายู่ใน หลักการของไตรสิกขาการพัฒนาวิญญูณให้รู้ เรื่องทุกข์ก็เพื่อให้ดับเหตุแห่งความทุกข์ และข้อ ประพฤติปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ นิพพาน.

คุณสมบัติของเหตุผลทางสายกลางจึงประกอบด้วย ทางซ้ายตกขอบและขวาตกขอบ หมายถึงการ ถอนรากเหง้าของความรู้สึกไม่ให้เหลือและ การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างขาด สติสัมปชัญญะ นั่นก็เป็นการปล่อยให้บุคคล แสดงอารมณ์ความรู้สึกออกมาจากภายใต้การ ควบคุมของเหตุผลทางสายกลางจึงอยู่ระหว่าง ทางสุดโต่งทั้ง ๒ คือ ๑) การขุดรากถอนโคน ความรู้สึกจนหมดและ ๒) การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างสุดเหวี่ยงด้วยเหตุนี้การพัฒนา วิญญูณก็เพื่อให้สอดคล้องกับความสุขหรือ เป็นอันเดียวกับคุณธรรมที่อริส โดเติล บรรณาอย่างแท้ จึงได้ประกาศว่าทางสาย กลางเป็นทางแห่งคุณธรรมยอดเยี่ยม และเป็น ความคิดลอคไป.

๔.๑ วิเคราะห์ในทัศนะที่สอดคล้องกันหรือเหมือนกัน

๔.๑.๑ วิญญูณทางอายตนะ

ท่านพุทธทาสกล่าวว่สิ่งที่เรียกว่าตา หูเป็นต้นสิ่งเหล่านี้พุทธปรัชญาเรียกว่า อายตนะ หก มันประกอบกันขึ้นด้วยสิ่ง ๒ สิ่ง คือ รูปขันธ์ กับนามขันธ์ ซึ่งคำว่า อายตนะแปลว่า “สิ่งที่ติด ต่อเนื่องกัน หรือเชื่อมกันหรือแหล่งติดต่อ”^{*} รวมความว่าตา สำหรับคิดต่อรูป หู สำหรับติดต่อเสียง จมูก สำหรับติดต่อกลิ่น ลิ้น สำหรับติดต่อรส กาย สำหรับติดต่อสิ่งที่มาสัมผัสผิวหนัง จิตสำหรับ ติดต่อความรู้สึกที่เกิดขึ้นในจิตเอง และอายตนะทั้ง ๑๒ ยังมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า “อินทรีย์”^๒ แปลว่า สิ่งที่เป็นใหญ่ และสำคัญที่สุดเฉพาะของตน ๆ .

๔.๑.๑.๑ คำว่า อินทรีย์ หรืออายตนะหก มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับอายตนะภายนอกซึ่งมีรูป เสียงเป็นต้น และสิ่งเหล่านี้เรียกว่าอินทรีย์ ซึ่งตรงนี้สอดคล้องกับหลักแห่งอินทรีย์ แต่

* พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมในฐานะวิทยาศาสตร์, (กรุงเทพฯ : สวนจตุรมุขมุนิธิ, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

ละชนิดแห่งวิญญาณของอริสโตเติล โดยอริสโตเติลเห็นว่าจุดประสงค์ของ “อินทรีย์”^๓ ชนิดต่าง ๆ จะต้องขึ้นอยู่กับลักษณะที่เกิดขึ้นของความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างมัน แล้วอริสโตเติลวกกลับ ไปศึกษาเรื่องธาตุส่วนใหญ่ของอินทรีย์ เช่น การกินอาหารหรือรับอาหาร (Nutrition)^๔ เกี่ยวกับด้านความคิดเรื่องวิญญาณ และรูป อริสโตเติลทำให้สำเนียงขึ้นมาได้ว่าวิญญาณ เป็นสาเหตุของร่างกาย ๓ ใน ๔ วิธีทางที่จะรับรู้ในระบบการคิดของเขา วิญญาณเป็นสาเหตุสุดท้าย และเป็นเหตุผลปกติสามัญ แต่เป็นสิ่งจูงใจ หรือเป็นเหตุที่ให้ผลด้วย.

๔.๑.๑.๒ ประเด็นที่ว่า มนุษย์เป็นสิ่งที่มีชีวิตที่อยู่ในระดับสูงสุด ซึ่งอริสโตเติลกล่าวว่า มีองค์ประกอบ หรือองค์รวมมีส่วนผสมอยู่ ๒ ประการด้วยกัน คือ ๑) ร่างกายเป็นองค์ประกอบทางสสารที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องรองรับชีวิต (Substratum). ๒) วิญญาณที่เป็นแบบของชีวิต รวมความว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกาย และวิญญาณ ร่างกาย คือสสาร วิญญาณ คือแบบ สสารและแบบเป็นของคู่กันที่แยกออกจากกันไม่ได้ฉันใด ร่างกายและวิญญาณก็ฉันนั้น คือเป็นของคู่กันที่ไม่แยกจากกัน^๕ ตรงนี้อริสโตเติลมีทรรณะที่สอดคล้องคล้ายคลึงกันกับพุทธทาสภิกขุ โดยที่ท่านพุทธทาสเห็นว่าพุทธปรัชญาเป็นวิภาษวาท ซึ่งมีทรรณะในการมองมนุษย์ทั่วไปว่า คน ๆ หนึ่ง น้อยอย่างน้อยก็แบ่งแยกออกได้เป็น ๒ ส่วนเหมือนกัน คือเป็นกายกับวิญญาณ เพราะว่า คน ๆ หนึ่งมีองค์ประกอบอย่างน้อยสุดถึง ๒ ส่วน คือร่างกาย และวิญญาณ อย่างนี้จึงเรียกว่า วิภาษวาท รวมความว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกายคือรูปธรรม วิญญาณคือนามธรรม หรือรูปคือสสาร นามคือแบบ เป็นของคู่กันจริงที่ไม่แยกออกจากกันฉันใด ร่างกาย และวิญญาณก็ฉันนั้น^๖

๔.๑.๑.๓ ประเด็นที่ว่า อริสโตเติลมีทรรณะที่สอดคล้องคล้ายกันกับท่านพุทธทาส โดยที่อริสโตเติลมีทรรณะว่าวิญญาณไม่ใช่ตัวการทางวิญญาณที่ถูกขังอยู่ในร่างกายเหมือนนกที่ถูกขังอยู่ในกรง วิญญาณเป็นรูปแบบของร่างกาย คือกฎการจัดระเบียบสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวง วิญญาณของคนแต่ละคนก็คือ ชีวิตของคนนั่นเอง วิญญาณคือเหตุผล(reason) เป็นกัมมันตภาพขั้นสูงสุดของชีวิตนั้น ด้วยเหตุนี้ร่างกายกับวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้ ซึ่งเป็นเอกภาพ อุปมาเหมือนโครงสร้างของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งจะแยกจากสิ่งที่เป็นวัสดุก่อสร้างที่รวมกันเป็น โครงสร้างนั้น

^๓ Aristotle, De Anima (On the Soul), Published by Penguin book, L.T. D. First Published 1986, p. 137.

^๔ Ibid, p. 158.

^๕ พระเมธีขรรฆารณ์ (ประฑูร รมมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๔.

^๖ พุทธทาสภิกขุ(เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ต้นกัศศัตถพพธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๓๕๑-๓๕๒.

ไม่ได้ ฉะนั้นอริสโตเติลจึงกล่าวว่า คนส่วนมากถามว่าร่างกายกับวิญญาณเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่ นั่นเป็นคำถามที่ไร้ความหมายโดยสิ้นเชิง ในทำนองเดียวกันกับคำถามที่ว่า“เทียบไขกับรูปทรงของเทียบไขเป็นเอกภาพหรือไม่หรือเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่”^๘ ซึ่งประเด็นนี้ก็ไปสอดคล้องกับทฤษฎีของพุทธทาส โดยที่พุทธทาสเห็นว่า ร่างกายคือรูป วิญญาณคือนาม ซึ่งทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยของกันและกันคืออาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังนั้นทั้ง ๒ อย่าง จะต้องทำงานร่วมกัน คือวิญญาณกับร่างกายจะต้องทำหน้าที่รวมกันโดยที่ไม่แยกจากกัน คือทั้ง ๒ อย่าง ร่วมกันทำหน้าที่จนกลายเป็นสิ่งเดียว ถ้าแยกจากกันเมื่อใด ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ใด ๆ ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงถือเอาความหมายของคำ ๆ นี้ว่าเป็นสิ่ง ๒ อย่าง แต่เป็นของสิ่งเดียวกัน จึงเรียกรวมกันว่า “นามรูป”^๙ จะไม่เรียกว่านามและรูป หรือโดยกฎเกณฑ์แล้วนามรูป ต้องเป็นสิ่งที่ไม่แยกกัน มิฉะนั้นมันจะทำหน้าที่ไม่ได้ ซึ่งต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของนามรูป ร่างกายกับวิญญาณนี้ อุปมาเหมือนคนสองคน คนหนึ่งสมบูรณ์ดี แต่ตาบอด อีกคนหนึ่งเป็นง่อยเปลี้ยเสียขา แต่ตาดี เพราะฉะนั้น ทั้ง ๒ คนนี้ต้องรวมเข้าเป็นหนึ่งเดียวถึงจะไปไหน มาไหนได้ เพราะว่าอาศัยซึ่งกันและกัน หรือเปรียบเทียบว่ากับคนรับใช้ กายเป็นบ่าวพาบเรื่อให้เจ้านายนั่งคือวิญญาณ อุปมาอย่างสมัยปัจจุบันเหมือนเครื่องกำเนิดไฟฟ้ากับกระแสไฟฟ้าเป็นต้น^{๑๐}.

๔.๑.๑.๔ ประเด็นที่ว่าระดับชั้นวิญญาณทางอาบคนะ เนื่องจากวิญญาณเป็นหลักการสำคัญของชีวิต มีหน้าที่เป็นพื้นฐานของวิญญาณ ได้แก่ การหล่อเลี้ยงชีวิต พืชดูดซับอาหารมาหล่อเลี้ยงลำต้นได้ก็เพราะวิญญาณ เพราะฉะนั้น อริสโตเติล จึงได้แบ่งวิญญาณออกเป็น ๓ ประเภทตามระดับชั้นของพัฒนาการดังนี้ ๑) วิญญาณของพืชทำหน้าที่ดูดซับอาหารหล่อเลี้ยงลำต้น เรียกว่าอาหารวิญญาณ (Nutritive Soul). ๒) วิญญาณของสัตว์เครื่องจรรู้ทำหน้าที่รับรู้ สัมผัส และรับรู้สีกสุขทุกข์ เรียกว่าผัสสวิญญาณ (Sensitive Soul). ๓) วิญญาณของมนุษย์นอกจากจะทำหน้าที่เหมือนวิญญาณ ๒ ประเภทแล้ว วิญญาณมนุษย์ยังมีพุทธิปัญญา(Nous)เรียกวิญญาณว่า พุทธิวิญญาณ (Rational Soul)^{๑๑}. วิญญาณทั้ง ๓ ระดับมีทฤษฎีสอดคล้องคล้ายกับท่านพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสเห็นว่า ตามธรรมชาติของวิญญาณ มันเป็นสิ่งที่รับรู้สีกทั่ว ๆ ไป ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เศร้าหมอง ไม่มีกิเลส ไม่มีอะไรทางพุทธปรัชญาเรียกว่าประภัสสร โดยที่ท่านพุทธทาสบอกว่า วิญญาณก็มีอยู่ ๓ ระดับเหมือนกันระดับที่ ๑) วิญญาณระดับสัตว์ และพืช ซึ่งมีความรู้สีกอย่างสัตว์

^๘ พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๕.

^๙ พุทธทาสภิกขุ (เลื่อน อินฺทปญฺโญ), สันตสัทธพพธรรม, หน้า ๓๕๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔.

^{๑๑} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๖.

และอย่างพืช เป็นวิญญาณที่ยังไม่ได้รับการพัฒนา จะรู้ตามธรรมชาติรู้เท่าที่ธรรมชาติให้รู้ และการรับรู้ในระดับสัตว์ และระดับพืชนี้ต่ำมาก ซึ่งเรียกว่า สัตวศาสตร์ และ พฤษศาสตร์. ระดับที่ ๒) เป็นคนป่า คนเถื่อน เป็นคนเขิงมาครั้งดึกดำบรรพ์ มีปัจจัยภายนอกเป็นที่พึ่งอาศัย เช่น ผีसाง นางไม้ เทวดา ภูเขต่าง ๆ เพราะยังไม่รู้จักธรรมะ แต่สูงกว่าสัตว์. ระดับที่ ๓) เรียกว่า พุทธศาสตร์. เมื่อกล่าวโดยสังเขปก็มีเพียง ๓ ระดับ แต่ระดับสุดท้าย เป็นระดับสูงสุดคือพุทธศาสตร์^{**} เป็นระดับสร้างคนให้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งสามารถดับทุกข์ทั้งปวงได้ จึงได้ขนานนามใหม่ว่า นิพพาน.

๔.๑.๑.๕ ประเด็นที่ว่า วิญญาณในระดับแรกของอาริสโตเติลนั้นมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับทฤษฎีของชาลส์ ดาร์วิน ซึ่งมีวิวัฒนาการขึ้นมาเรื่อย ๆ ซึ่งในทฤษฎีของชาลส์ ดาร์วินบอกว่า มันค่อยพัฒนาการขึ้นมาเรื่อย ๆ จนกลายมาเป็นมนุษย์ดึกดำบรรพ์ แล้วก็พัฒนาจนกลายมาเป็นมนุษย์ในยุคปัจจุบัน ซึ่งต้องใช้เวลานานยาวนานมาก. ระดับขั้นที่ ๒ วิญญาณระดับนี้มีความสอดคล้องคล้ายกันทั้งหมด และระดับสุดท้ายนี้เป็นระดับที่วิญญาณถูกอบรมพัฒนาถึงขั้นสูงสุดสำหรับวิญญาณมนุษย์ ครองนี้อาริสโตเติลเรียกระดับสุดท้ายว่าพุทธิวิญญาณ แต่ท่านพุทธทาสเรียกว่า พุทธศาสตร์ หรือ พุทธิปัญญา.

๔.๑.๑.๖ ประเด็นที่ว่าสมรรถภาพของวิญญาณทางอายตนะ โดยอาริสโตเติลได้ให้พรรณนาเกี่ยวกับมนุษย์ว่า มีสมรรถภาพในการรับรู้ และการคิดที่แบ่งระดับได้ดังนี้ ระบบประสาทสัมผัส (Senses) เป็นความสามารถในการรับรู้โลกภายนอกด้วยระบบประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง มีอารมณ์ (Objects) คือสิ่งที่ระบบประสาทสัมผัสรับรู้ ๕ ประการเหมือนกันคือ ภาพ เสียง กลิ่น รส และการสัมผัส ระบบประสาทสัมผัสแต่ละอย่างรับรู้เฉพาะอารมณ์ (อินทรีย์ เป็นใหญ่) ประจำ เช่น ตาเห็นภาพ หูได้ยินเสียงเป็นต้น รวมความว่า กิจกรรมที่เกิดจากประสาทสัมผัส ผัสสระ่วม จินตนาการ และเหตุผลเป็นสมรรถภาพของวิญญาณมนุษย์^{***} ซึ่งตรงนี้มีพรรณนาสอดคล้องกับพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่าวิญญาณนี้ เป็นนามธาตุชนิดหนึ่ง ที่มีอยู่ตามธรรมชาติเหมือนอย่างธาตุอื่น วิญญาณธาตุมีลักษณะคล้ายพลังงาน หรือกำลังงาน^{***} (Energy) มีหน้าที่ควบคุมรูปธาตุทั้ง ๔ ที่เป็นเนื้อสาร ซึ่งรวมถึงมูลรูปและวิจรูปประชุมกันกลายเป็นรูปร่างต่าง ๆ และสามารถแสดงพฤติกรรมออกมาได้ในรูปลักษณะต่าง ๆ ในพืชมีพฤติกรรมบางอย่างที่คล้ายกับคน และสัตว์ พืชก็มีลักษณะคล้าย ๆ กัน ถึงแม้จะไม่สามารถเคลื่อนย้าย หรือเคลื่อนไหวตัว

^{**} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมะเล่มน้อย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๕๔-๕๕.

^{***} พระยาศรีธรรมสาร (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๗.

^{***} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ชีวิตกับนิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

เองได้เหมือนอย่างคน และสัตว์ก็ตาม แต่ว่าพืชก็ยังมีชีวิตเคลื่อนย้าย โดยเริ่มแต่การเคลื่อนไหวภายในเซลล์จนกระทั่งถึงการแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมา เช่นการดูดซับหรือกินอาหาร แสวงหาอาหาร หรือการตอบสนองต่อสิ่งเร้า พฤติกรรมเหล่านี้เป็นไปอย่างมีเป้าหมายทั้งสิ้น ซึ่งตรงนี้มีพรรณนาที่สอดคล้องคลึงกับของอาริสโตเติล โดยที่อาริสโตเติลเห็นว่า วิญญาณของพืชมีหน้าที่ถือดูดซับอาหารเพื่อมาหล่อเลี้ยง(ลำต้น) ซึ่งอาริสโตเติลเรียกวิญญาณชนิดนี้ว่าอาหารวิญญาณ (Nutritive).

โดยสรุปว่า เมื่อพูดถึงวิญญาณทางอายตนะ ก็จะเพ่งเล็งถึงสิ่งทั้ง ๓ สิ่งด้วย มนุษย์ก็คือชั้น ๕ หรืออายตนะ ๑๒ นั้นเอง ย่อลงเป็นรูปกับนาม หรือร่างกายกับวิญญาณ เมื่อการกล่าวในลักษณะเช่นนี้ มีพรรณนาสอดคล้องคลึงกับวิญญาณทางอายตนะของอาริสโตเติล โดยอาริสโตเติลกล่าวว่า อายตนะภายนอกคือการเห็น(Sight) เสียง(Hearing) กลิ่น (Smell) รส (Taste) โผฏฐัพพะ (Touch)^{๙๙} และอาริสโตเติลยังได้อธิบายว่า ไม่มี Sense อื่นใดอีกแล้วนอกจาก ๕ อย่างนี้เท่านั้น.

๔.๑.๒ วิญญาณในสังสารวัฏ

คำว่า วัฏฏสงสาร ท่านพุทธทาสได้ให้พรรณนาไว้ว่าให้พิจารณาลักษณะอาการ ๓ ประการคือ^{๑๐๐} ๑) โดยอารมณ์ หมายถึงการเวียนว่ายในอายตนะภายนอก และภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างว่าลักษณะอาการ ๑๒ ซึ่งเวียนว่ายกันอยู่ตลอดเวลา จึงเรียกกันว่าวัฏฏสงสาร. ๒) โดยสถานที่หรือดินแดน หมายถึงการเวียนว่ายในสุคติ ทุกคติ กติ แปลว่าไป หรือ อยู่ ถ้าไปดี หรืออยู่ดี เรียกว่าสุคติ ถ้าไปชั่ว หรืออยู่ไม่ดี เรียกว่าทุกคติ ทุกคติ ๔ สุคติ ๔ เมื่อรวมกันเป็น ๘ ที่ไป หรือ ๘ ที่อาศัย จึงเรียกว่าวนเวียนใน ๘ แคว้น หรือ ๘ สถานที่. ๓) โดยกิริยาอาการ ก็หมายถึงกิริยาอาการของกิเลสกรรม วิบาก กิเลสคือตัณหา ๓ ประการ กรรมก็คือตัวเจตนา ที่ถูกอำนาจความอยาก ๓ ประการครอบงำวิบากคือผลที่เกิดจากความอยากทั้ง ๓ วิบากทำให้เกิดความอยากกระทำตามอำนาจความอยาก ได้รับผลที่เกิดจากการกระทำนั้นลักษณะแบบวงกลมอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุดนี้เรียกว่าไตรวัฏ. ๔) โดยผล เป็นปฏิริยาออกมาคือเกิด แก่ เจ็บ ตาย จะหมุนเวียนกันอยู่ในเรื่อง ๔ อย่างนี้ ซึ่งในฐานะเป็นผลของวัฏฏะ การเกิด ตั้งอยู่ สลายตัวไปนี้เรียกว่าผล เมื่อว่าโดยผลเป็นหลักแล้ว เช่น การคลอดออกมาจากท้องแม่แล้วแก่ลง ๆ แล้วมีเจ็บไข้ ในที่สุดก็ตาย แล้วเชื่อว่ามีวิญญาณไปเกิดใหม่ อีก เรียกว่าวิญญาณท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสาร. ๕) โดยสภาวะธรรม การเวียนว่ายในวัฏฏะนั้นก็คือ

^{๙๙} Aristotle, De Anima (On the Soul), Published by Penguin book, L.T. D. First Published 1986, p. 173, 176, 179, 182-3.

^{๑๐๐} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), สันตศีลศัทธิพชรธรรม, หน้า ๑๕๒.

การเกิดขึ้น เปลี่ยนแปลง แล้วดับลง แต่คำว่าเกิดในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการเกิดของร่างกาย แต่เป็นการเกิดของสรรพสิ่งทั้งปวง คือมีการเกิดเป็นปฐมเหตุ แล้วก็หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงแล้วก็สลายตัวลง ไม่ว่าจะเป็นสรรพสิ่งมีวิญญาณ และไร้วิญญาณก็ตาม ย่อมมีสภาวะเกิดขึ้นปรากฏ แล้วก็เปลี่ยนแปลงสลายตัวไปในที่สุดนี้ เรียกว่า การเวียนว่ายในวัฏฏสงสาร.

๔.๑.๒.๑ ประเด็นที่ว่าโดยสภาวะธรรมนี้มีความสอดคล้องคล้ายกับปรัชญาธรรมชาติของอริสโตเติล ในปรัชญาธรรมชาติของอริสโตเติลมีทรรคนะว่า^๕ ธรรมชาติ หมายถึงผลรวมของวัตถุทุกอย่างที่เป็นสสารและมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง โดยที่อริสโตเติลมีความเห็นว่าการเคลื่อนไหวมีอยู่จริง และเป็นการเคลื่อนไหวอย่างมีจุดหมายปลายทาง ในทรรคนะของอริสโตเติลเห็นว่าสรรพสิ่งเคลื่อนที่อย่างมีจุดหมายปลายทาง ปรัชญาธรรมชาติของอริสโตเติลเป็นอันควาทและแนวความคิดที่เป็นพื้นฐานปรัชญาธรรมชาติของอริสโตเติลก็คือการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง (Moyion) กาละ (Time) และอวกาศ (Space) โดยที่อริสโตเติลมีทรรคนะว่า การเคลื่อนไหวหรือการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งมีอยู่ ๔ อย่างคือ ๑) การเคลื่อนไหวทางสสาร (Substantion motion) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงด้านเนื้อหามีหรือไม่มีสิ่งนั้นสิ่งนี้เช่นการเกิดและการตายของคน. ๒) การเคลื่อนไหวทางปริมาณ(Quantitative motion)หมายถึงการเพิ่มเติม และลดปริมาณของสิ่งต่าง ๆ เช่นคนอ้วนขึ้นหรือผอมลง. ๓) การเคลื่อนไหวทางคุณภาพ (Qaulitative motion) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงคุณภาพ เช่นคนโง่กลายเป็นคนฉลาด. ๔) การเคลื่อนไหวทางสถานที่ (Local motion) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงสถานที่นั่นเอง อริสโตเติลกล่าวว่าสรรพสิ่งในสากลจักรวาล มีการเกิดขึ้น แล้วเสื่อมดับสลายไป สรรพสิ่งเหล่านี้จึงเปลี่ยนแปลงได้ไม่คงที่ถาวร.

๔.๑.๒.๒ ประเด็นที่มีความสอดคล้องคล้ายคลึงกับทรรคนะของท่านพุทธทาส โดยที่ ท่านพุทธทาสกล่าวว่า มีการเกิดขึ้น และกำลังเป็นอยู่ เพราะมนุษย์เข้าไปยึดถือเอาอาการคำรพหนึ่งของการเคลื่อนไหว ซึ่งมีลักษณะเป็นการหมุนเวียนเปลี่ยนไปให้เป็นการเกิดขึ้น สิ่งหนึ่งให้เสื่อมสลายไป และเข้าไปยึดถือเอาอาการคำรพหนึ่ง ซึ่งมีการเคลื่อนไหวหมุนเวียนไปถึงอาการคำรพแรกอีกว่า เป็นการเกิดใหม่ หมุนเวียนสลับกันอยู่อย่างนี้ จึงมีวัฏฏสงสารขึ้น รวมความว่า สรรพสิ่งที่มนุษย์เรียกว่าจักรวาล และวิญญาณ โดยที่แท้มันก็คือไตรวัฏฏ์นั่นเอง.

^๕ พระเมธีธรรมาภรณ์(ประทีป ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๑๗.

๔.๑.๓ หลักการพัฒนาวิญญาน

หลักการพัฒนาวิญญาน หรือหลักการพัฒนาชีวิต^{๖๖} ได้มีการค้นพบก่อนพระพุทธเจ้าแล้วแต่มันยังไม่สมบูรณ์ ซึ่งเป็นวิธีการที่ทำให้เกิดภาวะสูงสุดขึ้นในหมู่มนุษย์ ให้พ้นจากความเป็นทาสของสิ่งที่ปรุงแต่งสร้างสรรค์ (สังขตธรรม) ซึ่งเป็นความจริงฝ่ายดี หรือถูกต้องจึงเรียกว่า “ไตรสิกขา” แต่ไตรสิกขา ในยุคก่อนพระพุทธเจ้านั้นยังเป็นสิ่งที่ระคายค้ำ ไม่ทำให้มนุษย์บรรลุนิพพานได้ ค่อยเมื่อมีการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะไตรสิกขานั้น จึงสมบูรณ์ กือนิพพาน กฎของไตรสิกขานี้ เป็นความต้องการตามธรรมชาติของมนุษย์ที่พัฒนาไปเรื่อย ๆ ในการที่จะแสวงหาสิ่งที่ดี และประเสริฐที่สุด นั่นแหละจึงเรียกกันว่า วิวัฒนาการทางวิญญาน.

๔.๑.๓.๑ ประเด็นที่ว่าการจัดระดับขั้นความสุขของท่านพุทธทาส ซึ่งมีพรรณนะที่สอดคล้องคล้ายกับปรัชญาจริยศาสตร์^{๖๗} (Ethics) ของอาริสโตเติล โดยที่จริยศาสตร์ของอาริสโตเติลก็คือการพัฒนาพฤติกรรมวิญญานของมนุษย์ที่มุ่งไปเป้าหมายสูงสุด โดยที่อาริสโตเติลนั้นได้จำแนกจุดหมายสูงสุดเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) จุดหมายระหว่างทาง หมายถึงจุดเป็นหมายเหตุหน้าทีมนมนุษย์ต้องการเพื่อเป็นทางผ่านไปสู่เป้าหมายที่ไกลกว่านั้น เช่น การฝึกม้าเพื่อสร้างกองทัพสงคราม ส่วนการสงครามเป็นเป้าหมายที่นำไปสู่ชัยชนะ.

๔.๑.๓.๒ ประเด็นที่ว่าอาริสโตเติลได้วิจารณ์เกี่ยวกับความสุขนั้น มีความสอดคล้องกับพรรณนะของท่านพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสได้เปรียบเทียบความสุขไว้ ๒ ประการคือ^{๖๘} ความสุขเทียมหรือความสุขปลอม และความสุขแท้หรือความสุขจริง แต่ความสุขเทียมนั้นเป็นความสุขในชั้นโลกียธรรมยังเป็นความสุขที่เป็นมายาคือจอมปลอม. ในพรรณนะของอาริสโตเติลนั้นความสุขเป็นความรู้สึกของวิญญานไม่ใช่ของร่างกาย วิญญานเป็นแบบของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งหลายคั้งนั้นความสุขของมนุษย์จึงเป็นความสุขที่เกิดกับวิญญาน และวิญญานจะมีความสุขก็ต่อเมื่อได้คิด และดำเนินชีวิตอย่างมีคุณธรรม นั่นคือความสุขเกิดจากคุณธรรมถาวร คุณธรรมหมายถึงคุณสมบัติที่ดี เช่นความกล้าหาญ ความเสียสละ ความซื่อสัตย์ ความยุติธรรมซึ่งฝังรากลึกกลงไปภายในจิตใจจนเป็นลักษณะอุปนิสัย คุณสมบัติที่ดีจะเป็นคุณธรรมก็ต่อเมื่อมันเป็นลักษณะนิสัยที่เกิดขึ้นคิดตัวไปจนตลอดชีวิต.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ธรรมะเล่มน้อย, หน้า ๓๕.

^{๖๗} พระเมธีธรรมภรณ์(ประจักษ์ ฐมนฺจิโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๒๕.

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), ชุมชุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๑.

เมื่อว่าโดยหลักการพัฒนาวิญญานของอริสโตเติล ก็คือจริยศาสตร์ ซึ่งมีพรรณนะที่สอดคล้องคล้ายคลึงกับพรรณนะท่านพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสมีพรรณนะว่า ด้านศีลธรรมมีจุดหมายให้บุคคลที่ถูกฝึกฝนอบรมแล้วได้รับความสุขชั้นศีล สมานีเท่านั้น และเน้นเรื่องของร่างกายเป็นส่วนมาก แต่ไม่ได้เน้นในด้านจิตวิญญาน หมายถึงไม่เน้นให้คนควบคุมหรือกำจัดความรู้สึกทั้งหมดออกไปจากจิตใจ คนเราสามารถแสดงความรู้สึกโกรธออกมาได้ แต่ต้องไม่ตกเป็นทาสของความโลภ โกรธ หลง เพราะฉะนั้นคุณธรรมหมายถึงการควบคุมรู้สึก ไม่ใช่การกำจัดความรู้สึก ดังนั้น คุณธรรมจึงอยู่กึ่งกลางระหว่างสุคโด่ง ๒ ด้านคือการกำจัดความรู้สึกแบบถอนรากเหง้าอย่างหนึ่ง และการปล่อยความรู้สึกออกมาเต็มที่จนตกเป็นทาสของอารมณ์อย่างหนึ่ง โดยที่อริสโตเติลได้ให้พรรณนะว่าเนื่องจากความรู้สึกเป็นองค์ประกอบหนึ่งของวิญญาน การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างพอเหมาะภายใต้การควบคุมของเหตุผลนั้นแหละคือคุณธรรม ซึ่งเป็นทางสายกลางระหว่างความจืดชืด เฉื่อยชาไว้ความรู้สึกกับการแสดงออกมาเต็มที่ ความขาดแคลนและเกินทั้ง ๒ นี้ จัดเป็นความชั่วที่ต้องละเว้นอยู่ในระดับขั้นความสุขเทียมหรือมาฆา ตรงด้านคุณธรรมนี้ก็มีความสอดคล้องกับพรรณนะของท่านพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสได้ให้พรรณนะว่า ๑ ใน ๓ ของระดับขั้นความสุขนั้นเอง^{๙๖} ส่วนคุณธรรมทางสายกลางของอริสโตเติลเป็นการปล่อยให้บุคคลแสดงอารมณ์ความรู้สึกออกมาภายใต้การควบคุมของเหตุผล.

๔. ๒ วิเคราะห์ในพรรณนะที่แตกต่างกัน

๔.๒.๑ วิญญานในไตรลักษณ์

๔.๒.๑.๑ ท่านพุทธทาสให้แนวคิดวิญญานและสิ่งที่เกิดขึ้นกับวิญญานเป็นต้นนั้นว่าย่อมตกอยู่ภายใต้กฎการเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนไปตามโดยกฎเกณฑ์อันเดียวกัน ซึ่งเรียกว่ากฎแห่งไตรลักษณ์ รวมความได้ว่า^{๙๗} “วิญญานธาตุ” ทุกชนิดทุกประเภททั้งหมดนี้มีความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ เพราะวิญญานในไตรลักษณ์มิใช่อัตตาที่เที่ยงถาวร เป็นแต่เพียงแต่สิ่งหนึ่งเกิดขึ้น คับไป ซึ่งเป็นพรรณนะที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงกับพรรณนะของอริสโตเติล โดยที่อริสโตเติลมีพรรณนะว่าวิญญานมีสมรรถผล (Faculty) และวิญญานก็คือตัวตนอันแท้จริงของมนุษย์เรา ซึ่งแตกต่างกับร่างกาย กล่าวคือวิญญานเป็นสัตว์อย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับร่างกาย เพราะว่าร่างกายประกอบขึ้นมาจากสสาร มีน้ำหนัก ความเฉื่อยชา และความเฉื่อยชาเป็นลักษณะสำคัญ ร่างกายเป็นสิ่งที่ถ่วงวิญญานให้ตกต่ำ และปิดกั้นไม่ให้วิญญานสำแดงพรรณนะภาพ

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๙๗} พุทธทาสภิกขุ(เงื่อม อินฺทปญฺโญ),พหุฐานุศาสนี,(กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๐.

ออกมาทางจิตได้ชัดเจนตามที่เป็นอย่างจริง และวิญญาณฝืนกฎ คือขัดแย้งต่อกฎแห่งไตรลักษณ์คือไม่ตายหรือไม่ดับไปพร้อมกับร่างกาย เพราะว่าวิญญาณเป็นอมตะ

๔.๒.๑.๒ ท่านพุทธทาสให้พรรณาสถาถึงวิญญาณในไตรลักษณ์ว่า^{๒๑} วิญญาณมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของตัวสังขารธรรมอันเป็นทุกข์ ทั้งในลักษณะที่เป็นทุกข์ทรมานในตัวเอง และทั้งในลักษณะผู้มีปัญญาพิจารณาแล้วเกิดระอาใจ เกิดเบื่อหน่ายคลายความปรารถนาทุกอย่าง โดยลักษณะอาการที่วิญญาณเกิดขึ้น ดับไป ก็แสดงถึงความไม่มีตัวตนแต่ประการใดทั้งสิ้น ซึ่งพรรณาสถาธรรมนี้มีความคิดเห็นที่แตกต่างกับพรรณาสถาของอริสโตเติลโดยสิ้นเชิง โดยที่อริสโตเติลมีพรรณาสถาที่ว่าวิญญาณเป็นรูปแบบของร่างกายคือเป็นกฎจัดการระเบียบสิ่งที่มีชีวิตทุกชนิดวิญญาณของมนุษย์แต่ละคนก็คือชีวิตของมนุษย์นั่นเองและวิญญาณก็คือเหตุผล (Reason) ฉะนั้นวิญญาณจึงมีลักษณะอาการที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แล้วก็ตั้งอยู่ตลอดไปอย่างที่เราเรียกกันว่า อมตะแห่งวิญญาณนั่นเอง.

๔.๒.๑.๓ ท่านพุทธทาสเห็นว่าสรรพสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงความรู้สึกที่เกิดมาจากการปรุงแต่งของสังขารคืออวิชชา เช่นรูปธรรมต้องมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่เสมอ จึงถือได้ว่ารูปธรรม และนามธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา ซึ่งธรรมนี้มีพรรณาสถาที่แตกต่างกับพรรณาสถาของอริสโตเติลโดยสิ้นเชิง โดยที่อริสโตเติลมีพรรณาสถาว่า สมรรถผลด้านประสาทสัมผัส ผัสสะร่วมและจินตนาการทั้งหมดเกิดขึ้น และดับสลายไปพร้อมกับร่างกาย เหตุผลแฝงก็ดับสลายไปด้วยเช่นกัน แต่เหตุผลจริงของวิญญาณนี้เป็นอมตะนิรันดร์.

๔.๒.๑.๔ ท่านพุทธทาสบอกว่า วิญญาณในไตรลักษณ์เป็นวิญญาณขั้นพื้นฐานหนึ่งที่เป็นองค์ประกอบของเบญจขันธ์ ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติ หรือจะเรียกว่าวิญญาณธาตุก็ได้ รวมความว่าสรรพสิ่งมีวิญญาณ และไร้วิญญาณมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับสลายไป อย่างไม่ขาดสาย และเป็นกระแสแห่งเกลียวคลื่นเป็นลักษณะประจำตัวด้วยกันทุก ๆ ส่วน. ด้วยเหตุนี้เองท่านพุทธทาส จึงมีพรรณาสถาว่า^{๒๒} วิญญาณในไตรลักษณ์ มีลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของสังขารธรรมอันเป็นคำทุกข์ ทั้งในลักษณะที่เป็นความกดดัน บีบคั้น เร่าร้อนทุกข์ทรมานในตัวเอง เป็นอนัตตาซึ่งธรรมนี้มีพรรณาสถาที่แตกต่างกับของอริสโตเติลโดยสิ้นเชิง โดยที่อริสโตเติลมีพรรณาสถาว่า วิญญาณมีเหตุผลเป็นอมตะ แม้จะมีความคิดอย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะตีความตามนัยใด ผลเท่ากับอริสโตเติลมีอุดมคติที่ยึดถืออย่างถาวรไม่ขึ้นว่าวิญญาณแห่งเหตุผลจริงเป็นวิญญาณที่อมตะนิรันดร์.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘-๖๙.

๔.๒.๒ หลักการพัฒनावิญญาณ

๔.๒.๒.๑ มัชฌิมาปฏิปทา คือ อุปกรณ์เครื่องมือสำหรับพัฒनावิญญาณ หรือการพัฒนาชีวิตที่ถูกต้อง ไม่เอนเอียงไปทางด้วยกามสุข หมกหมุ่นอยู่กับกามสุขคือการหลงคิดว่าร่างกายเป็น คนหรืออวดตา หรือคิดว่าวิญญาณเป็นนิรันดร สรรพสิ่งมีชีวิตและไร้ชีวิตต่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ด้วยกฎแห่งอิทัปปิจจยตสิ่งมีชีวิตมีกลไกรักษาดุลยภาพชีวิตเอาไว้เรียกว่า^{๒๓} “มัชฌิมาปฏิปทา คือ หลักการพัฒनावิญญาณแห่งชีวิต” หลักการพัฒनावิญญาณ ตรงนี้สิริวรมมีแนวคิดอย่างเดียวกับ ท่านพุทธทาส โดยที่ท่านพุทธทาสให้คำจำกัดความของมัชฌิมาปฏิปทาว่า^{๒๔} “กระแสแห่งปัจจัยที่ สานกันเป็นโซ่แห่งปฏิจสุมุปบาท” มัชฌิมาปฏิปทาจึงทำให้เกิดทุกข์หรือดับทุกข์ได้ ด้วยเหตุนี้ มัชฌิมาปฏิปทาจึงเป็นกระบวนการที่สิ่งมีชีวิตจะต้องวิวัฒน์หรือพัฒनावิญญาณ เพื่อเข้าไปเป็นส่วน หนึ่งกับปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไปตามกฎของอิทัปปิจจยตให้มีสมรรถภาพ คือรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ที่ จะเกิดขึ้นมีประสิทธิภาพสูงสุดคือดับทุกข์ได้. ความบริสุทธิ์เป็นจุดตั้งมั่นของมัชฌิมาปฏิปทา^{๒๕} วิธี การพัฒนาจิตหรือวิญญาณให้บริสุทธิ์ ถูกมนุษย์เพียรพยายามช่วยกันคิด โดยเฉพาะอารยธรรมของ มนุษย์ ดังนั้นการพัฒनावิญญาณให้บริสุทธิ์ จึงมีอยู่ในทุกถิ่นทุกภาษาที่รู้จักกันดีในพระพุทธศาสนา คือการทำจิตให้ตั้งมั่นมีอยู่ ๔๐ วิธีว่า^{๒๖} “การทำจิตคภาวนาหรือการพัฒनावิญญาณ” การทำจิตค ภาวนาอย่างเดียวยังไม่พอจะต้องมีการพัฒनावิญญาณคือปัญญาให้สามารถตัดกิเลสทั้งหยาบ กลาง ละเอียด เพราะฉะนั้น การพัฒनावิญญาณก็คือการปฏิบัติหน้าที่ทำให้เกิดความเต็มมรรคมืองค์ ๘ ที่มี สมรรถภาพสูงนั่นเอง ซึ่งทั้งหมดแตกต่างกับทรรศนะอาริโตเคิลโดยสิ้นเชิง โดยที่อาริสโตเคิล ให้ ทรรศนะเกี่ยวกับทางสายกลาง (Golden Mean) ว่าเป็นการกำหนดมาตรฐานของคุณธรรม ใน ปรัชญาของอาริสโตเคิลได้ให้ทรรศนะถึงมัชฌิมาปฏิปทาว่า^{๒๗} ทางสายกลางไม่มีมาตรฐานตายตัว คนแต่ละคนเป็นผู้กำหนดว่าอะไรคือทางสายกลางของเขา การกำหนดนั้นอาศัยเหตุผลหรือปัญญา ภาคปฏิบัติ ส่วนทางสายกลางพุทธปรัชญาไม่ถูกกำหนดด้วยเหตุผลหรือความพอใจแต่ละคน จึงมี ความแตกต่างจากทางสายกลางของอาริสโตเคิลโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะทางสายกลางในพุทธปรัชญา มีกฎเกณฑ์การวัดที่แน่นอน ซึ่งทำให้คนทุกคนยึดถือทางสายกลางเดียวกันดังที่เรียกว่าเอกายมรรค มีเป้าหมายเป็นเกณฑ์กำหนดวัด เป็นทางลัดสั้นที่สุดที่จะนำไปสู่เป้าหมายคือนิโรธ ดังนั้นนิพพาน

^{๒๓} สิริวรม, อะเมจึงปรมัตถธรรม, (กรุงเทพฯ : การพิมพ์เอมี เทรคคิง, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๑.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๒๗} พระเมธีธรรมาภรณ์(ประจักษ์ ฐมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, หน้า ๒๓๕.

เป็นเป้าหมายที่กำหนดให้มรรคมืองค์ ๘ เป็นทางสายกลางระหว่างที่สุดโด่ง ๒ ด้าน คือปรนเปรอตนด้วยความสุขทางเนื้อหนัง และทรมานตนเองให้ลำบาก พุทธบริษัททุกคนผู้ปรารถนานิพพาน ต้องดำเนินตามมรรคมืองค์ ๘ นี้เท่านั้น ทางสายกลางในพุทธศาสนาจึงไม่ได้ขึ้นอยู่กับเหตุผลส่วนตัว หรือความชอบใจของบุคคลใดใครผู้หนึ่ง ดังที่อาริสโตเติลให้ทรศนะไว้แต่อย่างใดเลย เป็นที่น่าสังเกตว่าในปรัชญาของอาริสโตเติล คุณธรรมหรือทางสายกลางได้รวมเอาความรู้สึกโกรธ และความรู้สึกอีก.

สรุปความว่าโดยหลักการพัฒนาวิญญานก็คือมัชฌิมาปฏิปทาหรือมรรคมืองค์ ๘ นั้นเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่แยกออกจากกัน เป็นเครื่องมือมนุษย์ที่จะนำมาพัฒนาวิญญานให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนบรรลุนิพพาน ซึ่งเป็นทรศนะที่แตกต่างกับอาริสโตเติลสิ้นเชิง โดยที่อาริสโตเติลมีทรศนะถึงคุณธรรมคือทางสายกลางว่า มันเป็นการปล่อยให้บุคคลแสดงอารมณ์ความรู้สึกออกมาอย่างสุดฤทธิ์สุดเดช ภายใต้การควบคุมของเหตุผล ทางสายกลางจึงอยู่ระหว่างทางสุดโด่งทั้ง ๒ คือ ๑) การขุดรากถอนโคนความรู้สึกจนหมด. ๒) การแสดงความรู้สึกออกมาอย่างรุนแรง หรือสุดเหวี่ยงดังจะเห็นได้กับวัยรุ่นในปัจจุบันนี้ แม้ถึงขนาดนั้นก็ถือว่ายังอยู่ในขั้นต่ำกว่าพุทธปรัชญา มรรคมืองค์ ๘ มุ่งชำระกิเลสสันดานที่ปะปนอยู่ในความรู้สึกแอบแฝงปรุงแต่งให้วิญญานนั้นท่องเที่ยวระหกระเหินในวิญญูสงสาร ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงสอนให้ขุดรากถอนโคนความรู้สึกที่ไม่ดี เช่นรากเหง้าของกิเลสมีความโลภเป็นต้นให้หมดสิ้นไป แล้ววิญญานที่พัฒนามาก็กลับกลายเป็นชีวิตสดชื่นด้วยคุณธรรมอย่างปลอดภัยตลอดกาล ด้วยเหตุนั้น ทางสายกลางพุทธศาสนาอยู่ระหว่างทางที่สุดโด่งทั้ง ๒ คือวัตถุนิยม ได้แก่การบำรุงบำเรอตนเองด้วยกามคุณ ๕ และ จิตนิยม ได้แก่การทรมานตนเองให้ลำบากก็มีความเข้าใจผิดว่าจิตวิญญาน เมื่อพัฒนาเต็มที่จะกลายเป็นพรหมัน หรือปรมาตมัน หรือก็ไปอยู่กับพระผู้เป็นเจ้า.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย บทวิจารณ์ และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญาณในทัศนะของพุทธทาสภิกขุกับ อริสโตเติลตั้งแต่ต้นมาตามลำดับสรุปได้ว่าวิญญาณในทัศนะของท่านพุทธทาสมีอยู่ ๒ ชนิดคือ

๑. วิญญาณที่ปรุงมาจากอวิชชา เมื่อตาได้ผ่านรูป หูได้ผ่านเสียง มีอู่กระทบเข้ามาใน ถ้าปราศจากสติกก็คือมีอวิชชา แล้วความเห็นแจ้งที่เป็นวิญญาณทางตา ทางหู ทางจมูกนั้นถูกปรุงขึ้นมาโดยอวิชชาสำหรับจะเป็นทุกข์โดยถ่ายเดียว นี่คือนิเวศวิญญาณในปัจจุสมุปบาท ที่ปรุงแต่งขึ้นมา สำหรับจะทำให้เป็นนามรูปที่เป็นของอวิชชา ผัสสะของอวิชชา เวทนาของอวิชชา คัมภายของอวิชชา ก็เลยกลายเป็นทุกข์ นี่วิญญาณที่ปรุงขึ้นมาจากอวิชชาชั่วขณะ ๆ ๆ คือมันปรุงขึ้นมาขณะหนึ่ง แล้วไม่เท่าไรมันดับไป ฉะนั้น จึงมีวิญญาณเกิดขึ้นไม่รู้กี่ครั้งกี่หนในคราวหนึ่ง ๆ เป็นวิญญาณที่ปรุงแต่งจากอวิชชา.

๒. วิญญาณที่เนื่องอยู่กับจิตประภัสสร เพราะว่าจิตมีลักษณะเป็นประภัสสร อวิชชาไม่เข้ามาเกี่ยวข้อง ความรู้สึกทางตา ทางหู ทางจมูก ฯลฯ มันก็ยังเป็นประภัสสร ไม่ใช่อวิชชา วิญญาณนี้ไม่มีทุกข์ เป็นวิญญาณตามธรรมชาติที่ปราศจากทุกข์ วิญญาณอย่างนี้เรียกว่า นิพพาน ซึ่งเพ่งเล็งถึงนิพพานเหมือนกับจิตประภัสสร แต่ว่าเป็นของชั่วคราว เป็นของชั่วขณะยังไม่เด็ดขาดเป็นอกุปปธรรม ฉะนั้นวิญญาณที่ไม่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชาก็มีอยู่ชนิดหนึ่ง สำหรับจะไม่เกิดทุกข์ มนุษย์เราสบาย ฟังเสียง คมกลั่น ลิ้มรส สัมผัสอะไรก็ได้เหมือนคนทั่วไป แต่ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงสบาย.

วิญญาณในระดับแรกนั้น เกิดมาจากอวิชชา เพราะว่าอวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัย ซึ่งทำให้เกิดวิญญาณขึ้น วิญญาณดับสลายไป ก็เพราะว่าเหตุปัจจัยคืออวิชชาดับสลาย.

วิญญาณในระดับที่สองนั้น เกิดจากนามรูป เพราะว่ามีนามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัย หมายความว่านามรูปเป็นเหตุปัจจัยแห่งการปรากฏของวิญญาณ ขยายความว่าตากับรูป ๒ อย่างนี้อาศัยกันแล้วจึงเกิดนามธรรมคือวิญญาณ คืออาศัยตาด้วย รูปด้วย ข้อมเกิดจักขุวิญญาณ หรือตาเห็นรูปแล้วก็เกิดวิญญาณขั้นนั้นคือวิญญาณขั้นปรากฏออกมาเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ฉะนั้นวิญญาณขั้นนี้มีนามรูปเป็นปัจจัย เป็นเหตุแห่งการปรากฏออกมา วิญญาณนี้จะต้องอาศัยเหตุปัจจัยของการ

กระทบของอายตนะเป็นคู่ ๆ ไป แล้วก็เกิดวิญญาณนี้ขึ้นมา วิญญาณนี้ดับสลายไป ก็เพราะเหตุปัจจัย คือนามรูปดับสลาย หมายความว่าเมื่อนามรูปดับสลาย วิญญาณนี้ก็ดับสลายด้วย.

การพัฒนาวิญญาณ ก็คือการพัฒนาชีวิต ฉะนั้นการพัฒนาวิญญาณ จะมีศีล สมาธิ ปัญญา หรือมรรคมีองค์ ๘ หรืออริยสัจ ๔ วิปัสสนาภาวนา นี่แหละคือสูตรสำเร็จแห่งการพัฒนาชีวิตของพระพุทธศาสนา.

ในทฤษฎีของอริสโตเติล วิญญาณเป็นปฐมเหตุของสรรพสิ่งของการเกิดขึ้น และการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในสากลจักรวาล ในความเป็นจริงแท้ของสรรพสิ่งก็คือภาวะ(being) ซึ่งในทฤษฎีของอริสโตเติลภาวะก็คือแบบหรือมโนคติ แบบเป็นสสาร(substance)หรือสารัตถะ(essence)ของสรรพสิ่ง วิญญาณคือแบบของชีวิต วิญญาณมีอยู่ในโลกแบบหรือมโนคติ อริสโตเติล นำวิญญาณลงมาจากโลกแห่งแบบใส่ไว้ในสิ่งเฉพาะ กล่าวคือในทฤษฎีของอริสโตเติลแบบเป็นแก่นสารหรือสารัตถะของสิ่งเฉพาะใด ก็ต้องอยู่ในภายในสิ่งเฉพาะนั้น เช่นวิญญาณของแมวก็อยู่ที่แมวแต่ละตัว วิญญาณของมนุษย์ก็อยู่ที่มนุษย์แต่ละคน หมายความว่าสิ่งมีชีวิตใดมีวิญญาณเป็นแบบของมนุษย์แทรกสถิตอยู่ภายใน สิ่งมีชีวิตนั้นเป็นมนุษย์ ยิ่งไปกว่านั้นทำให้เราทราบว่ามนุษย์ต่างจากสุนัขก็เพราะว่าวิญญาณ คือแบบของมนุษย์ต่างจากแบบของสุนัข.

ในทฤษฎีของอริสโตเติลเห็นว่า แบบหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่เราเห็นไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่เป็นสิ่งที่เรารู้ได้ด้วยเหตุผลหรือที่อริสโตเติลเรียกว่า อัจฉมิตติกญาณ(Intuition) วิญญาณหรือเป็นแบบมีความคงที่ถาวรไม่เปลี่ยนแปลง แม้สิ่งเฉพาะแต่ละสิ่งจะเปลี่ยนแปลงดับสลาย แต่แบบก็วิญญาณยังคงอยู่ในสิ่งเฉพาะที่เหลืออื่น ๆ ในประเภทเดียวกัน การเคลื่อนที่หรือเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลมีสาเหตุมาจากพลังภายนอกสิ่งเหล่านั้น เมื่อสาเหตุแรกสุดของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนในจักรวาล อริสโตเติลบอกว่าปฐมเหตุแห่งการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงคือพระเจ้าผู้เป็นแบบบริสุทธิ อริสโตเติลเสนอแนะว่าพระเจ้าเป็นสาเหตุแรกสุดของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง พระเจ้าคือผู้ทำให้สรรพสิ่งเคลื่อนไหว โดยที่ตนเองไม่เคลื่อนไหว (Unmoved Mover) สรุปความว่าวิญญาณเป็นแบบอันจุติจากโลกแห่งแบบมาสถิตภายในร่างกาย เมื่อร่างกายแตกสลาย วิญญาณสามารถแยกออกจากร่างกายได้ แยกดับไม่ได้และไม่รวมกับร่างกาย เมื่อวิญญาณถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไข(ร่างกาย) ปัจจุบัน วิญญาณก็ปรากฏที่เป็นจริงและมาไปกว่านั้น ที่อยู่ตามลำพังนี้เป็นอมตะและมีอยู่นิรันดร์.

อริสโตเติลเสนอทฤษฎีด้านจริยศาสตร์เป็นอันควิทยา หมายถึงการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์มุ่งไปสู่จุดหมายสูงสุดเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ ๒ ประเภท คือ ๑.จุดหมายระหว่างทาง หมายถึงเป้าหมายเฉพาะหน้าที่มนุษย์ต้องการเพื่อเป็นทางผ่าน เช่นการฝึกม้าเพื่อสร้างกองทัพ กองทัพม้าเป็นเป้าหมายเฉพาะหน้าที่นำไปสู่จุดหมายอื่นคือการรบในสงคราม ๒. จุดหมายปลายทาง

หมายถึงเป้าหมายสูงสุดที่เป็นจุดจบในตัวเองโดยไม่ต้องนำไปสู่จุดหมายอื่นต่อไป เช่นสันติภาพ เป็นจุดหมายสูงสุดของการทำสงครามทุกชั้นตอน พฤติกรรมหรือการพัฒนามนุษย์นั้นอริสโตเติล บอกว่ามีจุดหมายสูงสุดอยู่ที่ความดี ซึ่งความดีก็คือความสุข(Happiness) การที่มนุษย์แสวงหาความดีก็เท่ากับว่าพวกเขาแสวงหาความสุข ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ความดีกับความสุขเป็นเรื่องเดียวกัน.

สรุปความเหมือนและความต่าง ระหว่างแนวความคิดของท่านพุทธทาสกับอริสโตเติล โดยสังเขปดังนี้คือ

ประเด็นที่เหมือนกัน อริสโตเติลกล่าวว่า มนุษย์เป็นสิ่งที่มีชีวิตซึ่งมีองค์ประกอบหรือองค์รวมมีส่วนผสมอยู่ ๒ ประการด้วยกันคือ ๑) ร่างกายเป็นองค์ประกอบทางสสารที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องรองรับชีวิต(Substratum). ๒) วิญญาณที่เป็นแบบของชีวิต หมายความว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกาย และวิญญาณ. ท่านพุทธทาสก็กล่าวว่า มนุษย์เรามีองค์ประกอบอยู่ ๒ ส่วนเช่นกันคือร่างกาย กับวิญญาณ เพราะฉะนั้นมนุษย์เราจึงประกอบด้วยร่างกายคือรูปธรรม นามคือแบบ หรือรูปคือสสาร วิญญาณคือแบบ ซึ่งทั้งสองอย่างจะไม่แยกจากกัน เพราะว่าสิ่งทั้งสองเป็นของคู่กัน.

ประเด็นที่ต่างกัน อริสโตเติลกล่าวว่าวิญญาณมีสมรรถผล(Faculty) และวิญญาณก็คือตัวตนอันแท้จริงของมนุษย์เรา กล่าวคือวิญญาณเป็นสัตว์อย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับร่างกาย เพราะว่าร่างกายมีน้ำหนัก มีความเฉื่อยชาเป็นลักษณะสำคัญ ช้าร้ายยิ่งกว่านั้นร่างกายยังเป็นตัวถ่วงวิญญาณให้ตกต่ำ และปิดกั้นไม่ให้วิญญาณสำแดงศักยภาพออกมาทางจิตได้ชัดเจนตามที่เป็นจริง เมื่อใดวิญญาณหลุดพ้นจากเงื่อนไขคือร่างกาย เมื่อนั้นวิญญาณย่อมเป็นอิสระ และเป็นอยู่อย่างนิรันดร คือวิญญาณเป็นอมตะ. ท่านพุทธทาสเห็นว่า วิญญาณมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป เพราะฉะนั้น วิญญาณก็เป็นสังขารชนิดหนึ่ง จะอยู่เหนือกฎแห่งไตรลักษณ์ไม่ได้ เมื่อร่างกายดับ วิญญาณก็ดับด้วย เพราะว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยเหตุนี้ วิญญาณจึงมีไม่มีตัวตน เมื่อไม่มีตัวตน วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ไร้ความหมายว่าเป็นสิ่งอมตะหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่นิรันดร.

ประเด็นที่เหมือนกัน อริสโตเติลกล่าวว่าวิญญาณเป็นหลักการสำคัญของชีวิต มีหน้าที่เป็นพื้นฐานของวิญญาณ ดังนั้นระดับชั้นของวิญญาณจึงมีถึง ๓ อย่างคือ ๑) ของพืชทำหน้าที่ดูดซับอาหารมาหล่อเลี้ยงลำต้น. ๒) ของสัตว์ทำหน้าที่รับรู้ สัมผัส และรับรู้สีกสุขทุกข์. ๓) ของมนุษย์นอกจากจะทำหน้าที่เหมือนวิญญาณ ๒ อย่างแล้ว วิญญาณมนุษย์ยังมีพุทธิปัญญา(Nous) เรียกวิญญาณว่า (Rational Soul). ท่านพุทธทาสเห็นว่า วิญญาณก็มีอยู่ ๓ ระดับเช่นกัน คือ ๑) วิญญาณระดับพืชและสัตว์. ๒) วิญญาณของคนที่ยังเป็นคนป่า คนเถื่อน เป็นคนเขิงคือคนคิดคำ

บรรพ์ คือสูงกว่าสัตว์. ๓) วิญญาณของคนที่เรียกว่าพุทธศาสตร์ ซึ่งสามารถทำคนธรรมดาให้กลายเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐสูงสุดในโลกได้.

ประเด็นที่ต่างกัน อริสโตเติลมีทรรศนะว่าสมรรถผลทางประสาทสัมผัส ผัสสระ่วม และจินตนาการทั้งหมดเกิดขึ้น และดับสลายไปพร้อมกับร่างกาย เหตุผลแฝงก็ดับสลายไปด้วย แต่เหตุผลจริงของวิญญาณนี้เป็นอมตะ. ท่านพุทธทาสมีทรรศนะว่าวิญญาณชั้นชั้นหนึ่งที่เป็นองค์ประกอบของเบญจขันธ์ ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติ ซึ่งไม่ว่าจะเป็นวิญญาณชนิดไหน ๆ ก็ตาม ขึ้นชื่อว่า สิ่งที่มีวิญญาณ หรือไร้วิญญาณ ย่อมมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เพราะว่าสรรพสิ่งทั้งหลายเป็นของเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ยกเว้นพระนิพพานอย่างเดียว แต่ถึงกระนั้นพระนิพพานก็เป็นอนัตตา รวมความว่าวิญญาณอริสโตเติลเป็นอัตตา แต่วิญญาณท่านพุทธทาสเป็นอนัตตา.

๕.๒ บทวิจารณ์

การพัฒนาวิญญาณของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ให้ได้สัมผัสความสงบคือนิพพาน จะดีกว่าการพัฒนาวิญญาณของเด็กให้สัมผัสกับความอยากได้ทรัพย์สินเงินทองต่าง ๆ ในยุคปัจจุบันนี้ มีระบบการศึกษาพัฒนาวิญญาณของผู้ใหญ่ และเด็กแต่ในรูปของวัตถุสิ่งของ โดยมีการเบี่ยงเบนจุดสนใจไปเพื่อจะนำมาพัฒนาผู้ใหญ่ และเด็กให้เจริญ และเกิดสติปัญญาสามารถนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองให้มีความเป็นอยู่ที่เท่าเทียมกับคนอื่น หรือไม่ก็เพื่อจะศึกษาค้นคว้าไปเป็นผู้นำของคนในอนาคตได้อย่างภาคภูมิใจ เมื่อรวมความแล้ว ก็ไม่หนีไปจากหลักการเสาะแสวงหาเรื่องกิน กาม เกียรติ จะมีสักกี่คนเชื่อกันว่าการศึกษาเพื่อนำไปพัฒนาวิญญาณให้ได้รับประโยชน์อันสูงสุดของชีวิต และการศึกษาเพื่อพัฒนาวิญญาณของผู้ใหญ่ และเด็กให้สัมผัสกับความจริงของชีวิตคือความสิ้นทุกข์ โดยสามารถแก้ไขปัญหาเกิดขึ้นกับตัวผู้ใหญ่ และเด็กได้ด้วย ซึ่งนี่ก็คือหลักการการศึกษาที่แท้จริง เป็นหลักวิชาการที่สร้างความเป็นอิสระเสรีให้แก่วิญญาณของผู้ใหญ่และเด็ก ซึ่งเป็นการศึกษาที่ลงทุนน้อยที่สุดเหมือนได้เปล่า ๆ แต่ผลลัพธ์มีอย่างมหาศาลทีเดียว ซึ่งแตกต่างกันโดยสิ้นเชิงกับการศึกษาพัฒนาวิญญาณในยุคปัจจุบัน เพราะวาระบบการศึกษาพัฒนาวิญญาณสมัยนี้เป็นการสนองกามคุณ ๕ คือเป็นเชื้ออวิชา.

ในยุคปัจจุบันนี้การพัฒนาวิญญาณของผู้ใหญ่และเด็กจมอยู่กับแสงเสียง กินใช้ตามโฆษณาของทีวี และเครื่องมือสื่อสารทุกรูปแบบ การดำรงปกติของชีวิตคือการแสวงหากามตัณหาให้เป็นอาหารวิญญาณ แม้กำลังรับประทานอาหารก็ไม่วู้รสอาหาร เพราะตาจับจ้องที่โทรทัศน์แทนวิญญาณถูกตัดขาดจากความเป็นจริงคือการรู้สึกตัว และแช่จมอยู่ด้วยมายาคือภาพและเสียงส่งมาด้วยกลอุบายหลอกลวงทางวิทยุและโทรทัศน์ เป็นสภาพวิญญาณที่มีแต่ความร่ำร้อน การเสพชีวิตด้วยเครื่องอำนวยความสะดวก ความบันเทิงต่าง ๆ เป็นอำนาจของเงิน ฉะนั้นคนสมัยนี้จึงใช้เงิน

เปลื้องและใช้อย่างร้อนรน เสาะแสวงหาเงินไปซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งเสพ การทำเช่นนี้เท่าเพิ่มทุกข์ให้กับวิญญูณ.

โดยสรุปว่ายุคปัจจุบันหมู่มนุษย์ จึงเตรียมทางลงอบายตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ซึ่งเป็นอบายของวิญญูณ หมายถึงลักษณะอาการที่เกิดขึ้นกับวิญญูณ ๔ ประเภท คือ ๑) อยากได้อยู่เรื่อย ไม่หยุดหย่อนเรียกว่าเปรต ถูกรบกวนด้วยความอยากอย่างน่าสังเวช ไม่นำมาปรนเปรอวิญญูณของตนก็ไม่ได้ เพราะอำนาจของความอยากคือกิเลส มันจะบีบคั้น แผลเผาให้เร่าร้อนอย่างทรมาน การได้ความสงบทางวิญญูณของเปรตจึงยากลำบาก. ๒) ความหวากระแวงกลัวภัย มีแต่ความวิตกกังวลไม่หยุดหย่อนเรียกว่าอสุรกาย ถูกรบกวนด้วยความหวากระแวงไปเสียทุกเรื่อง กลัวแม้แต่สิ่งที่มองไม่เห็น เมื่ออาการหนักมาก ก็กลัวพวกผี ปีศาจ. ๓) ความมีนทิบ ง่วงซึม มีแต่ความงุนงง ลังเลสงสัยตลอดเรียกว่าเดรัจฉาน ถูกรบกวนด้วยความลังเลสงสัย มีความสุข และทุกข์แขวนอยู่บนคำพูดของผู้อื่น ขาดความมั่นใจในตนเอง ดำเนินชีวิตด้วยการทำตามค่านิยมของสังคม โดยขาดวิจาร์ณญาณของตนเข้าประกอบ. ๔) สภาพวุ่นวาย วนเวียนคิดข้องในอดีที่ดี และที่เลว ฝันถึงแต่สิ่งที่ไม่มีความเป็นจริง มีความยึดในมานะทิฎฐิสูงสุด สูงเท่าไรก็ร้อนเท่านั้น เผลอนให้กระวนกระวายมากเท่านั้น เรียกว่านรก สภาพทางวิญญูณของคนในยุคปัจจุบันก็คือสภาพชีวิตที่ประกอบไปด้วยอบายทั้ง ๔ .

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

จากการทำการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่ามีอีกหลาย ๆ แง่มุมเป็นประเด็นที่ควรนำมาไปศึกษาค้นคว้าทำการวิจัยของนิพพานธาตุในฐานะเป็นเสาเอกผู้สร้างปัญญาให้มนุษย์ต่อไป เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปดังนี้

๕.๓.๑ การศึกษาทักษะและความฉลาดในการแก้ปัญหาของผู้รักความสันโดษ เรียบง่าย และไม่คิดแสวง สี่ เสี่ยง ซึ่งไม่ขึ้นอยู่กับระดับของการศึกษาทางโลกแต่อย่างใด แต่ขึ้นอยู่กับความเป็นจิตวิญญูณวิเวกของคนผู้นั้นเป็นจุดใหญ่

๕.๓.๒ ศึกษาความน่าอัศจรรย์บางประการของพระนิพพานกับพระเจ้า การนำรายละเอียดของนิพพานกับพระเจ้าอันเป็นตัวแทนของสันติภาพโลกไปวิเคราะห์เป็นเค้น ๆ ไปเพื่อการศึกษาให้เกิดความกระจ่างชัดนั้นจะให้คุณค่า และข้อเท็จจริงกับมวลหมู่มนุษย์อย่างไร และมีอิทธิพลต่อชีวิตมวลหมู่สัตว์อย่างไรบ้าง หากมีผู้นำประเด็นเหล่านี้ไปศึกษาให้เข้าใจลึกซึ้งแล้วจะได้รับการคุณค่าอย่างสูงสุด.

๕.๓.๓ เปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องระบบอายคณะของมนุษย์ที่รับรู้ปรมาตตสัจจะกับสมมติสัจจะของอภิปรัชญาฝ่ายเถรวาทกับอภิปรัชญาฝ่ายตะวันตกว่าจะเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร.

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. เอกสารปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร :

พุทธทาสภิกขุ (นามแฝง). กรรมเหนือกรรม. กรุงเทพฯ,ธรรมสภา, ๒๕๑๕.

_____ . คู่มือมนุษย์(ฉบับสมบูรณ์). กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๐.

_____ . ชุมนุชปาฐกถาชุดพุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสง, ๒๕๓๕.

_____ . ธรรมในฐานะวิทยาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๓๔.

_____ . ปรมัตถสภาวะธรรม. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๑๘.

_____ . ปฏิกิจสมุปบาทจากพระโอษฐ์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๓๓.

_____ . พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. กรุงเทพมหานคร : เจริญรัฐ, ๒๕๐๐.

_____ . ฟัสาถระหว่าง๕๐ปีที่สวนโมกข์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๒๕.

_____ . สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๓๐

_____ . หลักพุทธศาสนา. พิมพ์ที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์, ๒๕๓๓.

_____ . อติเมฆตาปริทัศน์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๓๖.

_____ . อธิปไตยจยดา. กรุงเทพมหานคร : พระนคร, ๒๕๓๗.

_____ . สันติสเลตัพพธรรม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๒.

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

ข. เอกสารทุติยภูมิ

(๑) หนังสือทั่วไป

กิริติ บุญเจือ คร. ชุดประวัติศาสตร์ปรัชญาตะวันตกกรีกระยะก่อตัวที่อิตาลี. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕.

จินดา จันทรแก้ว คร. พุทธวิภาษวิธี. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. รัชญาตะวันตกสมัยโบราณ. กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองธรรม ๒๕๐๘.
 ชัยวัฒน์ อัดพัฒน ศศ. จริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐
 _____. รัชญาตะวันตกร่วมสมัย. กรุงเทพมหานคร: อักษรไทย, ๒๕๒๖.

บรรจบ บรรณรุจิ. จิต มโน วิญญาน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
 บุญมี แทนแก้ว ศศ. รัชญาตะวันตก. กรุงเทพฯ : วิทยาลัยบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๒๖.
 ประพัฒน์ ตริณรงค์. รากฐานปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : วัฒนาพานิช, ๒๕๐๐.
 พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา, เล่มที่ ๑, เล่มที่ ๒, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗.
 พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ชุมมจิตฺโต). รัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓.

_____. เปรียบแนวคิดพุทธทาสกับชาตรี. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร :
 สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๖.

_____. พุทธศาสนาปรัชญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง, ๒๕๓๓.
 พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ ๗.
 กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

วิชาน สุชีวกุปต์ และคณะจารย์. รัชญาเบื้องต้น. มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๓.
 วิทย์ วิศทเวทย์, ศ.ดร. รัชญาทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๘.
 สมักร บุราวาส. วิชาปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : แพร์พิทยา, ๒๕๑๑.
 สนิท สีรสำแดง. พุทธปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : นิลนารา, ๒๕๓๕.
 อติศักดิ์ ทองบุญ. คู่มืออภิปรัชญา. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

เอกสารอัดสำเนา และเอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์อื่น ๆ

มหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ. รัชญามาธยมิกะ. โลกและชีวิตจากมุมมองของนาคารชุน, ในรวม
 บทความทางวิชาการพระพุทธศาสนา และปรัชญา ๕๐ ปีอุดมศึกษา ม.จ.ร.
 กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐ (สำเนาเอกสาร).
 พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ(แปล). รัชญาแห่งนาคารชุน. วินเซต ฟาโคเน่ เขียน
 บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ (อัดสำเนา).

๒. ภาษาอังกฤษ

A. Text

- Adler, M.J. and Doren, C.V. **Great Treasury of Western Thought**. R.R. Bowk Company, New York, 1977.
- Adler, M.J. **Aristotle for Everybody : Difficult Thought Made Easy**. Bantam Books, Toronto, 1985.
- Allen, E.L. **From Plato to Nietzsche**. Fawcett Premier. New York, 1991.
- Avery, A.E. **Handbook in the History of Philosophy**. Branes & Noble Inc, New York, 1985.
- Aristotle **De Anima**. Published by Penguin book. L. T. D First published, 1986.
- Burnet, J. **Early Greek Philosophy**. Meridian Book, New York, 1975.
- Cavalier, R. **Plato for Beginners**. Writers and Readers Publishing, Inc., New York, 1990.
- Chatterjee, M. **Philosophical Enquiries**. motilal Banasidas, Delhi, 1988,
- Chatterjee, S. **The Problems of Philosophy**. University of Calcutta, 1964.
- Copleston, F. **A History of Philosophy**. Vol, I, Image Books, 1985.
- Durant, W. **The Story of Civilization**. Vols, II-III, MJF Books, New York, 1966.
- Fuller, B.A.G. **A History of Philosophy**. Henry Holt and Company, New York, 1952.
- Guthrie, W.K.C. **A History of Greek Philosophy**. 8 Vols., Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Hutchins, R.M., (edit.). **The Works, of Aristotle**. Vols., Encyclopedia Britanica, Inc., Chicago, 1988.
- Irwin, T. **A History of Western Philosophy : Classical Thought**, vol. I, Oxford University Press, London, 1989.
- Irwin Terrence tr. **Aristotle Nichomachean Ethics**. Indiana Hackett Publishing Company, 1989.
- Joad, C.E.M. **Philosophy**. St. Pauls House Warwick Lane, London, 1974.
- Jowett, B.(trans). **The Dialogues of Plato**. Oxford University Press, 1953.
- Lavine, T.Z. **From Socrates to Sartre : the Philosophic Quest**. Bantam Books, New York, 1984.
- Magill, F. N. (edit). **Masterpieces of World Philosophy in Summary Form**. George Allen & Unwin Ltd., London, 1963.
- McKeon, R. **Introduction of Aristotle**. The Modern Library, New York, 1947.
- McLean, G.F. and Aspell. P. J. **Ancient Western Philosophy**. Meredith Corporation, 1971.
- New Larousse. **Encyclopedia of Mythology**. Gulip Publishing, London, 1968.
- O'Connor, D.J. **A Critical History of Western Philosophy**. The Free Press, New York, 1985.

ภาคผนวก

ก. ชีวิตประวัติของท่านพุทธทาส

ท่านพุทธทาส เกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๔๔๕ ที่ตำบลพุมเรียง อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ต่อมาได้ประมาณ ๒ เดือน ก็ได้รับการขนานนามว่า เงื่อม ซึ่งเป็นภาษาง่าย ๆ ไร้ความหมาย และไม่ซ้ำกับชื่อของเด็กคนอื่นภายในละแวกเดียวกัน และต่างก็ไม่มีใครคาดหมายมาก่อนเลยว่า ชื่อที่ไร้ความหมายนี้เอง จะกลายเป็นชื่อที่คนกล่าวขวัญถึงมากมายในกาลต่อมา

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ อายุได้ ๕ ขวบ ก็ถูกนำไปฝากเรียนที่โรงเรียนพิทยากร วัดโพธาราม ใกล้ ๆ กับบ้านนั่นเอง ครูใหญ่ให้เข้าเรียนในชั้นประถมปีที่ ๑ เพราะเห็นว่ามีความรู้มาจากบ้านบ้างแล้ว ได้เรียนอยู่ที่โรงเรียนนี้ ๕ ปี ก็จบชั้นมัธยมปีที่ ๒ แล้วลาออกไปเรียนต่อชั้นมัธยมปีที่ ๓ ที่โรงเรียนมัธยมประจำอำเภอกาญจนดิษฐ์ (เรียนสารภีอุทิศ)

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งเป็นปีที่มีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ เป็นที่ยินดีปรีดาแก่มารดาเป็นอย่างยิ่ง เมื่อตกลงว่า จะบวชที่ไชยาแน่แล้ว ตกลงเลือกเอาวันอาทิตย์ที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ อุปสมบท ณ อุโบสถวัดอุบล เมื่อเวลา ๐๕.๐๐น. พระครูโสภณเจดสีการาม (คง วิมาโล) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม และรองเจ้าคณะจังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นพระอุปัชฌายารักษ์ พระปลัดศกดิ์ ธรรมรฤทธิโชติ กับพระปลัดท่อม อินฺทโชติ เป็นพระกรรมวาจา ตอนนั้นยังถือการบวชแบบเก่าอยู่ คือไม่มีการบอกฉายาให้ก่อนบวช ต้องไปขอลายาจากพระอุปัชฌายารักษ์ เนื่องจากเป็นคนเกิดวันอาทิตย์ พระอุปัชฌาย์จึงให้ฉายาว่า อินฺทปญฺโญ ต่อมาอีก ๖ ปี ภิกขุเงื่อมรูปนี้ จึงได้มีโอกาสดำเนินการปฏิญาณว่า “ข้าพเจ้ามอบชีวิต และร่างกายนี้ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า” เพราะเหตุดังกล่าวนี้ ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า พุทธทาส

การศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสได้เปรียญธรรม ๔ เป็นพระนักเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ผลงานมากนับว่ามากที่สุดก็ว่าได้ในบรรดาพระนักเผยแผ่ในเมืองไทยด้วยกัน มีหนังสือมากมายหลายเล่มที่ควรสนใจ มีคำสอนกว้างขวางไพศาลมาก ท่านได้รับการยกย่องทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศ โดยเฉพาะในเมืองไทย ท่านได้รับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยอันเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ของไทย ในต่างประเทศผลงานของท่านได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ และอาจจะมีแปลเป็นภาษาอื่นด้วย.

ข. ชีวิตประวัติของอริสโตเติล

อริสโตเติล (Aristotle) เกิดเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕ ที่เมืองสตาگیرาในแคว้นเธรส บิดาชื่อ นิโคมาคัส เป็นแพทย์หลวงประจำราชสำนักพระเจ้าอะมินตัสกษัตริย์แห่งมาเซโดเนีย เพราะเหตุที่ อริสโตเติลเกิดในตระกูลแพทย์ จึงมีอุปนิสัยรักการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ แต่อริสโตเติลไม่มีโอกาสศึกษาวิชาการแพทย์จากบิดาเพราะว่าบิดาถึงแก่กรรมตั้งแต่อริสโตเติลยังเป็นเด็ก ผู้ให้การอุปการะแก่อริสโตเติลต่อมาคือโปเซนุส เมื่ออายุ ๑๗ ปี อริสโตเติลถูกส่งตัวไปยังกรุงเอเธนส์เพื่อเข้ารับการศึกษานในสำนักอะคาเดมีของพลาโต เมื่ออริสโตเติลเข้ามาอยู่ประจำสำนักอะคาเดมี ในช่วงสิบปีแรกของชีวิตนักศึกษานในสำนักอะคาเดมี อริสโตเติลไม่มีโอกาสได้พบพลาโตบ่อยนัก เพราะพลาโตต้องเดินทางไปซิซิลี อริสโตเติลยังคงได้ศึกษางานของพลาโตจากบทสนทนาที่พลาโตเขียนไว้ อริสโตเติลเป็นนักศึกษาที่มีความพากเพียรพยายามสูงมาก ท่านใช้เครื่องปลูกตัวเองให้คืบขึ้นถ้าหากจะมีการพลอกลับไป อริสโตเติลอยู่ในสำนักอะคาเดมีนานถึง ๒๐ ปี

ในปี พ.ศ. ๑๕๖ พลาโตก็ถึงแก่กรรม หลานชายของพลาโตชื่อสปิวซิปปุสได้เป็นเจ้าสำนักอะคาเดมีต่อมา อริสโตเติลไม่เห็นด้วยกับการที่สปิวซิปปุสกำหนดการเรียนการสอนที่ให้ความสำคัญแก่คณิตศาสตร์มากเกินไป ดังนั้นอริสโตเติลพร้อมด้วยเพื่อนร่วมสำนักที่ชื่อเซโนคราติสออกเดินทางออกไปจากกรุงเอเธนส์ และได้ไปพำนักอยู่ที่อัสโซสตามคำเชิญของเฮอร์เมียสผู้เป็นกษัตริย์แห่งอะกานนุส อริสโตเติลได้พบกับภักินีของกษัตริย์เฮอร์เมียส ชื่อฟิธัสและแต่งงานกับเธอ ต่อมาเมื่อพวกเขาเดินทางกลับกรุงเอเธนส์ ฟิธัสสิ้นชีพลง อริสโตเติลจึงอยู่กินกับเฮอร์ปิลลิสโดยไม่ต้องแต่งงานเป็นหลักฐาน มีบุตรด้วยกัน ๑ คน ชื่อว่า นิโคมาคัส

อริสโตเติลเป็นเจ้าสำนักลีเซอุมราว ๑๒-๑๓ ปี ในช่วงนี้ชีวิตของท่านรุ่งเรืองถึงขีดสุด แนวความคิดหลักหรืองานนิพนธ์ที่สำคัญถูกเขียนขึ้นในระบะนี้เอง อริสโตเติลประสบกรรมชีวิตเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชสวรรคตในปี ๒๒๐ ชาวเมืองเอเธนส์ แสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อมาเซโดเนียอย่างรุนแรง ใครที่เคยเข้าพวกกับมาเซโดเนียเริ่มถูกลงโทษ อริสโตเติลจึงตกเป็นเป้าการปองร้ายจากนักการเมืองแห่งเอเธนส์ ท่านถูกกล่าวหาว่าคูหมั่นเทพเจ้าอันเป็นข้อหาอันหนึ่งที่ทำให้โสคราติสถูกประหารชีวิตมาแล้ว แต่อริสโตเติลไม่รอให้ถูกนำตัวขึ้นศาล ท่านตั้งศิษย์ชื่อว่าเทโอฟรัสตัสเป็นเจ้าสำนักลีเซอุมแล้วหนีออกจากกรุงเอเธนส์ไปอยู่ที่เมืองคาลซิส อริสโตเติลให้เหตุผลของการหนีว่า “เพื่อชาวกรุงเอเธนส์ได้ไม่ทำบาปต่อปรัชญาเป็นครั้งที่สอง” อันหมายความว่าชาวกรุงเอเธนส์ทำบาปต่อปรัชญาครั้งแรกเมื่อประหารชีวิตโสคราติส และอาจจะทำบาปเป็นครั้งที่สองด้วยการประหารชีวิตอริสโตเติล ต่อจากนั้นอริสโตเติลก็มีชีวิตอยู่ได้อีกเพียงปีเดียวเท่านั้น ก็ถึงแก่กรรมด้วยโรคกระเพาะอาหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๒๑ ที่เมืองคาลซิสนั่นเอง ขณะนั้นท่านได้มีอายุได้เพียง ๖๒ ปีเท่านั้น.

ข. ชีวิตประวัติของอาริสโตเติล

อาริสโตเติล (Aristotle) เกิดเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕ ที่เมืองสตาگیرาในแคว้นเธเรส บิดาชื่อ นิโคมาคัส เป็นแพทย์หลวงประจำราชสำนักพระเจ้าอะมินตัสกษัตริย์แห่งมาเซโดเนีย เพราะเหตุที่อาริสโตเติลเกิดในตระกูลแพทย์ จึงมีอุปนิสัยรักการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ แต่อาริสโตเติลไม่มีโอกาสศึกษาวิชาการแพทย์จากบิดาเพราะว่าบิดาถึงแก่กรรมตั้งแต่อาริสโตเติลยังเป็นเด็ก ผู้ให้การอุปการะแก่อาริสโตเติลต่อมาคือโปเซนุส เมื่ออายุ ๑๗ ปี อาริสโตเติลถูกส่งตัวไปยังกรุงเอเธนส์เพื่อเข้ารับการศึกษานในสำนักอะคาเดมีของพลาโต เมื่ออาริสโตเติลเข้ามาอยู่ประจำสำนักอะคาเดมี ในช่วงสิบปีแรกของชีวิตนักศึกษานในสำนักอะคาเดมี อาริสโตเติลไม่มีโอกาสได้พบพลาโตบ่อยนัก เพราะพลาโตต้องเดินทางไปซิซิลี อาริสโตเติลยังคงได้ศึกษาผลงานของพลาโตจากบทสนทนาที่พลาโตเขียนไว้ อาริสโตเติลเป็นนักศึกษาที่มีความพากเพียรพยายามสูงมาก ท่านใช้เครื่องปลูกตัวเองให้คืบคลานถ้าหากจะมีการเลอหลับไป อาริสโตเติลอยู่ในสำนักอะคาเดมีนานถึง ๒๐ ปี

ในปี พ.ศ. ๑๕๖ พลาโตก็ถึงแก่กรรม หลานชายของพลาโตชื่อสปิวชิปุสได้เป็นเจ้าสำนักอะคาเดมีต่อมา อาริสโตเติลไม่เห็นด้วยกับการที่สปิวชิปุสกำหนดการเรียนการสอนที่ให้ความสำคัญแก่คณิตศาสตร์มากเกินไป ดังนั้นอาริสโตเติลพร้อมด้วยเพื่อนร่วมสำนักที่ชื่อเฮโนคราติสออกเดินทางออกไปจากกรุงเอเธนส์ และได้ไปพำนักอยู่ที่อัสโซสตามคำเชิญของเฮอร์เมียสผู้เป็นกษัตริย์แห่งอะคาเนอซ อาริสโตเติลได้พบกับภักินีของกษัตริย์เฮอร์เมียส ชื่อพิริอัสและแต่งงานกับเธอ ต่อมาเมื่อพวกเขาเดินทางกลับกรุงเอเธนส์ พิริอัสสิ้นชีพลง อาริสโตเติลจึงอยู่กินกับเฮอร์ปิลลิส โดยไม่ต้องแต่งงานเป็นหลักฐาน มีบุตรด้วยกัน ๑ คน ชื่อว่า นิโคมาคัส

อาริสโตเติลเป็นเจ้าสำนักลีเซอุมราว ๑๒-๑๓ ปี ในช่วงนี้ชีวิตของท่านรุ่งเรืองถึงขีดสุด แนวความคิดหลักหรืองานนิพนธ์ที่สำคัญถูกเขียนขึ้นในระบะนี้เอง อาริสโตเติลประสบกรรมชีวิตเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชสวรรคตในปี ๒๒๐ ชาวเมืองเอเธนส์ แสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อมาเซโดเนียอย่างรุนแรง ใครที่เคยเข้าพวกับมาเซโดเนียเริ่มถูกลงโทษ อาริสโตเติลจึงตกเป็นเป้าการปองร้ายจากนักรการเมืองแห่งเอเธนส์ อาริสโตเติลถูกกล่าวหาว่าคูหมีนเทพเจ้าอันเป็นข้อหาอันหนึ่งที่ทำให้โสกราตีสถูกประหารชีวิตมาแล้ว แต่อาริสโตเติลไม่รอให้ถูกนำตัวขึ้นศาล อาริสโตเติลตั้งศิษย์ชื่อว่าเทโอเฟรสตัสเป็นเจ้าสำนักลีเซอุมแล้วหนีออกจากกรุงเอเธนส์ไปอยู่ที่เมืองคาลชีส อาริสโตเติลให้เหตุผลของการหนีว่า “เพื่อชาวกรุงเอเธนส์ได้ไม่ทำบาปต่อปรัชญาเป็นครั้งที่สอง” อันหมายความว่าชาวกรุงเอเธนส์ทำบาปต่อปรัชญาครั้งแรกเมื่อประหารชีวิตโสกราตีส และอาจจะทำบาปเป็นครั้งที่สองด้วยการประหารชีวิตอาริสโตเติล ต่อจากนั้นอาริสโตเติลก็มีชีวิตอยู่ได้อีกเพียงปีเดียวเท่านั้น ก็ถึงแก่กรรมด้วยโรคกระเพาะอาหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๒๑ ที่เมืองคาลชีสนั่นเอง ขณะนั้นท่านได้มีอายุได้เพียง ๖๒ ปีเท่านั้น.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาพวน ขนฺติธโร (ลิดี)
- เกิด : วันจันทร์ที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๐
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๖ หมู่ที่ ๗ บ้านสะพานปลาแก้ว ตำบลกระเบื้องนอก
อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา
- การศึกษา : สามัญประถมศึกษาโรงเรียนบ้านสะพานปลาแก้ว ตำบลกระเบื้องนอก
อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา มัธยมศึกษาตอนต้นโรงเรียนวัดศุภโสภณ
อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ มัธยมศึกษาตอนปลายโรงเรียน
มหาพุทธาราม อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ
พุทธศาสตร์บัณฑิต รุ่นที่ ๔๔ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๒
นักธรรม-บาลี น.ธ.เอก,เปรียญธรรม ๕ ประโยค
สำนักเรียนวัดใหม่พิเรนทร์ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร
- บรรพชาอุปสมบท : ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ ณ อุโบสถวัดคงเค็ง อำเภอประทาย
จังหวัดนครราชสีมา (พระครูศรีปริยัติคุณพระอุปัชฌาย์)
- สังกัดปัจจุบัน : ๖๑๑ วัดใหม่พิเรนทร์ ญาติ ๖ ถนนอิสราภาพ แขวงวัดอรุณฯ
เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
- เข้าศึกษาต่อเมื่อ : ๒๔ มิถุนายน ๒๕๔๒
- วันสิ้นการศึกษา : ๒๒ มีนาคม ๒๕๔๗
- ประสบการณ์ : ครูสอนปริยัติธรรมแผนกบาลี สำนักเรียนวัดโสธรวราราม
จังหวัดฉะเชิงเทรา และครูสอนปริยัติธรรมวัดประชาคมาราม ห้วยแถลง
จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๗